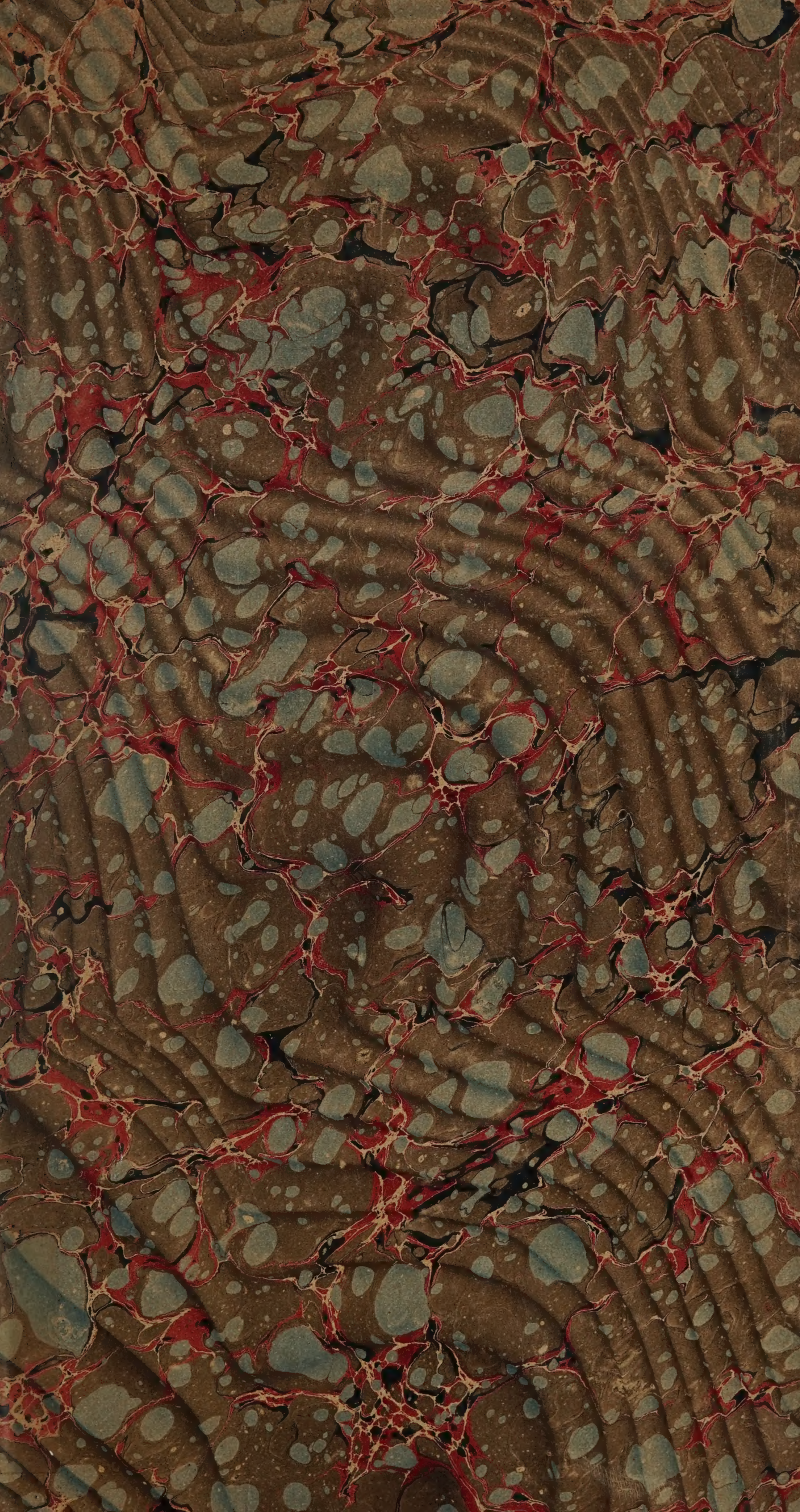

POLEMISCHE EN IRENISCHE THEOLOGIE.

POLEMISCHE EN IRENISCHE THEOLOGIE.

BIJDRAGEN TOT HARE GESCHIEDENIS

VAN

CHRISTIAAN SEPP,

PREDIKANT BIJ DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE TE LEIDEN.

LEIDEN, — E. J. BRILL.
1881.

INHOUD.

ANTONIUS CORRANUS,

GEDURENDE ZIJN VERBLIJF IN ENGELAND.

Toen ik a Catalogue of Books, manuscripts, lettres, etc., belonging to the Dutch Church, Austin Friars, London. in het midden des jaars 1879 in handen mocht krijgen, trok onder het daarin opgegevene vooral mijne aandacht, hetgeen ik pag. 157 en 158 vermeld vond:

»ANTONIUS CORRANUS, Hispanus, Copies of correspondence »relating to the admission of Dr. A. C. a Spaniard to the »degree of D.D. at the University of Oxford. Latin. 4°. »42 leaves sewn in a parchment cover.

1. Letter dated 20th March, 1576, from A. C. to LAWRENCE HUMPHREY, D.D., Vice-Chancellor of the University, soliciting the degree.
2. Letter dated 10th April, signed N.N., addressed to Mr. VILLERS, Minister of the French Church, in support of the application.
3. Letter dated 1st May, from L[AWRENCE] H[UMPHREY] to Mr. VILLERS, announcing the application.
4. Letter dated 6th May, signed N., to Mr. Vyllyers, in opposition.

5. Letter not dated, from the ministers of the foreign churches in London, to EDMUND [GRINDALL] Archbishop of Canterbury, and EDWIN [SANDYS], Bishop of London, in opposition.
6. Theses excerptae ex lectionibus, colloquiis et maxime ex scriptis D. CORRANI, quas verbi Dei Ministri Belgicae, Gallicae et Italicae Ecclesiarum quae Londini... conveniunt DNO. EDMUNDO Cantuarensi Archiepiscopo proponunt, quas si D. CORRANUS neget se dixisse aut scripsisse probandum illi suscipiunt, si fateatur et tueri velit parati sunt ad eas ex verbo Dei confutandas...
7. Antitheses quibus Belgicae Gallicae et Italicae Ecclesiarum Ministri ostendunt quae in doctrinâ vel in doctrinae D. CORRANI formâ reprehendunt suamque sententiam de praecipuis articulis fidei exponunt.

Ik had weleer mij te lang met de geschiedenis en de denkbeelden van CORRANUS beziggehouden [1]), om niet gretig de hand uit te strekken naar hetgeen over dien persoon en zijn lot meer licht kon verspreiden. Met belangstelling nam ik daarom kennis van de korte aanteekeningen door de geleerde uitgevers van het Corpus Reformatorum gevoegd bij de brieven, door CORRANUS aan CALVINUS gezonden en afgedrukt tom. XLVIII, pag. 56 en 226 van bedoeld werk. Ik mag veronderstellen, dat de wijze, waarop prof. NIPPOLD in de 3e uitgaaf van zijn Handb. der N. Kircheng. 1er Band, S. 70 en elders over CORRANUS spreekt, veler aandacht op den weinig bekenden man gevestigd heeft. Want weinig bekend was hij: het boek van JOHN SOUTHERTEN BURN, The history of the French, Walloon, Dutch and other foreign Prot. Ref. settled in

[1]) Vgl. mijne Geschiedk. Nasporingen III (1875) bl. 93 vvlg.

England, waarmede ik pas onlangs kennis maakte, geeft op bl. 225 deze aanteekening: CORRANUS was reader of divinity in the temple in 1574. STRYPE says of him: »this poor »man had undergone great troubles, not only from the Pa»pists in Spain, but by the officers of the French Church »in London, complaining of him both to BP. GRINDALL and »BEZA. He afterwards lived at Oxford many years and »bringing letters commendatory from the Chancellor of that »University, read a catechetical lecture there. He was censor »theologicus in CHRIST'S Church, and had a prebend in »ST. PAUL'S London". He died in 1591 and was buried in London.

Het onlangs verschenen geschrift van MOÏSE DROIN, histoire de la Réformation en Espagne, weet over CORRANUS niets meer te verhalen, dan dit weinige, in vele opzichten onnauwkeurige: II pag. 57, »les réfugiés espagnols purent aussi s'établir librement à Anvers, qui renfermait dans ses murs un grand nombre de protestants de toute nationalité. ANTOINE CORRAN; de Séville, exerça parmi eux le ministère du Saint-Evangile, jusqu'à la prise de cette ville par le duc D'ALBE; la victoire du général Espagnol etait en effet un présage trop certain de cruelles persécutions contre les Chrétiens évangéliques, pour que ceux-ci ne se hâtassent pas de prendre la fuite; CORRAN fut du nombre". Elders heb ik vruchteloos naar inlichtingen betreffende het leven of de denkbeelden van CORRANUS gezocht. Dubbel welkom dus was mij de in genoemden catalogus voorkomende aanwijzing. De poging, om het handschrift onder de oogen te krijgen, gelukte mij, dank de broederlijke tusschenkomst van mijnen vriend A. D. ADAMA VAN SCHELTEMA, predikant bij de Hollandsche Gemeente van Londen.

De beschrijving is nauwkeurig, behalve dat zij niet bevat:

8. Theses de Ecclesia Dei, auctore Dno VILLERIO.

De onverwacht opengestelde gelegenheid, om met deze

stukken kennis te maken, noopt mij op het vroeger behandelde onderwerp terug te komen en door den druk gemeen te maken, wat sints eeuwen aan het oog van belangstellende lezers is onttrokken geweest. Verbetering, toelichting of verduidelijking van het vroeger medegedeelde volgt niet uit den inhoud dezer stukken. Slechts enkele bijzonderheden ontvangen wat meer licht.

Waar het noodig is, hoop ik den tekst door aanteekeningen te verduidelijken. Ik heb geen plan als verdediger van CORRANUS op te treden; mijne sympathie jegens hem grondt zich op mijne ingenomenheid met zijn kennelijk verzet tegen de heerschappij van het dogmatisme. Hij behoort tot de vertegenwoordigers dier anti-dogmatische richting, aan wier personen en werkzaamheden langen tijd zelfs geen opmerkzaamheid geschonken is, zoodat men nauwelijks gelet heeft op dien geestes-stroom, die wel degelijk recht heeft beschouwd te worden als uiting van Protestantschen zin. Voor die verschovelingen op het gebied van Kerk en School neem ik gaarne partij, overtuigd, dat de ontleding hunner werkzaamheid eens, wanneer de geschiedenis van den gang der dogmatiek in Nederland zal beschreven worden, een belangrijk § zal beslaan, daar mannen als HAEMSTEDE, OVERHAAG [1]), CORRANUS en dergelijken de vertegenwoordigers moeten heeten der richting, die de Christelijke waarheid niet binnen de enge ruimte van kerkelijke dogmatiek wilden besloten zien. Gaarne geef ik toe, dat de houding soms door de genoemden aangenomen niet verdedigd kan worden; doch ik vraag van niemand bewondering voor hun personen, slechts aandacht voor hun streven. Wachten wij ons voor de hardheid, waarmede zij door hun tijdgenooten bejegend

---

[1]) Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming, bl. 85 vvlg. Bij de genoemden zou ik ook ALBADA willen voegen, indien hij theoloog van professie ware geweest.

en de onbillijkheid, waarmede zij beoordeeld zijn. Ten opzichte van CORRANUS kan ik niet nalaten de opmerking in het midden te brengen, dat ik het van zijne ambtgenooten zeer onedel vind, om zelfs uit privaat-gesprekken wapenen te zijner bestrijding te ontleenen. Het afschrikwekkende der Polemiek treedt hier al weer — en toch gewis niet afschrikwekkend genoeg — op den voorgrond. Bij menige klacht heerscht blijkbaar groot misverstand; meer dan eene beschuldiging vloeit voort uit buiten verband saamgevoegde uitspraken. Dus ook hier verbergt de polemiek het merk der ergdenkendheid en kwaadwilligheid niet, dat doorgaande haar ontsiert; zij is uit den booze en voert tot den booze. Wie haar dient, dient meer het rijk der duisternis, dan dat des lichts. Mijzelven en anderen ten beste neem ik hier de fraaie uitspraak van CLARISSE over[1]: consilium, quod Polemicae studio obtinere cupiat theologus, esse debere controversiarum diminutionem, minime vero augmentum. Non enim pacifici hominis, qualem esse oportet Theologum, est, exaggerandis dissidii causis, aut exasperandis discordibus animis, sibi placere, sed potius lenire animos et lites componere. Id quod obtinetur candore et liberalitate.

De eerste brief, die in de volgende bladzijden onder de oogen der lezers wordt gebracht, bevat het aanzoek van CORRANUS, gericht tot de hoogeschool van Oxford, om met het Doctoraat in de godgeleerdheid vereerd te worden. De graaf van LEICESTER, blijkbaar hem genegen, steunde het verlangen[2], door CORRANUS aldus voorgedragen:

Cum annis abhinc novem excitus Ecclesiarum hujus Regni celebritate ita ex Belgia in Angliam venissem, viri clarissimi! ut cognitioni rerum Britannicarum aliquot men-

---

[1]) Encycl. theol. epitom. Ed. IIae pag. 502.
[2]) Vgl. Gesch. Nasp. III bl. 179.

sibus datis ad stationem meam in Gallia reverterer offendissemque omnia ipsa fama (quae tamen summa fuerat) majora, non ea modo, qua de Insulae ubertate ac copia narrabantur, verum etiam (quod cordatissimus quisque potissimum spectat) quae de ingeniorum vestrorum commoditate, mansuetudine, humanitateque apud exteras nationes praedicabantur, mutato consilio de Gallia penitus relinquenda, sedibusque hic figendis coepi cogitare. Itaque et amicitias et familiaritates, quas in tanta humanitate haud difficile fuerat contrahere, ineundas mihi duxi et (quod firmissimum gratiae vinculum fore credebam) cum literatis me conjungere atque in Academiarum vestrarum album inscribi, et (si fieri posset) Doctoris Theologiae gradu insigniri magnopere optem. Quod ut studiosius facerem, incitabant me crebrae amicorum meorum admonitiones, qui affirmabant si Academiarum vestrarum judicio in doctorum Theologiae ordinem essem receptus, fore ut testatum esset omnibus et maxime meis popularibus, tum qui religionis ergo per Europam exulant, tum qui etiam nunc sub cruce in Hispaniis latitant, me in religionis puritate, quantum temporis criminando labefactare quidam adversarii mei sunt conati, cum Anglicanis Ecclesiis consentire. His inquam de causis atque aliis nonnullis quas hic longum foret recensere, cupide optabam hunc honorem mihi a vobis communicari; sed deterrebant varii quorundam hominum sermones, qui negabant ceremonias ritusque quae in vestris illis celebritatibus haberi solent, salva conscientia obiri posse. Huc accedebat inertiae nostrae conscientia et rei familiaris tenuitas. Sed utraque haec postrema facile mitigatura videbatur vestra ignoscentia et liberalitas: nisi primum illud quod citra magnam infirmorum offensionem fieri non posse dictitabant desiderio nostro obstitisset. Carui ergo amplissimo hoc honorum vestrorum fructu quoad primum Oxoniam, quamvis *κατόπιν τῆς ἑορτῆς* ut ajunt, deinde sequenti anno Cantabrigiam ad comitia

profectus ea ipsa vidi et audivi ex quibus et illos falsa nuntiasse et me temere credidisse intellexi. Tantum enim abest ut eorum quae ibi gerebantur, superstitiosum irreligiosum aut ineptum quicquam videretur, ut gravissima doctissimaque omnia judicarem, quae quidem ad celeberrimam Academiae consuetudinem pertinerent. Qua de re aliisque compluribus multa et vera possem praedicare, nisi meminissem me ad vos scribere, viri clarissimi! quibus ista sunt notissima, et vererer ne justum epistolae modum excederem. Ergo ne longus sim, ex quo mihi superstitionis istam opinionem sustulit non fama quae me in errorem induxerat, sed res ipsa, quam oculis meis aspexi, differendum diutius non putavi, quin in honoris hujus petitionem primo quoque tempore incumberem: quem si utriusque Academiae favore et gratia impetrarem, decreveram Cantabrigia (quandoquidem ibi prius comitia celebrentur) gradum illum suscipere; illinc recta Oxoniam perrecturus ut in eodem illo dignitatis gradu ab inclita vestra Academia confirmarer atque ita meo desiderio plane satisfacerem. Coepi igitur negotium tentare et honoratiss. D. BURGLANUM, Cantabrigiensem Cancellarium, totumque optimatum illius Academiae ordinem, mihi faventes, ut sperabam, inveni. Illud unum petitioni nostrae obstare ajebant, quod minores gradus in transmarinis Academiis non suscepissem, quod sane eo factum est, quia Gallicanae Ecclesiae (cui decennium in ministerio Evangelii inservivi) reformatio gradus istos non putat magnopere expetendos. Itaque aut vix fiat Cantabrigiensibus statutis aut in re tantilla dispensanda R. M^rem interpellem: cuperem istius mei negotii oppositum ordinem mutare et hisce proximis comitiis in Academia vestra (ubi statuta illa facilius dispensari possunt) Theologiae doctor creari, ac deinceps (quod Academia illa mihi pollicetur) in eadem dignitate Cantabrigiae confirmari. Hänc ad rem amplissimi herois, Domini comitis Lycestrensis, dignissimi viri, cancellarii literas commendatitias impetravi, quas, quia profes-

sione mea impeditus ipse adferre non potui, una cum hisce ad dignitates vestras mitto, petens a vobis ut (pro vestra singulari humanitate) causam meam ipsi commendatam habere velitis, et apud Academiam studio atque authoritate vestra promovere. Quae si me hoc honore dignabitur, quemadmodum ejus humanitati plane confido, dabo operam ne vel indignum ornasse vel in ingratum beneficium istud contulisse videri possit. Caeterum, quia vix dubium est, quin huic meae petitioni adversaturi sint ii qui me meamque doctrinam clamatoriis rumoribus hactenus suggillant, profiteor me libenter ad ea omnia tum verbis, tum scriptis responsurum, quorum illi suis moribus insimulari me audebunt. Etenim haec est in ambiendo honoris gradu consilii mei summa, ut vel tergiversatores istos hac veluti provocatione in aptam arenam pertraham, (ne mihi cum umbris semper sit dimicandum) vel ut legitimum certamen detrectantibus cujus ineundi nullum tempus sit opportunius) constet et eos immerito me esse calumniatos et mea innocentia appareat; cum et illi quasi deserti judicii damnati videbuntur et ego vestris dignitatibus doctrinae meae puritatem et religionis sanitatem, ea qua decernetis ratione probavero. Valete, viri ornatissimi! Deumque precor opt. max. ut vos diu servet incolumes. Londini, 20 Martii 1576.

(*subscr.*) Vest. dignitatibus ex anim. deditissimus, ANTONIUS CORRANUS, hispanus.

(*superscr.*) Rarae eruditionis eximiaeque pietatis viro D. LAURENITO HUMFRIDO, sacrae Theologiae Doct. et Oxon. Academiae procancellario, digniss. reliquisq. ejusdem Academiae Theol. doct. Dom. meis ac Patronis unice colendis.

In overeenstemming met de waarheid beschouwt CORRANUS den tijd, dien hij in de prediking des Evangelies te Antwerpen doorgebracht heeft, niet als een eigenlijk dienen van de kerk. Hij was daar en kon daar niet zijn gevestigd, geordend predikant[1]), maar vertoefde er, naar zijn eigene mededeeling, tijdelijk en keerde naar Frankrijk terug. De gemeente, bij welke hij daar werkzaam was, noemt hij niet, hoogst waarschijnlijk, dewijl hij door de Fransche Synode van 1567 uit zijn dienst werd gezet[2]) en dus slechts als rondreizend predikant kon optreden. In den brief aan HUMPHREY ontveinst hij ook niet, dat zijne rechtzinnigheid verdacht is en hij, ter aanbeveling van zijn persoon de doctorale waardigheid begeerende, zich eerst tot CAMBRIDGE gewend heeft, om daarna eene gelijke eere van OXFORD te erlangen. Waarschijnlijk heeft CORRANUS de hoop gevoed, dat de bepaling waarbij door Paus ALEXANDER VI aan de hoogeschool van Cambridge het recht vergund werd, om jaarlijks twaalf predikanten te mogen uitzenden, die, door de hoogeschool gemachtigd, alom konden optreden, deze academie bereid zou maken, om eenen vreemdeling het doctoraat in de theologie toe te kennen[3]). Doch Lord BURLEIGH, haar kanselier, beriep zich op het statuut volgens hetwelk geen doctorale graad kon verkregen worden, tenzij eerst de lagere graden doorloopen waren. Oxford scheen meer rekkelijkheid te zullen betoonen; haar vice-kanselier HUMPHREY gold voor een vriend der Puriteinen[4]), evenzeer als LEICESTER. Een beroep op den kanselier was in deze alleszins tijdig. ELISABETH toch had in 1570 de bepaling uit-

---

[1]) Gesch. Nasp. t. a. p. bl. 104.

[2]) Gesch. Nasp. t. a. p. bl. 100 vlg.

[3]) NEAL, Hist. der rechtz. Puriteinen. I, bl. 152.

[4]) Koningin ELISABETH schroomde niet, bij een bezoek in 1567 aan de hoogeschool gebracht, HUMPHREY van zijne gezindheid een verwijt te maken. Vgl. HUBER, die Engl. Univ. II S. 47.

gevaardigd: Cancellario licebit cum consensu totius academiae nova statuta sancire. Ook moest het hem bekend wezen, dat te Oxford oprechte belangstelling in wetenschap gevonden werd; opdat daar zijn vriend DRUSIUS de Syrische taal kon onderwijzen, hadden de Colleges in 1574 vrijwillig het daarvoor noodige honorarium bijeengebracht[1]).

Na de uitgave van het Tableau de l'œuvre de Dieu in 1570, had zich de invloedrijke stem van velen tegen CORRANUS verklaard; onder deze ook die van enkele predikanten der Hollandsche en Fransche gemeenten in Londen. De geëerde VILLIERS, de in ons Vaderland wel bekende LOZELEUR, heeft onder de tegenstanders van CORRANUS eene eerste plaats ingenomen. Hij had ongetwijfeld op goede gronden partij gekozen. Wij kennen en eeren hem als een vriend der kerkleer, wien ketterij ook voor den staat alleszins gevaarlijk scheen. Hij stond, dunkt mij, te hoog, om iets anders in CORRANUS te veroordeelen dan de afwijking van die kerkleer; hij zou zich aan de eere van het doctoraat, indien ze dezen gegund wierd, geërgerd hebben, dewijl naar zijne overtuiging ze door een onwaardige genoten werd. Ik zeg dit, naardien een vriend, uit Oxford, aan VILLIERS 10 April 1576 bericht gevende van den door CORRANUS gedanen stap, eenigszins den schijn op LOZELEUR laadt, als moest deze tegen CORRANUS een complot smeden. Het ware beter geweest, indien deze vriend, wiens naam wij niet kennen, VILLIERS gansch en al buiten de zaak gelaten had. Het bewaard blijven van dien brief in een kerkelijk archief door het afschrift, dat VILLIERS zelf daarvan moet hebben medegedeeld, bewijst duidelijk, dat deze de zaak in geschil niet beschouwd en behandeld heeft als eene hem persoonlijk betreffende, maar als eene, bij welke het belang der kerk gemoeid was.

---

[1]) HUBER, a. W. S. 281.

De brief luidt aldus:

Sal. in Dom. JESU! Quid hic nuper acciderit etsi non dubitem jam dudum ad te esse perlatum, aliorum sive literis sive sermonibus, tamen benefaciendum esse putavi, ut idem ex me audires quod citius praestitissem, nisi seriis quibusdam negotiis fuissem impeditus. Sic igitur breviter rem universam accipe. Lectae sunt superiore septimana in publico totius Academiae conventu, cui ipse quoque intereram, literae binae, altera à Comite LYCESTRENSE, altera a CORRANO ipso ad Academiam transmissae. Summa earum haec erat, ut CORRANUS Theologiae doctor comitiis proximis, quibus se omnibus publice probaturum recepit, declaretur ut ex literarum ejus exemplari ad te misso plane poteris intelligere, ubi te quoque Goliath iste fere nominatim ad monomachiam vocare et lacessere sane visus est. D. Lycestrensis litteris effectum est, ut quibusdam penitus os esset obstructum, alii remissius agerent, pauci denique quid de homine sentirent palam proferre ausi fuerint. D. N. sive in gratiam domini sui, sive quam aliam ob causam incertum erat, partes ejus acerrime propugnabat D. N. vero contra quanquam parcius, uti dicebat propter Comitis literas hominem antea pluribus suspectum in praecipuis quibusdam fidei capitibus non nisi antea diligenter examinatum et edita confessione publica admittendum contendebat. Addebat etiam quum constaret eum D. GRINDALLI Londinensis tunc Episcopi nunc Cantuar. Archiepiscopi mandato a lectione prohibitum aliquando fuisse, eum antea esse consulendum, quam doctoratus gradu ornetur ne ejus de eo judicium contemni videatur. D. D. S. pauca ne nihil dixisse videretur Dom. comitis literis eum urgentibus.

Alii non pauci examen de homine prius haberi oportere, ut ab omni haereseos suspicione, qua publice laborabat, prius liberetur, quam doctoris titulus ei concedatur. Tandem multis ultro citroque dictis, hic erat exitus: N. urgente et multitudine vincente, gradus doctoris ei hac conditione con-

cessus est, ut concionem hic prius habeat et doctrinae Anglicanae Ecclesiae subscribat, et reliqua quae ad gradum spectent exercitia perficiat. Nunc audio eum alteras huc misisse literas, quibus Academiae gratias agat ob gradum in eum collatum. Haec totius actionis summa! o nos nimis faciles in talibus hominibus admittendis. Quod si Genevae, Bernae, Tiguri esset, aut alibi in Germania, aliter quin tractandus esset, non dubito. Haec te ignorare nolui. Vale, vir ornatiss. et frater in CHRISTO observandiss. Oxonii 10 Aprilis. Salutant te pii omnes.

(*subscr.*) Tibi in CHRISTO addictiss. N. N.

(*superscr.*) Ornatiss. et doctiss° viro D. VILLERIO, Gallicae quae est Londini Ecclesiae, Ministro dentur hae. —

Geen vriend van CORRANUS spreekt in den medegedeelden brief. Hij zinspeelt op eene gebeurtenis, wier beloop wij wel niet volkomen kennen, doch bij gissing eenigszins kunnen bepalen. De vraag moet beantwoord worden, of aan CORRANUS door den bisschop van Londen het optreden in de zoogenaamde oefeningen en profetieën, of ook het spreken in de lessen, welke voor een wetenschappelijk gehoor gegeven werden, verboden is.

De bedoelde oefeningen of profetieën behoorden tot de eigenaardige instellingen der Hollandsche gemeente van Londen. De Kerkeraad had in zijne zitting van 9 April 1570 besloten [3]), »dat men alle Dysensdaghe nae de predi»catie in Consistorien propositien doen zal, om also de broe»deren, die begaefd syn te beprouven ende oorsaeke te »gheven, om meer te leeren ende sich selven te oefenen int »verstandt van Godes woordt." Wijselijk benoemde men

---

[1]) Werken der Marnixvereeniging, Serie I, deel I, bl. 123.

eenigen, als daartoe bij voorkeur bekwaam en bereid, meest uit de ouderlingen en diakenen. Het genomen besluit wettigde blijkbaar eene reeds bestaande gewoonte, want volgens de notulen des Kerkeraads van 4 December 1569 kwam eene klacht in over hetgeen een der ouderlingen, PHILIP GARCY, bij het voordragen eener »prophetie" tot ergernis der hoorders gezegd had [1]). Tegen denzelfden broeder worden dezelfde bezwaren geuit in eene Kerkeraadszitting van 20 Julij 1570 [2]), waartegen de beschuldigde zich met de in dusdanige gevallen voor de hand liggende en veel gebezigde verklaring verdedigde, dat hij het hem toegedichte niet zoo gesproken had [3]). Voorzeker heeft het vergrootend gerucht dergelijke voorvallen in wijden kring doen bespreken en laat het zich begrijpen, dat allen, die tegen de Puriteinen waren ingenomen, dergelijke oefeningen veroordeelden. Het staatsgezag bemoeide zich met de zaak en op bevel der Koningin werden bepalingen uitgevaardigd, die het spreken daarbij en het aanhooren er van zeer beperkten [4]). Theologische lessen werden sedert het besluit van den Coetus, d. i. van de vereenigde samenkomst der Kerkeraden van de Hollandsche, Fransche en Italiaansche gemeenten, die elke maand plaats greep, in 1573 genomen [5]), door VILLIERS gehouden, voor welke hij, ten behoeve van de nooddruft zijner talrijke familie, gesalarieerd werd door de beide eerstgenoemde gemeenten, daar de Italiaansche onvermogend blijkt geweest te zijn. De eerste hoorders dier lessen van VILLIERS waren de uit Vlaanderen, Frankrijk en van elders gevluchte predikanten, wier namen ons bewaard bleven in de Geschiedenissen ende Hande-

---

1) t. a. p. bl. 31.
2) t. a. p. bl. 131.
3) t. a. p. bl. 186.
4) NEAL, Hist. der rechtz. Puriteinen. I bl. 240 vlg.
5) Vgl. Bulletin du Prot. Franç. VI pag. 189 ss.

lingen, die voornemelick aengaen de Ned. natie ende gemeynten in Engeland[1]).

Dewijl in het handschrift, dat voor ons ligt, ook opgeteekend staan ketterijen van CORRANUS »ex praelectionibus »apud templarios habitis", moeten wij wel de gevolgtrekking maken, dat hij naast VILLIERS en ongetwijfeld tegen diens zin in den »Temple" is opgetreden en bisschop GRINDALL hem dit heeft verboden. Te ongepaster was zulk optreden, daar CORRANUS bij de Hollandsche of Fransche gemeenten geene aanstelling als vast dienstdoend predikant verkregen had; immers nergens wordt hij als zoodanig vermeld. Dergelijke titulatuur missende, begeerde hij die van het doctoraat, ja maakte hij zelfs op dien titel aanspraak. De briefschrijver vreest blijkbaar dat dit van den bisschop gegeven verbod op de vergadering, door welke het aanzoek van CORRANUS beslist moet worden, niet dien invloed zal hebben, die elders daaraan zou worden toegekend.

De gemeenten der vreemdelingen wisten, dat haar zoogenaamde »superintendent" een krachtig woord kon spreken, gelijk zijn bisschoppelijk mandaat van 23 Dec. 1570, eerst in het Latijn, daarna in het Hollandsch van den predikstoel voorgelezen, overtuigend bewezen had[2]).

In den kring tot welken CORRANUS zich vervoegd had, bevonden zich veel vermogende tegenstanders van zijn persoon en zijne wenschen; de vice-kanselier zelf, HUMPHREY, behoorde tot hen, die zich gehaast hadden, om aan VILLIERS ongevraagd, de onderscheiding te bewijzen naar welke CORRANUS zich zoo begeerig toonde. Van het een zoowel als het ander geeft HUMPHREY zelf aan zijn vriend VILLIERS bericht.

S. in Christo Jesu!

Diu te non vidi, imo nec umbram tui nec imaginem pec-

---

[1]) Werken der Marnixvereeniging. Serie III. deel I. bl. 90 vlg.
[2]) t. a. p. bl. 257 vlg.

toris tui literas tuas, quas avide in dies singulos expecto. Si enim quid in Gallia fiat, quid Londini agas tu, et quomodo valeat familia tua, uno verbo significaveris, illud ego non tanquam Evangelium novum nostrum quadripartitum, sed veluti Evangelium quintum aut sextum amplectar. Noli quaeso, mi VILLERI! sic tuo silentio me prorsus caecare, si quanti facio tua Epistolia intelligeres, saepius confabularemur. Quod sis occupatus et districtus undique magnitudine et multitudine negotiorum non ignoro. Itaque facile condono, sed ea lege ut tu mihi vicissim eadem de causa velis ignoscere. Confiteor me mutum fuisse, sed loquacitate pensabitur modo vel provoces vel respondeas. Haec ut te lacessam: nunc ut nuntiem nova quae Academia peperit. Suffragati sumus D. CORRANO LEICESTRIS illustrissimi Cancellarii nostri commendato, ut posset proximis comitiis doctoratus titulo insigniri ea conditione, ut et legendo aut concionando fidem suam testatam faciat, et se a suspitione liberet, et in iis quaestionibus in quibus suspectus est non optime sentire, Academia se probet, et disputando se aperiat. Idem honos summa cum assentione et adstipulatione omnium tibi delatus est, quem sine aliquo sumtu sed non sine laude sustinebis. Res non est aspernanda si te, si nos, si aemulum aut adversarium tuum intuearis. Cupimus te nostro gremio inseri, et sine aliqua pompa ceremoniarum peragetur fabula. Quid constitutum habeas, quaeso paucis edoce. Vale frat. in Dom. dilectissime. Oxoniae. May.

(*subscr.*) Tuus in Dom. L. H.

(*superscr.*) Observando in CHRISTO fratri Dom. VILLERIO.

Londini.

Wel verre van naar de eer van het doctoraat te jagen, toont VILLIERS met passende bescheidenheid het bericht van de hem bewezen eer ontvangen te hebben en deelt zijn

voornemen mede, om eerst dan openlijk deze onderscheiding te aanvaarden, wanneer hij met zijne ambtgenooten zal hebben gesproken.

CORRANUS echter — hoe had men het kunnen voorbijzien — beoogde met het verwerven van het doctoraat, een wapen zich te verschaffen, waarmede hij zijne, voor de kerk niet voordeelige, oogmerken, kon trachten te bereiken. De brief die volgt is zeker aangenamer van inhoud voor den levensbeschrijver van VILLIERS, dan voor dien van CORRANUS. Ik twijfel er niet aan, of hij is ook uit HUMPHREY'S pen gevloeid.

Salutem et pacem in D. JESU. Literas tuas accepi, vir ornatissime! quibus binis meis abs te responsum est semel. De CORRANI autem consilio in gradu petendo quo vestris Ecclesiis contumeliose insultet, nemo (cui homo satis notus sit, et importunitas et insolentia perspecta) dubitare poterit. Quod a nostratibus non fuisse animadversum, aut dissimulatum potius mirari satis non possum; sed non miror, quum satis constet eos ut plurimum in honoribus Ecclesiasticis et Episcopatibus ambiendis occupatiores esse, quam Ecclesiis a zizaniis repurgandis, earumque salute procuranda. Interim tamen vos officium vestrum facturos non diffido neque commissuros, ut hominis iniquitate CHRISTI et Ecclesiarum causam deseruisse videamini. Non enim vos latet quas artes Sathan ad oppugnandum si non expugnandum Evangelium excogitet. Dom. vos Spiritu suo contra eum armet instruatque. Quod ad gratiam tibi publicis totius Academiae suffragiis concessam attinet, qua de re posterioribus meis ad te literis certiorem te feci, quanquam illud antea fieri debuisset, jam tandem a D. N. literis suis (quas una cum iis puto recepturum te) praestitum est. Consilium tuum probavi quo expectandum censuisti dum communi Academiae nomine significatum tibi fuisset de gradu tibi oblato, ne nimis cupide judicium de te suum arripuisse videare. Itaque N. literis receptis, commode admodum et opportune ad

gratiarum actionem animum adjicere poteris. Argumentum vero ad id maximum tibi suppeditat, ut ipse optime nosti in te tum absentem tum nihil tale cogitantem multo minus ambientem contulerit.

Quod autem de gradu suscipiendo cum fratribus et collegis consilium initurum te scribis, valde probo neque est quod de vestra pietate, prudentia et gravitate non optime sentiam et sperem. Quis sit rerum vestrarum in Gallia status, ex communis fratris nostri D. N. literis intellexi et ideo maxime laetor Deoque gratias ago, felicius illic quam istic divina prudentia res vestrae succedunt, spem aliquam faciunt quae narrantur fore ut tandem aliquando CHRISTI dissipatum Ecclesiae suae corpus inter vos sit collecturus post tot vastationes, jactationes et calamitates, quibus vos exercent jamdiu. Quod ut faciat etiam atque etiam coactus est. Quis scit an vice versa Gallia vestra futura sit commune caeteris nationibus Euangelii causa exulantibus perfugium. Vale in Dom. frater et vir mihi observandiss. CHRISTUS JESUS tibi et fratribus omnibus et Ecclesiae in omnibus tum praesit, tum adsit. Oxonii, 6 Maii 1576, e novo Collegio.

(*subscr.*) Tibi in CHRISTO devinctissimus N.

De weg, die naar het scheen het gewenschte doel zou doen bereiken, werd thans ingeslagen, namelijk het overleggen van het bewijs, dat CORRANUS wegens zijne ketterijen de eere van het doctoraat volstrekt onwaardig was. Zeer goed begreep men, dat de zaak niet moest behandeld worden, als ware zij eene persoonlijke in dien zin, dat deze en gene slechts zich geërgerd had aan de gevoelens van den beschuldigde: neen, de leeraren der Hollandsche, Fransche en Italiaansche gemeenten leverden gemeenschappelijk eene beschuldiging in, naar hunne overtuiging met afdoende bewijsplaatsen gestaafd. Zij richteden het woord eerst tot den

aartsbisschop van Canterbury, den hoogsten prelaat der Engelsche kerk en tot den bisschop van Londen, onder wiens superintendentie de gemeenten der vreemdelingen stonden. Wel was A LASCO vroeger door EDUARD VI met deze waardigheid vereerd geweest volgens het exemplum diplomatis regii, onder de opera van A. LASCO opgenomen door Dr. A. KUYPER, II, pag. 279 sqq, doch »de Coninginne »wilde in haer Coninckrycke niet toelaten een vreemdelingh »tot superintendent beneffens den Bisschop van de deocese, »begeerende dat de uitlandsche gemeenten tot Londen in »alle voorvallen der kerkelicke saecken haer met den bis»scop van Londen zouden behelpen [1])". EDMUND GRINDAL, bekend als »een gheleert ende godvruchtich man", droeg dien titel van superintendent gedurende de jaren 1560 tot 1570. Onlangs, 15 Feb. 1576 werd hij in de aartsbisschoppelijke waardigheid bevestigd, die hij tot zijn dood in 1583 innam. Het was bekend, dat hij geen vriend van strenge maatregelen mocht heeten en zonder aandrang van het hof flauw de hand hield aan het bemoeielijken van anders denkenden. EDWIN SANDYS daarentegen, die in 1588 als aartsbisschop van York overleed, van 1570 tot 1578 bisschop van Londen, werd geroemd als een man, die alles, wat de rust der Kerk verstoren kon, haatte.

Reeds kort na het aanvaarden van zijn ambt gaf hij daarvan eene afdoende proeve in de »Sententië [2])", die op zijn bevel openlijk van den predikstoel moest worden afgelezen, opdat de hoog gerezen geschillen tusschen den predikant GODFRIED WINGIUS en diens kerkeraad zouden uit den weg geruimd worden. WINGIUS had door het houden eener predicatie, waarin hij den weleer in ons vaderland plaats gehad hebbenden beeldenstorm scherpelijk had afgekeurd, aan velen

---

[1]) Werken der Marnixvereeniging, Serie III, deel I, bl. 32.
[2]) Vgl. Werken der Marnixvereeniging, Serie I, deel I, bl. 257 vlg.

ergernis gegeven, was geschorst en niet bereid bevonden, om schuld te bekennen. Het krachtig vredewoord van den Londenschen bisschop stilde den storm, misschien wel daardoor te eerder, dewijl men wist dat hij voor het inroepen van de wereldlijke macht niet terugdeinsde, waar woorden geen kracht bleken te hebben.

Onder het oog dezer hooggeplaatsten werd het navolgende schrijven gebracht door de leeraars der vreemdelingengemeenten van Londen. Het afschrift draagt hunne namen niet, even weinig als jaar- of dagaanwijzing. Doch het zal gewis kort na den medegedeelden brief van 6 Mei 1576 zijn verzonden: in dat geval hadden het als predikanten der Hollandsche gemeente geteekend GEORGIUS WYBOTIUS, JOHANNES CUBUS en JACOBUS REGIUS. Eerstgenoemde stierf reeds 24 Juni 1576, bij zijn heengaan diep betreurd door de gemeente en vereerd door een latijnsch lijkgedicht van REGIUS, waarvan CUBUS eene vertaling leverde [1]).

Als voorgangers bij de Fransche gemeente dienden op dezen tijd VILLIERS, COUSIN en LE MACON. Wie kent niet den eerstgenoemden, den man, die later in dienst van WILLEM VAN ORANJE zich een waardige plaats verwierf onder de vrome raadslieden van dezen vorst? COUSIN ontmoeteden wij vroeger als tegenstander van CORRANUS [2]). Het beeld van LE MACON is met flinke trekken geteekend door de geoefende hand der auteurs van het (thans in tweede uitgaaf verschijnende) grootsche werk, la France Protestante [3]). ROBERT LE MACON, Seigneur DE LA FONTAINE, fungeerde als secretaris bij de Synode die den 25sten April 1562 geopend

---

[1]) Beide gedichten zijn afgedrukt in Geschiedenissen ende Handelingen, werken der Marnixvereeniging, Serie III, Stuk I, bl. 119 vlg. Uit dezelfde bron leeren wij de overgeblevene ambtgenooten en het verder beloop van hun dienstwerk kennen.

[2]) Geschiedk. Nasp. III, bl. 168 vlg.

[3]) l. c. VI, pag. 531 ss.

werd in Orleans, waar hij met drie ambtgenooten den predikdienst vervulde. Van daar verdreven door de gruwelen van de Parijsche bloedbruiloft week hij naar Londen, welks Fransche gemeente aan de Synode, 1578 te Saint Foi gehouden, het verzoek richtte, dat hij even als VILLIERS bij haar eene vaste aanstelling mocht erlangen. Toen onder de regeering van HENDRIK IV de kerk van Orleans op nieuw gevestigd was en deze haren vroegeren leeraar terug begeerde, besloot de Synode van Saumur[1]), overeenkomstig den wensch van DE LA FONTAINE, hem te Londen in de bediening te laten arbeiden, sauf a retenir le droit que les Eglises Francoises ont sur lui. De acten van de colloquia der Ned. gemeenten in Engeland[2]) getuigen van de eenigheid des geestes, waarin hij met zijne Hollandsche ambtgenooten werkzaam was. De gecombineerde samenkomsten van de voorgangers der beide gemeenten, gehouden 16 Maart 1603 en volgende dagen, werd door hem gepresideerd. Het archief der Hollandsche gemeente te Londen bevat onderscheidene onuitgegeven brieven van zijne hand[3]), naar wier uitgaaf wij hartelijk verlangen, dewijl wij niet zonder grond veronderstellen, dat deze over meer dan een weinig bekend feit licht kunnen verspreiden. Laat mij er een noemen, dat ik niet nader weet te verklaren. De Fransche Synode van Montpellier, gehouden in Mei 1598[4]), besloot: on écrira à Mr. l'ambassadeur d'Angleterre et à Mr. DE LA FONTAINE, Ministre de l'Eglise Francoise de Londres, pour les avertir des écrits injurieux publiés contre nos Eglises par SUTELIFFE et SAVAVIA, afin qu'ils obtiennent de la Reine, que de tels écrits ne soient pas vendus publics en Angleterre". De verbetering der

---

[1]) AYMON, tous les Synodes nationaux de France. I, pag. 207.
[2]) Werken der Marnixvereeniging, Serie II, Stuk I, bl. 100 vlg.
[3]) Catalogue of the Dutch Church Library, pag. 183.
[4]) AYMON, l. c. pag. 232.

namen van ZOETELIEF en SARAVIA is het eenige, dat ik ter toelichting van dit besluit kan in het midden brengen.

Bij de Italiaansche gemeente bekleedde JEAN BAPTISTE het leeraarsambt. Ook hij was na den Bartholomeus-nacht Frankrijk ontvlucht. Op eene lijst van de namen dier vluchtelingen lezen wij achter den zijnen dien van Aurelius[1]), dat wel Aurelianus zal moeten luiden. Hij was dus uit Orleans geboortig; doch niet een van de predikanten dier gemeente. Waarschijnlijk heeft hij te Nerac eenige dienstjaren gesleten[2]). Zijn familienaam wijst op vreemde, Spaansche of Italiaansche afkomst. Hij, de Italiaansche taal machtig, maakte zich als voorganger bij de genoemde gemeente verdienstelijk. Even als de naam van zijnen voorganger bleef de zijne in gezegend aandenken. Die voorganger heette HIERONYMUS JERLINUS of JERLINI. In 1565 te Londen gekomen, werd hij drie jaar later leeraar bij de Italiaansche gemeente, die, omstreeks dezen tijd uit Italianen en Spanjaarden bestaande, nauwelijks 60 leden telde. Haar eerste predikant, sints 1550 werkzaam, droeg den naam MICHAEL ANGELO FLORIO; deze genoot een tractement van 20 pond 's jaars, dat hij echter met zijne betrekking voor een poos verloor ter oorzake van onzedelijk gedrag. Na schuld beleden te hebben, werd hij in zijn ambt hersteld. Doch zijn doorgaande sterk polemiseerende toon van preeken tegen de Roomschen en in het algemeen zijn trant van prediken maakte vele leden der gemeente van hem afkeerig, waarvan sommigen zelfs tot de Roomsche Kerk wederkeerden.

De verdere lotgevallen der Italiaansche gemeente zijn met weinig regels beschreven. Den 3den October 1598 deelden de ouderlingen aan den Coetus mede, dat er geen vooruitzicht bestond, om een predikant, die de Italiaansche taal machtig

[1]) Bulletin, II, pag. 226.
[2]) Bulletin, IX, pag. 294.

was, te bekomen; weshalve den lidmaten dier gemeente aangeraden werd, de Hollandsche of Fransche godsdienstoefeningen bij te wonen. Toch wordt ons verhaald, dat in de »Merkus Chapel" in 1648 Dr. MIDDLETON eene leerrede hield in het Italiaansch en in 1660 een Italiaansch predikant, BRESINAL, met zijne ambtgenooten der Hollandsche en Fransche gemeenten gemeenschappelijk aan den Koning een adres gericht heeft. Trouwens, Londen telde onder zijne inwoners meest altijd eenige aanzienlijke Italiaansche familiën [1]). De voorgangers van de gemeenten der vreemdelingen waren, blijkens den volgenden brief, geheel eenstemmig in hun oordeel over CORRANUS.

Reverendis in CHRISTO patribus et Dom. D. EDMUNDO Cantuariensi Archiepiscopo Angliae Primati et Dom. EDWINO Episcopo Londinensi, gratia et pax a Deo et suo filio Dom. nostro.

Etsi non ignorabamus, Reverendi in CHRISTO Patres et Domini, quid minime obscuris et clancularius non tantum sermonibus de nobis spargeret D. CORRANUS, sed etiam quid suis ad multos literis tum his maxime, quas ad Illustriss. D. et optimum comitem HUNTINGTONIAE (A) falsa et maledica de nobis scripsisset, quantum in suis praelectionibus, in quibus ne a Principbus quidem abstinet, nostram famam

---

[1]) Wellicht heeft ook de bekende STOUPA, de schrijver der beruchte brieven over den godsdienst der Hollanders, bij de Italiaansche gemeente nu en dan den dienst waargenomen, terwijl hij predikant was bij de Fransche gemeente te Londen, eer hij overging tot politieke en militaire betrekkingen. Zoo kan het best de tegenspraak zijner biographen opgelost worden, waarvan sommigen hem het Evangelie laten prediken in Savoye. Uit Grauwbunderland geboortig, voldeed hij zeker aan het eerste vereischte, om tot Italianen te kunnen spreken, en was hij als het ware de aangewezen persoon voor het tijdelijk vervullen der vaak voorkomende en langdurige vacature.

nominatim laesisset atque adeo edito aliquo scripto et evulgato (B) famam nostram lacerasset: dum tamen nobis in mentem veniebat hinc superiorum temporum quibus misere nostras Ecclesias turbaverat recordatio illinc nostri muneris assidua cura, quae nobis tantum non relinquit otii ut illi quoties nos adoritur respondere possemus, hominem toties a nobis fractum et legitimis judiciis condemnatum, negligendum censebamus, donec aut ipse propriae victus conscientiae testimonio, vel sanis praestantissimorum virorum consiliis persuasus, culpam agnosceret, et latis in se juste sententiis acquiesceret vel ut Deus justo suo judicio manifestum eum omnibus faceret ne in posterum alicujus credulitate et facilitate abuti posset. Itaque si per eum licuisset nostra patientia Christiana ejus maledicentiam superare, et nostro silentio ejus magniloquentiam obscurare censueranus. At dum tale nihil suspicabamur, et de D. CORRANO altum esset apud nos silentium, ecce ad nos ex celebri Oxoniensi Academia mittitur a bonis quibusdam viris Anglicarum literarum exemplar, quod ad Academiam scripserat, ambiens (ejus verbis utimur) in ea doctoratum ut eo quasi ponte facto ornatus Cantabrigiensem doctoratum invaderet a quo antea fuerat repulsus. Sane si sine nostri nominis (minime nobis quantumvis patientibus toleranda) contumelia non bis sed terve quaterve doctoris nomine insignitus fuisset, non erat ei verendum, ne ei nostro nomine lis aliqua fieret; nam nec illi eum titulum, quo an sit dignus aliis judicandum relinquimus, invidissemus, nec de ulla unquam Academia conquesti essemus; nam qui sumus qui aliis praescribere velimus? Scimus enim unicuique liberum de suis rebus judicium, nec ii sumus qui de re aliena et eo in loco ubi peregrinamur litem aliquam movere in animo habeamus.

Quum etenim ille quoslibet premeret Cantabrigienses monitique essemus, ut si quid haberemus, quod illum, ne gradum doctoratus obtinere posset, impediret, illud vellemus

Cantabrigiam mittere, respondimus de iis quae non ad nostrum putamus esse judicium, Cantabrigienses satis pro sua prudentia scire, quid sibi ea in re faciendum esset, ac nolle nos alienis rebus, et nihil ad nos pertinentibus, admisceri. Si quid tamen a nobis Academiae publico nomine peteretur, fidem nostram nos Deo liberaturos neque officio nostro defuturos. Nihilo amplius apud Oxonienses illi creavissemus molestiae, nisi ipse ultro nobis non tantum occasionem praebuisset, sed etiam nos nihil tale cogitantes in certamen quasi obtorto collo et invitos perduxisset. De ejus literis nihil amplius dicemus. Illud solum attingemus quod ad hanc causam facit. Etsi nominatim minime nos appellet, tamen nemo quantumvis caecus, non videt quos sui nominis suaeque doctrinae sugillatores vocet et calumniatores, quibuscum velut cum umbris illi fuit dimicandum. His si datis nominibus insimulare se audeant, profitetur se perlibenter tum verbis tum scriptis responsurum. Tum ferocior factus ait id sibi fuisse in eo gradu ambiendo consilii, ut istos tergiversatores hac veluti provocatione in apertam arenam pertrahat, ne sit illi semper cum umbris dimicandum, vel ut illis legitimum certamen detrectantibus cujus ineundi nullum tempus sit opportunius, constet eos calumniatores esse et ejus appareat innocentia, cum et illi quasi diserto judicio damnati videbuntur, et ipse venerandis dom. et fratribus universis Oxoniensis Academiae doctrinae suae puritatem probaverit. Quamvis igitur Oxonio abessemus, audivimus tamen veluti classicum ad cujus sonitum experrecti, qui antea hanc rem Deo commiseramus, judicavimus signo dato nos non sine Dei consilio excitatos, ut quae jam dudum in D. CORRANI doctrina improbabamus, ea non amplius sineremus apud nos sepulta, sed qui antea hominem a gregibus nostris ejus patefactis erroribus abegeramus jam etiam cunctis patefaceremus, et nos justissimis de causis ab homine importunissimo olim provocatos in Ecclesiastica censura juste animadvertisse. Nunc

vero ut jubet PETRUS non tantum nos ad nostrae fidei rationem reddendam paratos esse sed ad redarguendos illius errores, esse expeditos. Cum autem neque D. CORRANI eam existimamus in hoc florentissimo Regno esse authoritatem, ut nobis tempus locum et modum disputationum praescribere debeat et possit, neque nos quantumvis audenter lacessitos sine eorum venia, qui nobis praesunt, maxime extra Ecclesias nostras posse hujusmodi inire certamina, ideo nec illi provocanti parere volumus nec interim nostro deesse officio, ne ille qui veluti parta victoria jam triumphat et exultat victor nondum distinctus, tamquam diserto judicio nos damnatos habeat. Haec fecerunt ut excerptis iis quae nobis vel in doctrina, vel in doctrinae forma D. CORRANI non placent, ea jam vobis offeramus, ut quoniam nec ullus vestrum inclyto Oxoniensis Academiae corpori inscriptus est teneturque semper actor rei forum sequi et juxta veteres Canones, ut inquit pater CYPRIANUS, illic de causa cognosci debeat, ubi erratum sit, nec etiam si velimus et liceat commodum sit nostris desertis Ecclesiis a nobis Oxoniam migrare. Eaque est virorum piorum et doctorum hic frequentia ut facile de ea causa dijudicari possit et jubere velitis, ut ea nuper oborta inter provocantem D. CORRANUM et nos lacessitos controversia quam citissime et optime fieri possit decidatur, ne malum hoc longius serpat sed quam primum hae scintillae quae in rogum exardescere possent, vestra prudentia restinguantur. Quod si aliquid inde ut vix fieri aliter possit accedat vobis doloris et molestiae existimamus indicatum iri, illi potius imputandum quicquid inde accidet, qui malum dudum quiescens diutius quiescere non sustinuit, quam iis qui sine et Ecclesiarum suarum et dignitatis ministerii Euangelici jactura tam apertam etiam nobilem provocationem praeterire silentio aut dissimulare non potuerint. Theses aut excerpimus ex ejus libris aut scriptis cujus generis est tabula gallica Operis Dei excusa Norwici, quam ante

annos aliquot reprehendimus; Magnum responsum ad animadversiones fratris nostri HIERONYMI IERLINI, cujus memoria est in benedictione, dum serviret Ecclesiae Italicae, cujus D. CORRANUS membrum erat, pastoris illius magni responsi epitome, et alia epitome a N. LANIO (C.) olim verbi in Gallia ministro, nunc judicio synodi Aquitaniae propter haeresim abdicato descripta, quam D. CORRANUS approbavit et ex ejus dialogo in Epistolam ad Rom. cui adjunxit arboriferam tabulam, tum ex ejus praelectionibus et assertionibus partim ad privatos scriptis partim pronuntiatis; demum ex alia tabula quae Monas Theologica inscribitur, quam ad quendam misit generosum nomine DE LANGATTRE, BELGAM (D), olim familiarem D. CORRANI et qui inprimis contra Ecclesiam Gallicanam illi adfuit, nunc autem ad papistas defecit, et quem commendavit. Ita autem in illis excerpendis nos gessimus, ut omnia de verbo in verbum sumpserimus nec aliquid prudentes de nostro admiscuerimus. Haec si neget parati sumus ad comprobandum vel testibus fide dignis vel scriptis ipsius d. CORRANI. Si fateatur, petimus vel ut ea lucri velit, quae ad confutandum sumus parati modo illud nobis concedatur vel quod desideramus resipiscat, tum vero canonica paenitentia prout vobis visum fuerit Ecclesiae Dei satisfaciat. Atque ut de nobis jure conqueri non possit, quia facilius est cuivis aliena reprehendere quam sua tueri, ideo nostras Antitheses ipsius Thesibus apposuimus, tum ut illis indicaremus quae in doctrina D. CORRANI desideramus vel quia falsa dicit vel quia perplexa et quibusdam veluti aenigmatibus involuta velut responsa delphica exponit vel ubi verborum novitates affectat, quorum primum ut aequum est omnino ex Ecclesia Dei exterminari, ita alia duo non minus ab Apostolo improbantur. Tum vero ut si quid in nostra doctrina a D. CORRANO minus probabitur, illi sit liberum in illa quam tanto desiderio exoptat arena decertare. In nostris autem ut nihil judicamus contineri quod

cum Scriptura pugnat, imo nobis persuademus convenire cum doctrina recepta in Anglicanis, Gallicis, Scoticis, Italicis, Hispanicis, Helveticis et Germanicis, maxime vero Palatinatus Ecclesiis, ut quamtumvis aliud verbis prae se ferat D. CORRANUS ostendamus, ejus doctrinam cum Scriptura pugnare et confessionibus Anglicana et Helvetica, quas ut fucum minus prudentibus faciat, semper habet in ore.

Quicquid tamen erit, nosque nostraque omnia Ecclesiae judicio semper subjiciemus, a quo ne latum quidem unguem neque in doctrina neque doctrinae forma dissentire velimus. Petimus autem ab Amplit. vestra ut in bonam partem accipere velint quod eas interpellare coacti fuerimus; speramus autem D. JESUM, summum Ecclesiae pastorem, huic negotio benedicturum, ita ut tandem postquam cum lachrymis seminariremus omnes cum exultatione fructus laborum et molestiarum uberrimos metamus. Quod ut vobis concedat ardentissime ab eo petimus, simulque ut vos diutius Ecclesiae utiles incolumes mente et corpore dignetur pro sua benevolentia conservare.

R. V. D. addictiss. trium peregr. Ecclesiarum Ministri.

Een afschrift van dezen brief werd nevens eene copie van de lijst der ketterijen aan de hoogeschool van Oxford gezonden, met het oogmerk, om hare aandacht te vestigen op al die dwalingen, waaromtrent CORRANUS zich te zuiveren had. Met nadruk wordt er op gewezen, dat de beschuldigde geene gronden kon aanvoeren, die eenigszins het feit goedmaakten, dat hij geen magister artium was, toen hij in Londen zich bij de gemeente voegde. Hij moest toch weten, dat in de Fransche kerken niemand als predikant optrad, tenzij hij dezen titel droeg. Hij moge het niet behalen van dien rang in zijn schrijven aan de Academie van Cambridge een onbeduidend verzuim noemen, opstellers

van dezen brief weten beter, dat hij als een weggeloopen monnik dien titel nooit heeft gezocht.

Cum in vestrae inclytae Academiae conventu lectae essent litterae quas ad vos D. CORRANUS scripserat, quibus se ambire ideo apud vos doctoratum affirmabat, ut vel in arenam cogeret secum isthuc descendere qui ejus doctrinam suspectam haberent, vel tamquam diserto judicio damnati pro calumniatoribus haberentur, satis intellexerunt aliquot viri pii et docti, quibus praesentibus illae legebantur, nos quidem non nominatim, sed satis aperte non tantum notatos, sed etiam insigniter provocatos. Illud fecit ut misso ad nos earum literarum exemplari nobis suaserunt ut videremus ecquid nobis faciendum esset in eo negotio, quod ita ageretur a Dom. CORRANO ut apertam Ecclesiis injuriam inferre videretur.

Quamquam autem jamdudum scitis quales essent D. CORRANI aculei quoniam totus a nobis profugatus fuisset et legitimis judiciis condemnatus, non existimabamus nostri esse officii, quoties ad nos impugnandum descenderet, toties etiam cum illo contendere, ne quod ejus importunitate compulsi et necessario aliquando et rarius aggressi sumus, alia quamvis de causa potius ad id nos moveri indicaremur si quotidie cum illo rixaremur quam quod ejus importunitas ad id nos quamvis reluctantes compelleret. At ubi tam nobilis et tam nobili loco facta a Dom. CORRANO provocatio a nobis intellecta fuit, ubi videbamus non tantum de homine agi sed etiam de Dei veritate aut asserenda aut deserenda, ea quae antea in ejus scriptis et lectionibus a nobis erant notata in ordinem quendam congessimus, quae illi proponenda nobis visa sunt, ut eorum diligenti examine et inquisitione omnibus manifestum esset, nos non nisi gravissimis de causis motos eum abegisse a gregibus nostris hodieque nos in ea permanere sententia, donec sese talem esse ostendat, qui longissime absit ab iis erroribus, quos aliquando atque non ita dudum defendit. Quibus autem de causis

R. D. Epistolis ejus, theses nostrasque antitheses obtulerimus; ex iis literis quas ad eos scripsimus, intelligetis quarum exemplar ad vos mittimus, quod a vobis in bonam partem acceptum iri confidimus. Cur autem ad vos illarum Thesium et antithesium exemplaria mittamus, duas habemus justissimas causas, scilicet, ut intelligatis minime nos certamen detrectare, sed longe fortasse paratiores esse quam D. CORRANUS sperasset futurum. Tum vero quoniam nobis est renuntiatum ea lege et conditione a vobis concessum gradum, modo se purget ut jam his visis facilius constituere possitis, quid faciendum vobis erit in ejus hominis negotio, qui dudum Ecclesiae Londinensis judicio condemnatus, a nobis quidem ut CYPRIANI verbis utamur absentibus non minima erroris suspitione laborat. Quid veteres de ea re canones sanciverunt, vobis viris doctis et in historia ecclesiastica exercitatis non est ignotum, ut nobis non sit necesse supervacanea commemoratione vobis esse molestis. Tantam si quidem de vestra pietate et prudentia concepimus opinionem, ut id nobis persuadeamus, nihil a vobis decretum iri, quod ab Ecclesiae aedificatione vel latum unguem discedat. Quae in reliqua adscripta sunt ejus ad vos Exempla et si non obscure vos mordeant, ea tamen negligenda nobis videntur si hoc unum dixerimus, D. CORRANUM rerum Gallicarum admodum rudem esse, si ignorat quoties actum est de pace toties a nostris diu et acerbe actum esse de nostra in Academiis restitutione. Quod ubi non est concessum, nisi Episcopo Romano jurejurando obstringeremur, mirari desinat si eos elegerimus verbi ministros qui magisterium artium non essent consequuti. Quod autem eo loco de se dicit omnino a veritate est alienum, nam ad nos venit ea aetate qua nemo qui magisterio non est indignus ut incapax jam eo esse solet apud suos ornatus. At ille eo erat apud suos loco educatus ubi nemo unquam magisterium consequitur nec consequi potest per regulas ordinis in quo vivebat, quae non recense-

remus nisi hanc nobis injustam maculam eluere vellemus. Quin potius ille meminisse debuisset quid paulo ante D. Cantabrigiensibus respondisset, nempe se haec levia semper neglexisse. A vobis obnixe petimus, Patres et fratres venerandi, ut in bonam partem accipiatis quod vos alioque occupatissimos, nostris literis interpellare coacti fuerimus, quas non nostrum consilium sed D. CORRANI provocatio intempestina a nobis extorsit. Valete, fratres in CHRISTO colendi. D. JESUS velit vestris studiis benedicere ut tandem magnum multumque fructum in Ecclesia vestris laboribus adferatis, iterum valete. Londini.

Theses excerptae ex lectionibus colloquiis et maxime ex scriptis D. CORRANI, quas verbi Dei Ministris Belgicae, Gallicae et Italicae Ecclesiarum, quae Londini auspiciis Serenissimae Reginae ELISABETHA conveniunt, literis publicis ad Academiam Oxoniensem ab ipso D. CORRANO provocato Dom. EDMUNDO Cantuariensi ArchiEpiscopo, et Dom. EDWINO Londinensi Episcopo proponunt: quas si D. CORRANUS neget se dixisse aut scripsisse, probandum illi suscipiunt: si fateatur et tueri velit parati sunt ad eas ex verbo Dei confutandas tanquam partim erroneas, et contra verbum Dei et Anglicanam confessionem, quas in omnibus cum nostris concordat scriptis: partim obscuras, perplexas ac novas et in Ecclesia inusitatas. Si tueri eas nolit, quod cupiunt, orant ut suis Ecclesiis atque adeo universae Ecclesiae satisfaciat canonica poenitentia prout D.D. Episcopis aequum videbitur.

Antitheses quibus Belgicae Gallicae et Italicae Ecclesiarum Ministri ostendunt, quae in doctrina vel in doctrinae D. CORRANI forma reprehendunt suamque sententiam de praecipuis articulis fidei exponunt.

De Religione.

1. Si Turca mihi offerret Catechismum, ad servandam pacem illum obsignarem.

1. Corde creditur ad justitiam, ore fit confessio ad salutem.

2. Multi testabuntur se ex D. FRANCHOTO(E) audivisse D. CORRANUM pro concione dixisse: si tu es Turca benefac, si tu es Judaeus benefac, si tu es Christianus benefac et salvus eris.

2. Subscribimus decimo octavo articulo confessionis anglicanae. Nam qui non credit in Filium, non videbit vitam.

3. Post concionem funebrem habitam coram quibusdam Hispanis et Portugalensibus, ubi CHRISTI nullam fecerat mentionem, idque illi ab uno conterraneorum objectum fuisset, respondit: scire se apud quos dixisset.

3. PAULUS Judaeos magna contentione magis ac magis redarguebat, publice ostendens per scripturas JESUM esse illum CHRISTUM.

De Deo.

4. Deus est unitas et unicus existit, et manat ab eo solo, nec tamen de eo alio, quin ea decresceret fieretque minor. Ubi sunt duo, quae una servari aut convenire oporteat fieri potest ut inter ea oriatur discordia; haec duo non nisi voluntate dissidere possunt, id quod esset summa causa et occasio ejus dissidii etiam in Deo, si duo possent esse in eo.

4. Adoramus Trinitatem in unitate et unitatem in Trinitate; tres hypostases et hae tres unum sunt, non tantum voluntate sed et natura-Itaque quamvis in Deo non tantum sint duo sed tres, nihilominus unica est voluntas.

5. Hoc unum, Deus, vult unum estque omnibus binis contrarium. Ea unitas metiri, cogitari, tractari, cognosci non poterat, nisi duntaxat ab uno et per unum, idque in suo contrario interdum.

5. Si interdum unitas in suo contrario metiri (ut loquitur) potest, non est immensa.

6. Contrarium existit ex se ipso sine culpa adversarii.

6. Quaecunque existunt ex-uno, et per unum et in unum existunt, et duo sunt principia: Deus id est bonum, et contrarium id est malum, quod est Manichaei.

7. Objectum ex quo illud unum disci potest, est essentia omnium animalium.

7. Universus mundus est theatrum in quo contemplamur Dei bonitatem, sapientiam cet. Nisi forte velit, mundum esse animal et ab unica anima regi, ut AVERROES.

8. Intentio et finis generalis Dei in

8. Dei generalis fuit intentio infor-

formatione hominis fuit eum facere participem suae cognitionis et praescientiae et in ipso universam ejus subolem et posteritatem, modo Deum cognoscerent et persuasi de ejus benevolentia perseverarent in obedientia.

mando homine gloriam suam. Quid autem hoc est facere participes cognitionis, modo cognoscerent.

De Christo.

9. JESUS Nazarenus longe liberrimam docuit voluntatem, exercuit, habuit atque usurpavit: hoc non erat ejus quemadmodum ipse testatur sed illius unius a quo id acceperat, ut id per eum patefieret.

9. Ex hypothesi CHRISTUS loquitur cum dicit voluntatem suam non esse suam. At dum categorice loquitur, sicut facit autor Monados (F), se unum esse ait cum Patre.

10. Omnium in eo perfectissimum fuit integra et omnibus numeris absoluta unitio voluntatis, quae sibi id non arrogavit a quo erat ipse, unum alioqui decessisset uni.

10. In CHRISTO omnino perfectissimum fuit Deitas et naturae unitas non unio, nec rapinam arbitratus fuisset se facere aequalem Deo.

11. CHRISTUS est Paradisus.

11. Si CHRISTUS est paradisus, arbor vitae et fructus salutis, CHRISTUS est in se ipso velut arbor in Paradiso.

12. Nihil est melior Paradisus quam CHRISTUS, qui et arbor vitae est et fructus salutis. Apoc. 2.

12. Locus antem Apoc. sic habet: victori dabo edere ex arbore vitae quae est in medio Paradisi. Itaque adulteratus est locus a D. CORRANO.

13. CHRISTUS est sacramentum ad ingenerandam fidem et CHRISTUS est sacramentum, 1 Tim. 3.

13. Sacramentum lingua gallica Romanensibus nihil aliud quam illa septem sacramenta significat: nobis: Baptismum et Cœnam. Itaque cum illa tabula quam reprehendimus, scripta esset Gallice, juste a nobis reprehensa fuit. Nam CHRISTUS sacramentum non est, sed res sacramenti. Verum cum fateatur hanc doctrinam esse SEB. FRANCKI in xx° paradoxo, mirum cur eam proponat. Voluit autem FRANCKUS CHRISTUM esse sacramentum, id est exemplum. Quantum autem ad locum PAULI adulteratus est, nam CHRISTUS non dicitur

sacramentum, sed Deus manifestatus in carne, quod metonymice pro Dei in carne manifestatione sumitur; quod est mysterium.

14. Dei voce, id est CHRISTO, vocatus fuit ADAM, et paulo post asserit Deum sua promissione ingenerasse fidem ADAMO. Nam si Deus non promisisset, Adamus numquam credidisset; fides enim est ex auditu, auditus per verbum Dei.

14. 15. Duplex est verbum Dei creatum et increatum.

15. Sancta Scriptura vocat verbum Dei, Dei semen; verbum autem Dei est ipse CHRISTUS. Nam PETRUS: renati ex semine incorruptibili per verbum Dei, et JOANNES: omnis qui natus est ex Deo peccatum non facit, quia semen ipsius manet in eo. Et JESAIAS: spiritus meus qui est in te, et verba quae posui in ore tuo, non recedent de ore tuo et de ore seminis tui. Illi nec praedestinationis mentionem faciunt nec CHRISTUM nominant, satis est haec omnia si Dei semine intelligantur, quia Scriptura vocat verbum Dei ipsius semen: verbum autem Dei est ipse CHRISTUS.

16. CHRISTUS cum proponit parabolam de semine id est Dei verbo, quod aliqui recipiunt, aliqui vero non recipiunt, ubi ex professo agit de Ecclesia electorum, nihil loquitur de praedestinatione. Itaque non attingit causam principalem; qui semen Dei nominat CHRISTUM, nominat eum, qui vivum est Dei verbum, et qui hunc sermonem Dei vivum in se habent, non peccant.

17. Verbum, caro factum, est subjectum fidei, fides oritur ex verbo Dei, veluti ex propria materia et subjecto: verbum hoc aeternum est semen Dei.

16. 17. Semen illud quod in parabola pro verbo creato sumitur, vel explicat quod JESAIAS per verba intelligit. Assentimur igitur EPIPHANIO (haeresi septuagesima tertia) qui inquit: itaque ne haeretici, decipientes simpliciores, dicerent filium idem cum verbis quae loquitur Deum, Patres differentiam filii Dei, ad verba Dei ostendentes, filium essentiam vocaverunt, ita differentiam declarantes quod Deus est, qui est et verba quae loquitur; sunt verba sed non essentiae Dei vocales actiones. At Filius, verbum existens, non est vocalis actio Dei: sed filius existens essentia. Huc usque EPIPHANIUS. Alio-

qui aut filius Dei non est persona subsistens, quod vult SERVETUS, aut realiter est in cordibus fidelium, quod vult OSIANDER.

18. Ab Euangelistis λόγος primum vocatus fuit CHRISTUS.

18. Objiciebatur D. CORRANO CHRISTUM non fuisse nominatum, cum ageretur de salute Patrum. Respondet idem se facere quod Propheta, qui nusquam CHRISTUM meminere. Postea in Epitome LANII (F.) excusat dictum, quod Graece non scripserint prophetae; sic igitur neque de Deo eos scripsisse constabit, quia neque latine scripserunt.

19. Venit CHRISTUS ut deleret ex cordibus hominum perversam lectionem, quam Sathan filiis ADAMI insculpserat.

20. Primum beneficium CHRISTI est remissio peccatorum; secundum est pacatas reddere conscientias: tum autem sunt pacatae cum delet ex cordibus hominis CHRISTUS perversam Sathanae lectionem.

19. 20. Venit CHRISTUS ut destrueret opera Diaboli, quorum radix est originale peccatum, ex quo emanant fructus nequitiae omnis generis. Quae sit autem perversa illa lectio, infra videbitur.

21. Cum JOHANNES dicit CHRISTUM Agnum illum Dei, non ostendit modum auferendi peccata.

21. Nullus locus melius explicat modum auferendi peccata. Nam qui agnum illum Dei nominat diserte sacrificium designat, idque sacrificium quod soli Deo placeat, sed peccati nomine aliquid aliud intelligit D. CORRANUS, quam quod Ecclesia, ut postea videbitur.

22. Adversarii mussitant nescio quid de adventu CHRISTI, quem tantum venisse ajunt, ut suos salvos faceret; venit autem CHRISTUS ut salvum faceret quod perierat. Atque in ADAMO universum humanum genus perierat.

23. Adversarii locum (hic est sanguis qui funditur pro multis in remissionem cet.) de electis intelligendum

22. 23. Pro iis venit in salutem quibus est destinatus Pontifex, pro iis est Pontifex pro quibus orat, orat suis tantum, non orat pro mundo, pro iis igitur solis sanguinem fudit. Sic AUGUSTINUS: qui proprio filio non pepercit sed pro nobis omnibus dedit illum. Quibus nobis praescitis, praedestinatis, justificatis, glorificatis, de quibus sequitur. Quis accusabit elec-

censent; sed haec interpretatio non est catholica.

tos Dei? Novit ergo Deus qui sunt ipsius, ipsae sunt oves. Haec AUGUSTINUS. Venit ergo ad servandum quod perierat, quia nemo servatur, qui non perierit. At omnium non est salus.

24. Confessionem Helveticam pro sua subjicit. At de suo addit: CHRISTUS suscepit omnem humanam naturam ex virgine.

24. Nos censemus, animam datam fuisse CHRISTO immediate a Patre spirituum.

De Spiritu Sancto.

25. Aeternus Deus JESUM ex hoc mundo educens, misit spiritum suum, halitum, flatum, vim, potentiam, et energiam, in corda filiorum suorum regeneratorum.

26. Velut qui loquitur simul emittit vocem et flatum, sic aeternus Deus simul cum aeterno verbo suo CHRISTO communicat spiritum suum credentibus.

25. 26. Majorem spiritus exercuit vim post mortem CHRISTI quam antea; sed vi et energia spiritus destituti Patres non fuere. Spiritus autem dum dicitur habitus, nova est vocis inauditae affectatio, et diluta quaeque tabulam quae doctrinae summam continebat minime decebat. Quae de verbo et spiritu dicit, quando per verbum CHRISTUM ipsum intelligit, cavendum est ne ipsum λόγον et ipsum spiritum realiter nobis conjungat, quod postea facit.

De Diabolo.

27. Ut qui peste inficiuntur, aerem hauriunt, quo corrumpuntur: sic flatum suum cordibus hominum ingerit Sathan, quo corrumpuntur. Is flatus est semen Sathanae, sicut verbum Dei in fidelibus est semen Dei.

27. Diabolus non communicat suam substantiam nec partem suae substantiae iis, qui illi obediunt.

De providentia.

28. Non omnia et singula quae fiunt, ita volente et ordinante Deo.

28. Omnia et singula regit Deus sua sapientia, nec interim particeps est culpae ullius, etiam si singula eo volente fiant.

De praedestinatione et reprobatione.

29. Praedestinationem et vocationem gentium confundit.

29. 30. Ideo creaturas non odisse Deum asserit D. CORRANUS, ut do-

30. Deus est constantissimus et sua natura immutabilis neque odio suas prosequitur creaturas.

ceat quosvis homines posse felicitatis esse capaces, si modo deleant ex animo eam suspicionem, qua Deum putant (falso tamen) sibi esse infensum; eam suspicionem vocat pravam Sathanae lectionem. Asserimus autem Deum entia quidem quatenus entia sustinere, Sathanam autem nec a Deo amari nec amari posse; idem de reprobis sentimus; utrosque tamen ad sui nominis gloriam facit esse.

31. Qui praedestinationen dicunt conditionalem non esse, sed ADAMUM, quantum ad aeternum Dei consilium attinet, salute sua numquam excidisse, garriant de firmitate et perpetuitate praedestinationis, de coactione et necessitate.

31. Non garrimus sed constanter asserimus, praedestinationem esse certam et firmam, quae neque a conditione pendet neque ad omnes promiscue pertinet, sed sicuti sentit AUGUSTINUS (de fide ad PETRUM) certum esse et definitum numerum praedestinatorum; qui necessario servabuntur, non tamen coacte, quia populus Domini est spontaneus et oves CHRISTI CHRISTUM sequuntur.

32. Petunt adversarii quomodo intelligi possit, Deum selegisse ab aeterno suos a corrupta massa ut non ex adverso etiam ab aeterno fuerint reprobati impii; vicissim cuperem ab adversariis explicari, quomodo massa fuerit corrupta, si ADAM non excidit sua salute.

33. Si ADAMUS quantum ad aeternum Dei consilium non excidit, nulla fuit corrupta massa, ex qua elegit suos et exadverso reprobati fuerunt impii, ne praeter primos parentes aliam corruptam massam somniemus et totum humanum genus est absque peccato et corruptione, quando quidem ille primus homo erat totius humani generis seminarium.

32. 33. Iterum petimus ut affirmet, vel neget neque perplexe respondeat, quod Theologo est indignum, quaestioni autem propositae sic respondemus: ADAM non excidit de sua salute nisi aeterno consilio Dei propter CHRISTUM in quo praedestinatus erat. Nihilominus tamen in eo universa massa fuit corrupta, imo peccatum quod fuit illi accidentarium, in naturam transiit et genuit liberos ad imaginem suam, id est peccatores. Consequens autem quod assumit, falsum est ex falso principio.

34. Si Deus aeterno consilio habuit ADAMUM pro justo, ficta oratione usus est dum eum peccati arguit. Nam si nunquam salute sua excidit, nun-

34. ADAMUS vere peccavit et injustus fuit ideoque juste a Deo correptus, sed interim erat ovis etiamsi esset foris, nam si ovis non fuisset, cur

quam habitus est à Deo injustus.

ad eum venisset Deus? anne propter opera praevisa?

35. Nolo talem Deum tam crudelem, qui homines condemnet antequam nascantur.

35. Facessat haec vox nolo talem cet. Deus enim ante jacta mundi fundamenta quosdam certos elegit, quorum nomina sunt scripta in coelis et quorum nemo perdetur nec perdi potest. Ita asserimus, quosdam certos descriptos ad damnationem, qui non coacte sed necessario peribunt, nec interim crudelitatis Deum esse insimulandum sed in memoriam revocandum: Tu quis es! Et retinendam censemus distinctionem receptam voluntatis signi et beneplaciti, quam abominatur D. CORRANUS.

36. Isti adversarii mei detorquent locum Jesai. 46: Consilium meum stabit, et omnis voluntas mea fiet, ad impiorum reprobationem, hoc est scilicet Scripturas dextere et theologice citare. Certe si reprobatio impiorum, quam isti asserunt esse ex aeterno Dei consilio, firmioribus sacrarum Scripturarum fundamentis non nititur, omnino evanescat necesse est. Hoc scilicet est theologisare.

36. Theologum agit et peritum logicae, qui ex veris indubitatis certis, necessariis et in verbo fundatis, certa necessaria et in verbo fundata, sic colligit: omnis voluntas Dei fiet: sed reprobatos ab aeterno, et quos Deus odit antequam nascantur, perire, est voluntatis Dei: id igitur fiet. Ex universalibus enim universaliter sumtis sequuntur universales subalternae, sed ignoratio logicae non est solus morbus.

37. PAULUS post absolutam octo capitibus in Epistola ad Rom. tractationem de justificatione, disputat de vocatione gentium et rejectione impiorum, facta obiter mentione de divina electione et praedestinatione in CHRISTO; sed an haec doctrina quibusdam ansam praebeat stabiliendi suas cogitationes, id adhuc ignoro.

37. Si ignorat D. CORRANUS, cur tam audacter de rebus incognitis docet et scribit! Nostrae vero non sunt neque humanae cogitationes, sed Spiritus Sti qui diserte abunde et ex professo non obiter per PAULUM de electione aeterna eorum quos Deus habet in numerato, et de rejectione eorum quorum etiam nomina tenet, disputat, loquitur et omnibus adversariis occasionem praecidit obloquendi.

38. Adversarii loquuntur de aeterno Dei consilio, sed ego arbitror aeternum esse Dei consilium, ut credentes in CHRISTUM et per fidem obedientes ipsius favore et felicitate fruantur.

38. 39. Aeternum esse Dei consi-

39. In divina mente sancitum est, credentes servandos.

40. Non credendo et male vivendo homo facit se reprobum.

41. Adversarii dicunt electos, etiam si peccaverint, non excidere vita aeterna. Sed Deus dicit per EZECHIELEM: etiam si dixero justo quod vitam vivet, et confisus in justitia sua cet.

42. Multi carent verae pietatis fundamento, gratuita nempe divini numinis electione ob sua scelera: qui hoc asserit, rem (inquit) acu tetigisse.

43. Rejectio Judaeorum rectius dicitur infidentia.

44. Explicat ea verba (JACOB dilexi, ESAU odio habui): spretus est ESAUS, et minor natu JACOBUS ad primogeniturae dignitatem electus est.

45. Locum PAULI ex Mose (miserebor cujus miserebor) dicit, referendum ad loci circumstantiam,

lium dicimus ut qui electi sunt, fide donentur, non itaque fides electionis causa est, multo minus obedientia legis sed electio fidei causa est. Si itaque haec sententia: credentes sunt electi ita explicetur: ex eo quod fide donati sumus, agnoscimus, ex posteriori scilicet, nos electos esse, vera est. Sed quum fratri nostro IERLINO, qui asserebat nos ab aeterno esse electos hanc opponeret, perspicuum est quo sensu intellexerit.

40. 41. 42. Antequam male viveret et rejiceret verbum, erat reprobus et ab aeterno, imo et multi sunt quibus verbum non offertur ut Tyriis et Sidoniensibus, qui reprobi sunt. Sicut antequam aliquid boni facimus electi sumus, juxta illud antequam aliquid boni aut mali cet. Quantum ad locum EZECHIELIS, non est intelligendus de eo qui vere justificatus est, qui necessario glorificatur quia electus est, sed de eo qui justus existimatur. Similis est locus: habenti debetur et non habenti id quod habet, auferetur ab eo, quod alius Euangelista explicans dicit, quod habere videtur.

43. Vide quomodo exceptus sit a sancto SPIRIDIONE Episcopo TRIPHYLLUS Ledriensis Episcopus, (H) cum is grabbati nomine correcto σκίμποδα dixisset; num tu, inquit, melior es eo qui grabbatum pronuntiavit?

44. 45. 46. Haec quatuor insignia testimonia depravata sunt et misere in alienum sensum detorta. Nam in primo Apostolus manifeste vult ostendere, Deum tanquam primam causam certos quosdam eligere et certos reprobare, nulla habita ratione operum nec factorum nec faciendorum; ibique

quae exigit ut de vocatione universali interpretemur.

agitur non tantum de primogenitura carnali, sed multo magis de jure possessionis haereditatis aeternae. Secundum non de universali, sed de singulorum electione intelligendum (*miserebor, inquit, cujus miserebor*). Idem dicendum de loco: *non est volentis neque currentis*, quod ad universalem vocationem trahit. Quod autem Pharaonis exemplum inductum dicit, ut in eo ostendat, Deum nullum habere functionum respectum, contra mentem est PAULI, qui ideo dicit, a *Deo excitatum esse Pharaonem* ut in eo homine a Deo indurato ostendat Deus suam potentiam; sic enim colligit: *cujus vult miseretur, quem vult indurat*.

46. Eodem refert dictum: *non est volentis neque currentis sed miserentis Dei*, ut sit sensus: Deus non vult tantum misereri Judaeorum, verum etiam Scytharum, modo ne ipsi sua diffidentia animoque refractario rejiciant a se clementissimum numinis favorem. Atque illud est quod Scriptura de Pharaone dicit: *ad hoc ipsum excitavi te* ad regum munus evexi et adhuc vivum et incolumem servavi, ut ostendam ex quo probatur ut Deus non habet rationum respectum sic nec functionum.

47. Exponens locum (*Tu quis es qui ex adverso respondeas Deo*) interserit: si te ipsum inspicis, annon vides perniciem tuam esse ex te ipso!

48. *Vasa irae aptata perniciei* dicit esse incredulos et refractarios, quos Deus punit, quia sunt infideles, immorigeri et refractarii.

47. 48. AUGUSTINUS in *Enchiridio* cap. 99 ait: hoc enim loco quidam stulti putant, Apostolum in defensione defecisse et inopia reddendae rationis repressisse contradictoris audaciam; sed magnum habet pondus quod dictum est: *o homo tu quis es*. Et 98: Iniquum enim videtur (nempe Pelagianis) ut sine ullis bonorum, malorumque operum meritis unum Deus eligat odiatque alterum, qua in re si futura opera vel bona hujus vel mala illius, quae utique praesciebat, vellet intelligi, nequaquam diceret non ex operibus, sed diceret ex futuris operibus, eoque modo istam solveret quaestionem. Nos autem AUGUSTINO subscribimus.

49. Explicans locum *Gen*. (*formaverat autem* JEHOVA *hominem*) Jehova inquit est nomen bonitatis, unde apparet eos blasphemos esse, qui dicunt, esse quosdam vasa aptata ad interitum.

49. Blasphemus non est Spiritus sanctus, qui hoc asserit: JEHOVA autem nomen est essentiae. Peregrina igitur non tantum fuit disputatio, sed contra PAULI mentem.

50. De Judaeorum rejectione dicit

50. Quantumvis subterfugia quae-

vates: tota die expandi manus meas ad populum rebellem et contradicentem; hic inquit, quaerenda sunt rejectionis occaecationis et exitii causa, non in Deo.

rant reprobi, semper in seipsis invenient justas condemnationis causas. Nihilominus verum est, Deum odisse ESAU nulla habita ratione operum ESAU, sed quia ita gloriae suae conducebat.

51. Igitur fratres, si ex electorum numero esse vultis, precor vos ut sistatis corpora vestra hostiam vivam cap. 12. ad Rom.

51. Hic aperte electionem facit conditionalem: Respondemus: non esse volentis neque currentis cet.

De natura hominis et de libero arbitrio.

52. Gentes e luce interna, atque e rebus cognitis satis Deum agnoverunt.

52. Satis Deum cognoverunt ad condemnationem; at illud satis non est satis.

53. Pariter à Deo creati sunt omnes et ejus capaces facti, modo adsit fides.

53. Implicat contradictionem, nam non est omnium fides, eorum autem est qui sunt ordinati ad vitam. Non sunt igitur creati capaces Dei. Quod cum de reprobis etiam verum sit (nam omnes sumus natura filii irae) colligimus, neminem esse capacem Dei, excepto primo parente.

54. Qui vult potest, qui id non credit, tentet.

54. Omnis sufficientia nostra a Deo est.

55. ADAM extra Paradisum gignit liberos sui similes, id est peccatores, capaces tamen felicitatis aeternae si credant et velint obedire voluntati sui creatoris.

55. Pugnat, hominem natura esse peccatorem et capacem natum aeternae felicitatis. Nam ut simus nova creatura, necessaria est altera nativitas, quae est ex Deo per CHRISTUM. Omnes enim in ADAMO peccaverunt; qui autem resurrexerunt omnes in CHRISTO resurrexerunt; fidei vero soli vitam aeternam tribuimus; juxta illud: Ut omnis qui credat cet. obedientia enim non praecedit justificandum sed sequitur justificatum, quod potuit videre in Confessione anglicana, cui subscribere se fingit. Falsum est igitur quod asserit, fide et obedientia nos salutem consequi.

56. Ut excussus ignis e silice non accendit nisi materiam praeparatam, sic oblatum verbum recipitur ab iis qui sunt praeparati.

56. Deus est qui dat velle et perficere et non sumus idonei ad cogitandum.

57. Humanae mentis ingeniique vires sunt recta ratio, intelligendi facultas, tum etiam libera voluntas.

57. Humanae mentis vires sunt depravata ratio, intelligentia Dei inimicitia, voluntas peccatis serva.

58. Si haberem patrem qui juberet me volaré, et non dabat mihi alas, ego dicerem illum crudelem esse.

58. Tu quis es, qui respondeas Deo.

Adam.

59. Adam cum esset in dextera, collocatus fuit in sinistra, quia suspicatus est Deum sibi inimicum, quum perversam in corde suo concepisset imaginationem et sententiam de aeterno suo creatore, constituit operire suum pudorem, verecundiam et nuditatem foliis ficulneis, quae sunt nostrae industriae merita et satisfactiones.

60. Adam ex perversa lectione recepta, non potest sibi persuadere Deum erga se benevolum esse, at potius putat Deum esse invidum suae felicitatis et a Deo omnimodo suam quaeri ruinam; ea praeditus apprehensione fugit, et tremens se abscondit, cum decrevisset contentus esse suo misero statu, cum tamen excidisset a dextera ad sinistram, a felicitate ad miseriam, a morte ad vitam.

59. 60. Haec doctrina de suspicione Adae, quod perversam imaginationem concepisset de suo creatore, quod Deus suae felicitati invideret, eoque tempore quo jam inciderat in miseriam, tam facile contemnitur quam adfertur. Nam nullo nititur fundamento Scripturae, cum tabula (quae summam doctrinae continet) eo solo niti debuisset. Praeterea nulla fingi aut somniari potest felicitas Adami post casum cui invideri potuisset. Allegoria foliorum ficulneorum facile etiam negligitur imo pugnat cum articulo sequente. Nam si folia sint merita et satisfactiones, non fugiebat Adam; nam qui merita et satisfactiones obtrudunt, pharisaice dicunt: gratias ago cet.

61. Dexterae nomine intelligo favorem et benevolentiam Dei, sinistrae contrarium. Sicut Salomo Prov. 4 quo loco praesertim de ea dextera loquitur et sinistra.

61. Favoris et benevolentiae nomine si usus fuisset, nulla fuisset ambiguitas, quam affectata illa loquendi ratio peperit. Locus autem Prov. sic habet: non declines ad dexteram neque ad sinistram, id est, ut explicat Salomo, remove pedem tuum a malo. Est igitur locus depravatus et contortus; dexterae et sinistrae nomine malum intelligit.

62. Non soli ADAMO restaurationem promisit sed in eo utpote seminario toti posteritati per eum collapsae et exitio obnoxiae, id vero mediante fide in Euangelium.

62. 63. Primus homo e terra terrenus. Secundus homo ipse Dominus e coelo. In ADAMO itaque hoc unum habemus, quod sumus filii irae natura omnes nihilque aliud fuitque nostrum in mortem seminarium solum, tantum abest ut in eo habeamus remedii promissionem et restaurationis. Quod autem de fide addit, pugnat cum praecedentibus, nam nec in ADAMO fide donamur, nec omnium fides esse potest. Sola igitur posteritas CHRISTI sentit remedii promissionem eamque in CHRISTO, non ut PELAGIUS affirmabat in ADAMO. Electi autem sunt posteritas CHRISTI.

63. Peccati fundamentum et remedii promissionem ad ADAMUM ipsum refero veluti seminarium totius humani generis, in cujus lumbis omnes eramus veluti in semine.

64. Ex eo quod adversarii falsum esse asserunt, totam ADAMI posteritatem capacem esse salutis, sic infert: sed omnes electi et pii sunt posteritas ADAE, ergo non sunt capaces salutis. Tenet syllogismus in modo et figura.

64. Negata universali ajente: omnis posteritas ADAE est capax salutis, contradicentem assumimus; aliqui ex posteris ADAE non sunt capaces salutis: inde infert: sed omnes electi sunt posteritas ADAE. Ergo electi non sunt capaces salutis; tenet, inquit, in modo et figura. At dicimus neque tenere modum neque figuram. Nam nec ex particularibus colligitur universalis, nec prima figura agnoscit majores particulares.

65. ADAMUS cum fugeret non erat intus in conscientia accusatus, damnatus et convictus de peccato, neque Dei justum judicium agnovit, quia postea vocatus peccatum excusat et in Deum rejicit.

66. Produnt suam inscitiam, qui dicunt homines esse natura sua inimicos Dei, quod agnoscentes justum Dei judicium et justam eius iram adversus peccatum fugiunt a facie ejus. Nam fieri non potest ut homo simul bene de Deo sentiat de ipsius judicio et justa et vera ira contra peccatum et qui ita sentiunt non sunt experti quid sit justificatio.

65. 66. 67. JUDAS erat peccator cum diceret: peccavi tradens sanguinem justum, fugiebat tamen, Deumque justum interea agnoscebat. Diabolus credit quid? Deum justum esse et ideo contremiscit, ideone tamen non peccat? Est igitur catholica haec doctrina quae asserit, justum judicium Dei fugere peccatores. Nec verum est quod vult CORRANUS Dei, fontem vitiorum esse illam suspicionem de Deo et pravam opinionem, falsum est eos prodere suam inscitiam qui sentiunt peccatorem de justitia Dei convictum esse. Aliud enim est de Deo vera loqui, quod potest Diabolus, aliud est credere

67. Hanc theologiam ego ignoro, certe non intelligo. Qui fieri enim potest ut ADAMUS antequam vocaret ut a Deo existens Dei inimicus, simul etiam bene sentiret de Deo; nam si bene sentiebat de Deo jam non erat peccator. Ista doctrina pugnat ex diametro cum sacris literis.

ad salutem, quod solus potest electus.

De peccato.

68. Nativum vitium est diffidentia seu incredulitas, dubitatioque de divina misericordia ac divinae irae metu quem Sathan falsis persuasionibus incusserat.

69. Scaturigo infelicitatis hominis est perversa apprehensio, quod illi Deus sit inimicus idque ex prava lectione et semine serpentis.

68. 69. Scaturigo infelicitatis hominis est peccatum originale quod ille nativum vocat. Debuit autem discere D. CORRANUS ex Confessione anglicana et helvetica (quas semper in ore habet ut eis fucum faceret qui eum non norunt) longe aliud esse quam perversam apprehensionem, quod Deus sit homini inimicus. Dicimus igitur peccatum originale esse universi hominis depravationem per quam longissime a justitia illa originali excidimus. Hac autem definitione D. CORRANUS destructa totum aedificium corruit, de lectione Sathanae, de apprehensione ADAMI, quod Deus neminem oderit, et alia multa unde novam theologiam fabricatus est.

70. Homines habentes Æternum pro inimico dediderunt sese omni dissolutioni et inobedientiae. CHRISTUS destructo peccato exemplar se praebuit verae mortificationis et obedientiae, reddens aeterno Patri suo eam fidem, dilectionem et honorem, quae tantam decebat Majestatem et ut homines discerent veram viam redeundi ad dexteram, ad vitam, ad aeternitatis fruitionem, ad quam obtinendam a Deo creati sunt.

70. Gentes versantur in vanitate mentis suae, cogitationem habentes obscuratam et alienatam a vita Dei propter ignorantiam, quae est in ipsis ex obduratione cordis eorum, qui postea quum dedoluerunt semetipsos dediderunt protervam ad certatim patrandam impuritatem omnem. Haec PAULUS, qui longe alium fontem dissolutionis ostendit, cui subscribimus.

71. Plebs et multi Theologi tantum intelligunt nomine inobedientiae transgressiones externas, et ideo abstinui

71. Plebs anglicana in suo catechismo dicit praecepto quinto: Deus non tantum externis operibus sed

a nomine inobedientiae, cum de causa lapsus ADAMI loquerer.

animi etiam affectibus legem tulit idem in aliis praeceptis. Nostra vero plebs eodem loco: cum hic loquatur Deus non externis tantum operibus legem dicit sed animi etiam affectibus adeoque his potissimum. De qua igitur plebe loquitur D. CORRANUS in Anglia; quis autem Theologus id affirmaret? Adhuc inventus est nemo.

72. Peccatum facit voluntatis propensio, neque est peccatum quod citra voluntatem peccantis fit.

72. Haec est JULIANI Pelagiani sententia apud AUGUSTINUM, quae vera est, ut AUGUSTINUS alibi interpretatur eo tamen sensu, ut quamvis non adsit semper voluntas peccati, adsit tamen voluntas facti. At qui dicit peccatum originale esse metum divinae irae et suspicionem quod Deus sit inimicus, vult non tantum actuale sed et originale esse voluntarium. Nos autem asserimus originali peccato homini voluntatem non esse nisi depravatam. Praecedit itaque originalis illa corruptio voluntatem malam, cujus causa est prior, non tantum natura sed et tempore.

De lege.

73. Dicit se nomine Legis in sua tabula gallica intelligere sententiam qua recta praecipiantur, mala vetentur, verbum nempe illud Dei quod docet et requirit quae observanda, quaeve omittenda nobis sunt, cui opponitur Euangelium. Has in universum esse partes suae tabulae.

74. Æternum videns hominem indies corrumpi et magis ac magis ejusque caecitatem eo usque devenire ut peccatum suum non agnosceret, constituit, illi dare scripto voluntatis suae manifestationem, quae ei inserviret, primo ad eum certiorem faciendum de bona voluntate sui creatoris et secundo loco, ut illi esset tanquam spe-

73. 74. Si per hanc legem intelligit sententiam quae docet et requirit agenda, qui fieri potest ut per illam primum demonstretur benevolentia Dei, et ut qui illi credant et obediant (ut in tabula sua subjicit) ad dexteram ponantur. Nos dicimus legem semper operari mortem in reprobis. In electis primum mortem, postquam autem insiti sumus in CHRISTUM, ostendere nobis in qua ambulemus, et ad quam contendamus. Caeterum affirmamus neminem justificari, aut (ut D. CORRANI verbis utar) ad dexteram poni, obedientia legis, nec omnino nec partim.

culum in quo homo suos agnosceret errores, transgressiones, et peccata commissa contra fidem, mortificationem et obedientiam, quae tam diligenter creator illi commendaverat. Tum autem ait mandatam fuisse Dei voluntatem literis.

75. Judaei qui legem observarunt et fiduciam animo firmam conceperunt divinae misericordiae propter quam solam confiderent sibi sua peccata condonari, servati sunt.

75. Nulli Judaei quantumvis regenerati legem observarunt nedum ipse ABRAHAM. Nec putandum est illos fiduciam in Deum habuisse nisi cognito CHRISTO. Vana est itaque illa divinae misericordiae contemplatio, ubi CHRISTI nulla fit mentio.

De Justificatione.

76. Ex verbo Dei provenit fides, nam alii credunt et obediunt fide, ut ABEL, unde dextera. Ex hominis malitia infidelitas; nam alii non credunt, et ideo non obediunt ut CAIN, unde sinistra.

77. Legi et verbo Dei alii credunt et obediunt, quare fit ut collocentur in dextera, alii nolunt credere et obedire, quare fit ut collocentur in sinistra.

78. Ex eo quod CHRISTUS est Pontifex, Propheta, et Rex, sequitur alia divisio, nam alii credunt et obediunt et collocantur ad dextram: alii nolunt credere et obedire et collocantur ad sinistram.

76. 77. 78. Quod fidei tribuitur, legi tribui non potest alio qui frustra mortuus est CHRISTUS saltem illis qui Legi et Verbo obedierunt. Quoties autem fidei et obedientiae simul tribuitur causa salutis, ut in prima et in tertia partitione, toties papistica doctrina proponitur. Quoties obedientiae Legis ut in secunda, Pelagiana haeresis.

79. Deus hominis misertus ADAMUM revocat in Paradisum sua clementia, fide tamen et obedientia ut infidelitate et inobedientia exciderat.

80. Adversarii objiciunt me asserere homini dari salutem primo per fidem et postea per obedientiam, sed falsum est: nam per utrumque simul datur; vera enim fides per dilectionem

79. 80. 81. Scimus (Deo sit gratia) fidem electorum non esse otiosam sed hoc inculcamus, opera sequi justificatum. Legat Confessionem Anglicanam, cui subscribere se fingit. Ita fit ut a fructibus agnoscatur arbor, ut apud JACOBUM. At hic agitur de salutis causis, quas obedientiae nostrae tribuere impium est.

operatus, et fides sine operibus mortua est.

81. Objiciunt adversarii me partem salutis adscribere fidei et partem obedientiae: respondeo eos homines justificari per fidem operantem.

82. Proponit arboriferam Tabulam (I) in qua promittit se expositurum Epistolam ad Rom. At in ea nullam facit mentionem remissionis peccatorum neque praedestinationis; obiter sub finem meminit gentium vocationis et Judaeorum rejectionis.

82. Qui remissionis doctrinam praetermittit, summam proponens Epistolae ad Rom. justitiamque inhaerentem tantum inculcat qua justificari nos censet, verum praeteriit, falsum proponit et conscientiarum carnificinam. Qui praedestinationis tractationem negligit, — primam nostrae salutis causam negligit, et nostrae fiduciae basim, de qua diligentissime Apostolus in dicta Epistola.

83. Duplicem proponi dicit ab Apostolo insitionis formam, unam quae inoculatio dicitur, quae fit cum in arborem cicurem inseritur sylvestris, de qua undecimo ad Rom. eam veluti minus usitatam relinquit. Alteram ubi cicur surculus inseritur arbori sylvestri prosequitur; fit autem cum CHRISTUS cicur nobis quasi sylvestribus inseritur.

83. PAULUS non dicit CHRISTUM in nos inseri, sed nos in CHRISTUM palmites in vitem, ubi credentes spiritus vinculo illi conjungimur.

84. Haec insitio fit primum cum vitiositas tollitur; haec abscissio vocatur veteris hominis exutio, carnis crucifixio.

84. Vitiositas est peccatum originale, cujus, etsi reatus tollitur, corpus tamen manet.

85. Abscissio illa est tantum ramorum, qui execti paulatim arescunt, ne fructus ullos carnis proferant. At manet truncus divinae insitioni destinatus ut edat fructus Spiritus.

85. Rami execti paulatim non arescant, sed statim moriuntur si execti sint; id est, si trunco non haereant. Truncus autem, id est quod reliquum est hominis, semper pugnat cum spiritu; tantum abest ut truncus ille fructus edat spiritus. Ego carnalis sum, inquit PAULUS (ea scilicet parte quam truncum vocat D. CORRANUS) et venundatus sub peccato.

86. Abscissae vitiositati succedit virtus quaedam divina, quam Scriptura justitiam vocat, qua homines imbuti non solum malum dediscunt, verum etiam bonum discunt.

87. Haec vis divina et sancta natura in hominem vitiis mutilatum inseritur intruncatae arboris caudicem; haec vis est CHRISTI spiritus.

86. 87. Spiritus CHRISTI est vel ipsa deitas si οὐσιωδῶς sumatur vel tertia persona Trinitatis si ὑποστατικῶς. Osiandricum autem est et contra Ecclesiae doctrinam dicere, ipsam deitatem in nos inseri, nec magis verum est ipsius Dei justitiam essentialem esse in nobis. Cum igitur vim divinam dicit esse Spiritum CHRISTI, vel cogitur fateri Spiritum CHRISTI non esse ὑφιστάμενον, ut SERVETUS, vel a nobis recipi essentialiter ut OSIANDER (I); utrumque falsum est, nam vis quae nobis communicatur est res creata quae tamen a spiritu et a causa efficiente in nobis creatur.

88. Ea vi sumus insiti, id est justificati et sanctificati. Siquidem mutatio qua homo ex injusto fit justus vocari solet à PAULO modo instificatio, modo novi hominis indutio, modo cum CHRISTO resurrectio.

88. Numquam PAULUS haec confundit sed apertissime distinguit; sanctificatio enim quae est fructus justificationis eam sequitur, quamvis separari non possit.

89. Justitiae habitus qui mutationem illam sequitur vocatur justitia, nova vita, novus homo.

89. Si illa justitia est habitus, cum habitus multis dispositionibus comparetur, qui potest esse vis illa divina et CHRISTI spiritus? Justitia autem illa habitualis Osiandrica est et papistica.

90. Spiritus CHRISTI vi sua attrahit succum insiti caudicis ad superiorem surculum, id est novum hominem, ut utraque arboris pars simul proferat fructus justitiae.

90. Si radix est impia, qui potest CHRISTI spiritus esse surculus, cum enim radix surculis succum ministret, Spiritus CHRISTI e nobis vitam hauriet. Si e trunco succus attrahatur a surculo, id est à Spiritu CHRISTI, ut utraque pars simul justitiae fructus proferat, cur non dicamus CHRISTO: sine nobis nihil potes facere, ut ille dicit: *sine me nihil potestis facere.*

91. Surculus insitus (quem antea dicit esse spiritum CHRISTUM) fraudatur succo quem ex radice accipere

91. Ob fraudem illam non conquerebatur PAULUS, sed quod caro, (quam D. CORRANUS truncum vocat)

debet, quamdiu pravorum operum stolones erecti sunt.

nimium succi expromeret, clamat: Quis me liberabit! In summa haec tractatio non solum est aliena a mente PAULI, sed falsa est et universam doctrinam justificationis et sanctificationis evertit. Melius AUGUSTINUS: Ita quippe in vite sunt palmites, ut viti non conferant, sed inde accipiant unde vivant: Ita vero vitis est in palmitibus ut vitale alimentum subministret eis, non sumat ab eis.

92. Dei Sapientia ex injusto justum facit.

93. Credentes in CHRISTUM justi fimus.

92. 93. Quod justificemur proprie tribui debet Dei misericordiae Ephesi 2. At nos fieri, dici non potest, nisi inproprie. Loqui debuisset, ut PAULUS et Confessio Anglicana, ubi dicitur nos justos reputari. Sed quis per justos fieri intelligat, supra visum est et infra videbitur.

94. In Septem primis capitibus ad Rom., de justificato et sanctificato nullus sermo, tantum de irrenato et renascente est loquutus Apostolus.

94. Quinque primis capitibus de justificatione PAULUS exacte disserit, 6°, 7° et 8° de sanctificatione; sed D. CORRANUS confundit sanctificatum et justificatum. Eos autem hoc nomine dignatur tantum qui sunt perfecti, id est Judaeos, de quibus agi tantum existimat 8° cap. cum 7° in renati persona loquatur. Quod negat D. CORRANUS, nos affirmamus.

95. Exponens locum: Justitiam quae in Euangelio revelatur; Deus exposcit ab hominibus vitae innocentiam, justitiam ac sanctitatem, ut ita justificentur.

95. Si hae virtutes in nobis sunt ante justificationem, quo modo placere possunt Deo, si justificationem sequuntur, non vero eas requirit Deus ut justificemur: sed nobis justificatis hi fructus accedunt. Quod debuit discere D. CORRANUS ex Confessione anglicana. Sed aliter ut diximus accipit justificationem, quam nos, id est quam PAULUS.

96. Deus suam ipsius justitiam fidei manu suscipiendam demonstrat, illamque animis nostris Spiritus sui vi inserit, et insculpit una eum virtu-

96. 97. 98. His tribus articulis aperte suam, id est OSIANDRI sententiam aperit. Justificari eos putat quibusque peccatis condonatis Deus propri-

tum choro, innocentia, sanctitate, munditia, modestia, probitate, charitate et spe.

97. CHRISTUS non solum credentibus peccata non imputat, verum etiam spiritum justitiae infundit.

98. Sicut per priorem ADAMUM peccatum in orbem irrupit et per universum genus hominum mors est grassata, sic etiam CHRISTUS per infusam fidem nos de peccatorum remissione securos certosque reddit, justitiam infundit vitamque spiritualem illam aeternamque largitur, mortis adversariam victricemque.

99. Illa justitia divina et Euangelica ad omnes sine ullo discrimine pertinet, propterea quod omnes citra ullam exceptionem peccaverunt.

100. Deus reddidit suam justitiam luce clariorem remittendis omnium hominum delictis, quae ad tempus Deus pro incredibili sua clementia vel dissimulavit vel toleravit, tum etiam peccatis eorum qui nunc vivebant, qui adhuc spirabant, ac in posterum spiritum hunc communem essent hausturi condonandis ac delendis, ut ita

am suam justitiam infundit. Nos vero docemus, hominem justificari quum propter fidem in CHRISTUM et ejus meritum peccata condonantur, ipsa autem justitia CHRISTI mediatoris nobis imputatur. Nam ut factus est peccatum, sic nos fimus justitia non habituali aut infusa justitia sed imputata gratia. Hac justitia fulti intrepidi sumus coram facie Dei. Vocatur haec justitia Dei justitia non quod ipsa sit Dei justitia, qua Deus in se justus est, ut vult OSIANDER, sed quod ea sola sit Deo placens et quod Dei misericordia nobis imputetur. CHRISTI autem dicitur, non quia ejus propria est quatenus est Deus, sed quam praestitit filius ille dilectus in carne, in qua est vita nostra. Nam quis ascendet in coelum aut quis descendet ad abyssum? Justitia essentialis, quae est ipsa deitas, ut fatetur OSIANDER, aut ipse CHRISTI spiritus, ut D. CORRANUS. CHRISTUS enim, quatenus mediator factus est, nobis justitia et pro nostra vita fudit sanguinem suum.

99. Ad Diabolum ne etiam pertinet, ad eos qui etiam peccaverunt? etiam ad eos qui non sunt ordinati ad vitam? Longe itaque melius PAULUS, (quem hoc loco non interpretatur sed corrumpit D. CORRANUS): Justitia, inquam, Dei per fidem JESU CHRISTI in omnes et super omnes qui credunt. Illos autem credere notum est qui sunt ordinati ad vitam.

100. 101. Iterum ad suam justitiam infusam redit et clarius explicat essentialem esse Dei justitiam qua justificamur. Nos vero censemus, per justitiam CHRISTI nos justificari, nec enim aliter nostram esse quam imputatione. Quod autem de peccatis omnium hominum remissis loquitur, confirmat quod saepius inculcavit

palam appareat, Deum esse justum non solum quia justus est ipse, sed quia etiam justitiam suam illorum animis affundit, qui fidem totam in CHRISTO suo habent positam et collocatam.

101. Illa justitia plurimum ac sola apud tribunal Dei omnipotentis valitura, quia ipsa est Dei justitia.

omnes esse capaces salutis. Nam si omnia peccata sunt remissa ipsa mortis CHRISTI actione, jam alieni a Deo non sumus, hoc tantum interest quod male adhuc de Deo suspicamur, sed si quis suspitionem illam tollat nos statim collocari in dextera. Sic revera non sumus corrupti sed putamus nos corruptos esse. Ita Libertini nostri temporis loquuntur, quorum FRANCKUS est antesignanus et DAVID GEORGIUS, et fratres charitatis (K). At nos asserimus, revera nos nasci filios irae non opinione tantum deque Dei erga nos benevolentia certiores futuros ubi CHRISTUM amplexi erimus, qui peccata nostra expiavit et judicio Dei satisfecit, ut in ipso non tantum a peccatis liberi inveniamur, sed etiam illius obedientia nobis imputata justi censeamur coram Deo. Mortem autem CHRISTI tantae esse efficacitatis, ut quemadmodum ejus sanguis est adhuc recens et erit usque ad consummationem seculi, sic eo abluti fuerunt patres omnes qui electi erant, hodie abluimur quotquot ex Dei gratia in CHRISTO electi sumus et quotquot post hoc secundum propositum vocabuntur, et praeterea alius nemo.

102. DAVID eum pronuntiat beatum cui Deus peccata condonavit et justitiam suam impertiit.

103. Ubi PAULUS dicit imputatam esse ABRAHAE fidem pro justitia, locum explicans dicit: Deus impertiisse ABRAHAMO justitiam.

102. 103. Locus PAULI est adulteratus: dicit enim justitiam imputari non impertiri, sed consulto verbum imputandi fugit, ut OSIANDER et pronomen suam addit. Sic paulo post ubi de imputata fide ABRAHAE agitur, impertiendi verbum substituit.

104. Justificationem et renascentiam confundit.

104. Contra PAULI mentem; sed justificationem definit, vim illam divinam id est justitiam ipsius Dei vel ipsum CHRISTI spiritum insitum in homine; sed falso.

105. Vetus noster homo in justi-

105. Veteris hominis crucifixio a

fication e et regeneratione cum CHRISTO cruci affigitur.

justificatione non separatur; verum illius pars non est, sed regenerationis seu regenerationis nostrae. Haec autem doctrina desperationis est seges; nam si perfecte debemus justificari, id est perfecte censeri justi, ut nos definimus, (nemo autem sensit veterem hominem perfecte crucifixum) desperabitur de Dei misericordia. Est igitur Catharorum doctrina.

106. Tres hominis ponit status, irrenati, renascentis et renati et paulo post cum in carne essemus, id est antequam renati justi et divini facti essemus, cum CHRISTO fide copulati.

107. Terrestres eos vocat, qui spiritum justitiae nequaquam receperunt.

106. 107. Secum aperte pugnat: nam si cum sumus in carne, renati non sumus; si postquam in carne sumus, renati non sumus, nullus erit locus tertio statui eorum, quos renascentes vocat. Quamvis enim regenerationis nostrae sint progressus, quotquot tamen sunt asserti in libertatem filiorum Dei et qui ducuntur ejus spiritu, renati dicuntur, nam si eorum est vita aeterna, eos renatos esse constat. Quum autem per renatum eum intelligit, cui nihil deest, alibi quaerat eos oportet, id est in coelis; eo sensu nemo renatus erit, sed omnes renascentes. Praestaret autem cum Ecclesia bene loqui, quam inusitate, male et cum Novatianis.

108. Dum PAULUS dicit: bonum quod volo non facio, sed quod nolo malum, habuit praesentiam divini seminis sed destitutus erat spiritu justitiae; impediebatur enim a carne et a dominante peccato, quod quidem ita PAULO aspere imperabat absente divini spiritus virtute et energia, qua victoria obtinetur ut cogatur id facere a quo ejus ratio divina lege illustrata abhorret.

109. In PAULO exsuperabat vitiositas, cujus erat captivus, dum dicit: peccatum quod in me habitat, Rom. 7: 17.

108. 109. 110. 111. Dato uno absurdo sequuntur multa. Putat in 7° ad Rom. de PAULO agi minime renato. Quaecunque itaque PAULO tribuit falsa sunt, scilicet in eo luctu eum non fuisse renatum, fuisse destitutum spiritu justitiae, peccatum in eum imperasse, absentem ab eo fuisse Spiritus divini virtutem, in eo exsuperasse vitiositatem, in PAULI interiorem hominem cupiditates effrenatas exercuisse tyrannidem regnantem in corpore peccati, quod eum ad mortem perduceret. Dicimus itaque cum AUGUSTINO adversus JULIANUM, PAULUM renatum fuisse in illo luctu quo caro concupivit adversus spiritum

110. PAULUS dicens: quod nolo hoc facio, de ante actis periculis loquitur.

111. Interior homo est ratio illustrata. In PAULUM, cum interior esset homo, effrenatae PAULI cupiditates exercebant tyrannidem regnantem in ejus misero corpore peccati, quod PAULUM ad mortem perducit.

112. Interpretans haec verba: quos vocavit, eos justificavit, quos, inquit, vocavit, eos etiam insontes reddidit, non solum eis peccata non imputando et patrata scelera condonando, verum etiam spiritum justitiae impertiendo.

113. Pars illa quae in nobis per CHRISTUM renovata ad Dei gloriam nititur, est ille spiritus qui pro nobis precatur gemitibus ineffabilibus.

Quae 7°. describitur peccatum autem in eo, id est in carne habitasse sicut in omnibus renatis quamdiu vivunt: sed nec regnasse nec exercuisse tyrannidem in universo PAULO, at contra spiritum regnasse, mente enim serviebat legi Dei. Qui fieri potest ut PAULUS habuerit praesentiam divini seminis, si destitutus erat spiritu justitiae? Nam si divinum semen est CHRISTUS ipse, ut alibi explicat D. CORRANUS, vel si est nostrae regenerationis arrhabo, ut interpretamur, qui potuit carere spiritu justitiae? Nam ex ipsius D. CORRANI doctrina illi sunt ad dexteram et non ad sinistram, qui recipiunt divinum semen; quomodo quis in dextera erit sine spiritu justitiae? Praeterea, si ratio PAULI fuit divina lege illustrata, quam postea interiorem vocat hominem, quomodo spiritu justitiae fuit destitutus? Ad haec qui fieri potest, ut is, cujus ratio est illustrata, et qui habet praesentiam divini numinis, non sit renatus? Sed D. CORRANUS per renatos intelligit eos qui sunt in statu perfectionis.

112. Iterum ad justitiam infusam relabitur.

113. Misit Deus spiritum suum in corda filiorum per quem clamamus Abba pater; non est igitur noster spiritus qui pro nobis interpellat. Sed D. CORRANUS vult ipsum CHRISTI spiritum surculum esse in nobis tanquam in trunco insitum. Per hunc surculum intelligit partem nostram renovatam.

114. Homo extra Paradisum generat liberos sui similes, id est peccatores, nihilominus capaces felicitatis aeternae si credant et velint obedire suo creatori.

114. Adhuc fidei et obedientiae causas salutis attribuit.

115. Ex charitate credit, eos qui credunt in CHRISTUM fide CHRISTO esse insitos.

115. Illi multum debent D. CORRANO.

116. Vita aeterna tribuitur credentibus et obedientibus, quae est salarium justitiae CHRISTI habitantis in eis. Mors aeterna infidelibus et inobedientibus, quae est salarium peccati habitantis in eis.

116. Sane, si ipsa impertio in nobis habitaret, mereri possemus de condigno salarium, hoc enim vocabulo in tabella gallica, quam oppugnamus, usus est, quod non mercedem significat, sed tribuitur iis qui quaestum faciunt vel sordidum. At cum justitia nostra sit inchoata tantum quod opera nostra placent, id non fit ex operum nostrorum dignitate, sed propter personam Deo gratam, quae propter fidem est grata. Legendum igitur erat cum PAULO: stipendium peccati mors, donum autem Dei est vita aeterna.

De statu Justificatorum quos cum Règeneratis confundit.

117. Spiritus inspirans fidem ejus auxilio nativi vitii radices ex animo evellit.

118. CHRISTUS peccatum ac peccati scaturiginem, id est naturalem animi provicaciam et impietatem diffidentiae conjunctam è medio tulit.

119. In justificatis ille fons vitiorum divina virtute, ejus spiritus praesentia exhaurietur.

120. Per CHRISTUM certi reddimur de Dei erga nos benevolentia, omni diffidentia cordibus nostris lectione serpentis insculpta, prorsus obliterata

117. 118. 119. 120. Subscribimus Confessioni Anglicanae, dicenti peccati rationem habuit in PAULO renato concupiscentia: adjicimus corpus peccati in dies destrui in renatis, sed nunquam omnino destrui anté mortem; iis nihilominus qui sunt in CHRISTO JESU nulla condemnatio, quia tollitur reatus, etiam si non tantum culpae vestigia, ut vult D. CORRANUS in tabula arborifera, veteris vestigia culpae, sed ipsa culpa maneat. Has igitur theses ut falsas et Catharis faventes rejicimus. Dicimus autem cum Anglicana Confessione, damnandos qui se, quamdiu hic vivunt, amplius non posse peccare

et rejecta; haec autem diffidentia peccatum est nativum.

121. Exponens initium 6i. cap: Quid igitur dicemus? permanebimus in peccato ut gratia auctior fiat! de suo interserit: liceatne in peccando perseverare eo quod homines sint fragiles et corruptioni obnoxii! Postea respondens dicit, non desunt qui Spiritus vim et justitiae energiam nequaquam agnoscentes peccato adhuc ostium patere sinunt, occasiones nescio quas humanae fragilitati praetexentes, quasi CHRISTUS non sit diabolo potentior divinaque gratia non possit vires peccati conterere.

122. Deinceps non praebebo tam faciles aures iis qui spiritus sancti efficacitatem elevant et imminuunt, qui etiam ut doctrina moribus respondeat non raro ostentare solent divini spiritus praesentiam in eorum cordibus, cum peccatorum et flagitiorum sordibus sint immersi. Hanc autem regulam jubet a regenerato observari. Eos qui aguntur Dei Spiritu filios esse Dei petitque sibi credi, eum qui hujus divinae filiationis certior factus non est, neque renatum dici posse neque legis accusationibus omnino satisfacere, utpote quae omnibus numeris absolutam perfectissimamque justitiam a nobis exigit ad quam praestandam impares sumus ni spiritus. s. virtus id in nobis operetur, atque adimpleat, quod ille ipse a nobis in lege exigit.

123. PAULUS fidei doctrina ostendit, facultatem exequendae legis per spiritum CHRISTI.

124. Qui habet adoptionis spiritum, affirmant. Adjicimus etiam eos qui dicunt, aliquos eousque esse regenitos ut nunquam peccent.

121. 122. 123. Sane qui infirmitates dicunt adhuc in nobis esse, non praetexunt occasionem peccandi sed Pelagianis et Novatianis resistunt. Interim ex verbo Dei et cum sanctis Dei hominibus AUGUSTINO, LUTHERO, MELANCHTHONE, BUCERO, MARTYRE, CALVINO, MUSCULO, BULLINGERO dicimus, semper quamdiu hic vivemus nos infirmitatibus obnoxios. Neque est (quamvis eos mortuos pingat Dom. CORRANUS). cur eorum aut doctrinae sanctae, aut morum probatissimorum nos pudeat. Spiritus autem sanctus ideo dicitur implere quod jubet, quia inchoat hic obedientiam quam integram olim praestabit. Nihilominus cum perfectissima CHRISTI obedientia nobis imputetur, fit ut non simus condemnationi obnoxii.

124. 125. Quid faciant qui sunt

non ut mercenarius praemii spe aut poenae metu legis observantiae incumbit, sed ut filius lubens.

125. Justificati sive regeniti non serviunt Deo, moti aut minis aut promissis, sed interiore Dei afflatu et divina lege et charitate per CHRISTUM in animis nostris impressa.

perfecte regeniti tum sciemus ubi erimus sicut ille est; sed quamdiu hic luctamur respicimus in praemium salutis nostrae redemptionem, animarum spe expectamus adoptionem filiorum Dei. In Symbolo credimus vitam aeternam, cum Apostolo bonum certamen certare; hae voces sunt renatorum neque etiam nobis inutilis est recordatio supplicii, ut ex psalmis Davidicis intelligi potest; nec tamen ideó servi sumus, alioqui nemo non servus erit.

126. In homine renascente dico aliquid inesse boni ob divini seminis praesentiam, quod suas adhuc vires sine spiritu justitiae exercere non potest.

126. Fieri nequit ut aliqui sint boni sine spiritu justitiae, sed per spiritum justitiae intelligit perfectionem; sic nemo in hac vita, si illi credatur, erit renatus, nemo habebit spiritum justitiae. Imo nec PAULUS habuit in illo luctu. Nemo igitur servabitur, si vera sunt quae praedicat.

127. Non debet animum despondere in conflictu spirituali homo, nam spiritui sancto hominique credenti omnia sunt possibilia.

127. Illud etiam Dominus perficiet sed non in hoc mundo, nam qui perfectus fuerit praeter CHRISTUM, inventus est nemo neque invenietur.

De Ecclesiae ritibus et iis quae ad ecclesiastica negotia pertinent.

128. Deus bone! quam necessarium est hoc praeceptum nostrae Ecclesiae, in qua tam perturbatus ordo jam grassatur, ut tacentibus omnibus unus loquatur, unus dicat, quicquid illi in buccam venit, sedentes vero plané obmutescere cogantur.

128. Qui in Ecclesia Dei soli loquuntur, eloquia Dei docent quae spiritus sanctus suggerit, et quantumvis dignus sit D. CORRANUS qui eam injuriam inferat, indigni tamen sunt tot servi Dei, quibus inferatur, et libro publice excuso, eos nempe dicere quicquid in buccam venit. Quod autem sedentibus loqui permittit, Anabaptisticum est, et quod ordinem omnibus Ecclesiis receptum carpit, responsum non meretur, nec facit ad rem locus 1 Cor. 14.

129. PAULUS ad Rom. scribens,

129. Priori ad TIMOTH. 2. Cap.:

noluit sibi usurpare doctoris dignitatem nec scripsit literas docendi aut arguendi causa.

constitutus sum praeco et Apostolus, veritatem dico, non mentior, Doctor gentium cum fide ac veritate; hoc debuit scire D. CORRANUS, sed tanta ejus erat eos, qui doctores habentur in Ecclesia, et qui longos scripserunt (quos fastidiit) commentarios, mordendi cupiditas, ut ne a PAULO ipso abstinuerit.

130. Quidam in eo toti sunt ut praedestinationis et reprobationis doctrinam populo inculcent. Alii de libero arbitrio et servo quaestiones obtrudunt. Alii de corporali praesentia in caena crebro rixantur. Alii de CHRISTI loco in coelis digladiantur, et ut in summa dicam: trahit sua quemque voluptas.

130. Quo tempore nascuntur hæreses sunt debellandae. Ideo ATHANASIUS, GREGORIUS et BASILIUS fere semper quaestiones de trinitate tractant. AUGUSTINUS Pelagianos haereticos et Donatistas schismaticos confundit. Nostro tempore doctrina de libero arbitrio fuit refutanda et praedestinationis doctrina asserenda contra PIGGIUM (L.) et similes Pelagianos. Doctrina de vera humanitate CHRISTI contra CASPARUM SWENCFELDIUM et de ejus humanitatis in cœlis praesentia contra Ubiquitarios. Praestantissimos autem illos viros qui in iis rebus operam suam collocarunt, omni laude dignissimos judicamus, indignos quos D. CORRANUS sugillaret.

131. Satan, suis usus solitis stratagematis, cœtum illum peregrinorum Hispanorum, qui religionis ergo relicta patria ad exteras regiones se contulerant, dissolvit.

132. Qui illi interdicendi ministerii in Ecclesia Hispanica occasiones fuere, suis dolis, conatibus et accusationibus gloriam Dei impedire sategerunt.

131. 132. D. CORRANUS fuit provocator, accusavit Ecclesiam Gallicam, in eam famosos scripsit libros, quibus fratres vocat filios CAINI, peiores Turcis et Mauris et Hispanis inquisitoribus, fures et quid non? Legitimo judicio victus et condemnatus ab Ecclesia Londinensi, admonitus ut culpam agnosceret refractarius fuit, suspensus est à docendi facultate. Quis igitur in ea causa fuit Sathan? Lectores judicent. Sane nec judices nec accusati hoc nomen merentur. Porrò cœtus ille Hispanicus dissolutus non est. Solus D. CORRANUS ejectus est a suis conterraneis et fratribus Italis, qui unum corpus Ecclesiae constituunt.

133. D. CASPAR et VALENTINUS CROTOALDUS aedificarunt conscientias. Abhorreo autem à prolixis commentariis. Prolixos commentarios ipse interpretatur esse commentarios MARTYRIS, CALVINI, MUSCULI, GUALTERI et similes.

133. De eo vide infra in responsione ad quintam et sextam quaestionem.

De Magistratu.

134. Magistratus non debet exercere gladium in haereticos.

135. Magistratus debet relinquere unicuique liberam religionem, quia religio cogi nón potest.

134. 135. Magistratus, primae tabulae custos ut et secundae, potest et debet, ubi usus exigit, haereticos coercere vel ultore gladio.

136. Qui principi Palatino suaserunt ut in SYLVANUM et ADAMUM animadverteret: Caini, et pejores CAINO. (M).

136. SYLVANUS et ADAMUS impie de CHRISTO blasphemaverant Arrianice et Servetice; uterque per Transylvaniae Regem cum Turca communicabat consilia. Unus capite truncatus est, alter corruptis custodibus evasit; nunc vivit Constantinopoli circumcisus et MUSTAPHA vocatur. En quibus patrocinatur CORRANUS.

De Anima.

137. Curiosa est quaestio, animaene sint immortales annon et an dormiant post mortem.

137. Indignum est haec in cœtu theologico proferri et coram adolescentibus.

138. Quaeritur an animae post mortem dormiant. Scripsere docti in utramque partem, sed tamen mihi videtur probabilior quae asserit non dormire.

138. At nobis vera et indubitata.

Quaestiones propositae CASSIODORO. (N)

1. In qua essentia apparuit CHRISTUS Patribus veteris Testamenti?

Ad quaestiones propositas CASSIODORO.

1. In rubo, in igne, in nube, in propitiatorio, at frequentissime in humana forma, ut paulatim homines assuefaceret ad eam formam, quam postea hypostatice assumturus erat. Vide JUSTINUM.

2. Quomodo CHRISTUS in mundo existens residebat ad dexteram patris, juxta illud: et nemo ascendit in coelum.

2. Communicatione idiomatum; quamvis aliam quaereret responsionem CASSIODORUS, nam hanc distinctionem irridet.

3. Quam facit CHRISTUS glorificatus residentiam in suis fidelibus? Et velim ad me mittas OSIANDRUM de justificatione, qui probat CHRISTUM essentialiter se communicare fidelibus.

3. In solo CHRISTO homine est Deus verbum essentialiter et hypostatice. In sanctis habitat efficaciter, dans virtute sua vitam corpori. At haec vita non est Dei essentialis vita, ut somniat OSIANDER, sed est vita CHRISTI hominis, cui fide communicamus et CHRISTUS virtute Spiritus eam nobis communicat.

4. Sit ne necesse, CHRISTUM esse ubique secundum humanam naturam et quod prosit Christiano homini assertio hujus doctrinae et praesentiae.

4. Est impossibile, nam non exuit humanitatem. Prodest autem nobis haec assertio, ut corda sursum attollamus.

5. Quam potest aedificationem dare animae Christianae cognoscere, an CHRISTUS glorificatus sit creatura.

5. Ut possimus cum TERTULLIANO dicere: securi estote caro et sanguis, usurpastis et cœlum et regnum Dei in CHRISTO. Et ut intelligamus illum D. GASPARUM esse haereticum et non conscientiarum aedificatorem.

6. Cupio scire quem ritum habet in cœna celebranda Dominus CROTOALDUS, et quam interpretationem tribuit verbis CHRISTI.

6. Papisticam: nam erat Presbyter Vratislaviensis. Verba autem interpretatur: corpus meum est hoc, ut (hoc) sit praedicatum. Quod si D. CORRANUS legisset diligenter quos prolixos commentarios vocat, non haesisset in his salebris.

Opiniones quaedam D. CORRANI ex praelectionibus apud templarios habitis.

1. Praedestinavit Deus unumquemque fidelium ad salutem aeternam, sed non praedestinavit praecise quis esset fidelis ut salvus fierit. Impiorum negat reprobationem ab aeterno Dei consilio pendere, unde hae voces: Ego nolo Deum talem, tam crudelem qui condemnet homines antequam nascantur. Et quis credat patrem generasse filium ad patibulum. Et quis agricola duas plantat arbores, ut altera exarescat! Ego non agnosco talem Deum et ego nolo Deum authorem peccati. Isti enim homines, qui Deum immanem et crudelem, et aeterno exitio homines destinantem docent, nescio certe qualem Deum nobis depingant.

2. Illum locum Gen. 1. 31: Deus vidit omnia quae fecit fuisse valde bona, explicans, haec habuit verba: Duo sunt rerum principia, alterum bonum, alterum malum; qui natus est à malo principio, nunquam potest esse bonus: is vero bonus est qui ortus est à principio bono. Unde postea dixit, Diabolum rem habuisse cum EVA et inde conceptum fuisse CAIN.

3. Cum loqueretur de libero arbitrio inter caetera sic dixit: Data est hominibus libertas bene aut male agendi, unde ista similitudo: Quemadmodum ignis ex silice excussus non accendit nisi aptam materiam et ad recipiendum ignem idoneam, ita frustra nobis a Deo offertur gratia, nisi sit in nobis recipiendi facultas, et injustus esset Deus si legem homini constitueret neque perimplendi liberam etiam homini voluntatem dedisset.

4. Dum tractaret ista verba: Spiritus Domini ferebatur super aquas, Gen. 1. 2. quoniam D. VILLERIUS paulo ante quaestionem de peccato in Spiritum Sanctum pertractasset: ille, ut occasionem arriperet in Dominum VILLERIUM (quemadmodum solet) invehendi, in eandem quoque quaestionem irruebat, et ad hunc modum locutus est: veniat aliquis Parisiensis doctor et dixit quicquid velit. Ego malo definitiones ex Scriptura quam aliorum novas longas et curiosas definitiones, unde ex Act. 7. definiit, peccatum in Spiritum Sanctum est semper resistere Spiritui Sancto.
Ac quoniam D. VILLERIUS docuisset, posse aliquem dum vivit peccare in Spiritum Sanctum, ille contra confirmavit, neminem posse dici in hac vita peccare in Spiritum Sanctum. Et quia D. VILLERIUS probasset Electos non posse in Spiritum Sanctum peccare, ille contra affirmavit, JUDAM, tametsi erat electus et verus Apostolus CHRISTI atque tam plene quam cœteri Apostoli Spiritu Sancto donatus, in Spiritum tamen Sanctum peccasse.

5. Cum D. VILLERIUS docuisset, CHRISTI Pontificis munus esse orare et offerre: mortuum autem esse CHRISTUM pro iis tantum efficaciter (quantumvis licet sufficienter pro omnibus) pro quibus oravit: orasse autem duntaxat, pro electis, Johan. 17. ergo pro solis electis mortuum esse; ille contra saepe exclamavit: Quicquid illi garriant, CHRISTUS est mortuus pro omnibus et singulis.

6. Quodam tempore cum existeret inter Protestantes et Papistas contentio, sic dixit: Qui Papistam vocat papistam, caret charitate, qui caret charitate caret fide, qui caret fide, caret CHRISTO, qui caret CHRISTO, caret salute: ergo qui Papistam vocat Papistam caret salute. Alias etiam dixit: in Romanam Ecclesiam non licet invehi quoniam in ea plerique nati fuistis et baptizati.

7. Curiosae sunt quaestiones, an anima sit immortalis, animae dormiant.

Ex colloquiis privatis.

8. Cum sceleratas de praedestinatione opiniones dissipasset, finita lectione accesserunt ad illum de nostris duo, apud quos non solum errores non agnovit, sed convitiis etiam defendit. Ac cum nostri afferrent locum Rom. 9. 11.

(nondum enim natis pueris) ille, contra illud Rom. 11 objecit de fractione rami naturalis et oleastri insitione. Ex quo voluit efficere, electos, si male faciant, perire, reprobos, si bene vivant, servari posse. Eodem tempore cum incideret quaestio, an sit in hominis potestate ad Deum venire, esse asserebat. Atque cum nostri opponerent locum illum Joan. 6. 44: nemo potest venire ad me nisi quem pater traxerit, ille talem locum haberi in Scripturis negavit.

9. Cum ex nostris alius audisset, illum doctrinam de praedestinatione acerbissimis verborum maledictis lacerantem atque ille veritatem ex Scripturis depromptam scripto tradidisset illumque orasset, ut ubi ab illius discreparet sententia, ostenderet, cum generosi illius viri postulationi non satisfecit, tum vero proxima lectione etiam praeter propositum et hominem et doctrinam sic exagitavit, ut nemo quidem hominem cognovisset, illumque legentem fere potuerat sustinere.

AANTEEKENINGEN.

A (bl. 22). Eervol wordt op deze wijze HENDRIK HASTINGS III, graaf van Huntington herdacht; zijn invloed en groot vermogen besteedde hij ten beste der uit den vreemde naar Engeland gevluchte predikanten. Aan hem droeg VILLIERS de uitgaaf op van het Novum Testamentum Jesu Christi, Graece et Latine, in 1573 door den druk gemeen gemaakt. Een exemplaar van die uitgaaf ben ik niet machtig geworden, doch de opdracht werd herdrukt in de editie, die STEPHANUS ter perse legde van het JESU CHRISTI D. N. Nov. Test. Gr. et Lat., THEODORO BEZA interprete, anno 1580. Enkele zinsneden van die opdracht neem ik hier over. — Sed quia videram, majores annotationes BEZAE Serenissimae Reginae ELIZABETHAE; minores autem Gallorum procerum, quos non puduit Euangelii CHRISTI (quorum major pars quiescit a suis laboribus) nomini inscriptas; tu inter Anglos proceres ad regiam familiam proxime accedas et nemo sit inter proceres, qui magis quam tu virtutem illam heroum nostrorum Euangelicam admiretur et referat, putavi non abs re fore, ut si quibus et familiae et gentis et animi nobilitate accedis, iisdem etiam eodem in opere conjungereris. — Ego CHRISTI exul omnium exulum nomine, qui tibi multa debent, quum et ipse praeterea me plurima privatim debere sentiam, has offero meorum

in exilio meo laborum primitias, in quibus etsi nihil est a me profectum, quod tua amplitudine sit dignum, alia tamen ex aliis sumpsi, quae meam tenuitatem suis divitiis abunde compensent. Op die wijze bracht VILLIERS eene waardige hulde aan de vertaling en aanteekeningen van BEZA, door hem in zijne uitgaaf opgenomen.

B (bl. 23). Titel en inhoud van het hier bedoelde geschrift bleven mij onbekend.

C (bl. 26). Ik gis, dat hier gedacht moet worden aan M. LAUNOY of LAUNAY, den bekenden afvallige, over wien ik vroeger (Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming, bl. 44 volg.) een en ander heb medegedeeld. De Synodus Aquitaniae, waarvan in den tekst spraak is, moet eene provinciale Synode geweest zijn: eerst op de Synode national van Juni 1581, gehouden te Rochelle, komt op de Role des Apostats et des coureurs de naam voor van DE LAUNOY, ci-devant ministre de la Province de l'Isle de France. (AYMON, o. c. 1, pag. 154).

Het is mij niet mogelijk, bepaaldelijk de pennevrucht van LAUNOY, die hier bedoeld wordt, aan te wijzen.

Ik ken alleen de door hem en zijnen lotgenoot HENRY PENNETIER in 1578 uitgegevene: la réfutation des fausses suppositions et perverses applications d'aucunes sentences des saintes Ecritures, des-quelles les Ministres se sont servis en ce dernier temps à diviser la Chrestienté: avec une exhortation aux-dits Ministres d'eux réunir et r'amener leurs auditeurs à l'Eglise Catholique Apostolique et Romaine, de la quelle ils ne se devoient pas separer. Livre non seulement utile mais aussi nécessaire pour le temps présent à descouvir a plein les ruses

et cautelles des adversaires. Au très Chrestien et très victorieux Roy de France et de Pologne, HENRY troisièsme de ce Nom. Par MATTHIEU DE LAUNOY et HENRY PENNETIER, n'agueres Ministres de la religion prétendue reformée et à présent retournez au gyron de l'Eglise Chrestienne et Catholique: le tout mis en ordre et disposé en trois livres par le dict DE LAUNOY. Vien et je te monstreray l'Espouse femme de l'agneau. Apoc 21. à Douay, de l'imprimerie de JEAN BOGARD, libraire Juré, à la bible d'or 1578, avec Grace et Privilège du Roy. Zoo luidt de titel, dien ik hier nauwkeurig kon weergeven, dewijl ik het voorrecht genoot, door de welwillendheid van den heer VANDERHAEGHEN, den waardigen Bibliothecaris der Gentsche Bibliotheek, het hoogst zeldzame boekje in handen te hebben.

Diens voorkomendheid opende mij de zeer gewenschte gelegenheid om ook met de vertaling dezer déclaration kennis te maken. Zij verscheen te Douay bij JAN BOGARD in 1578, terwijl in dat zelfde jaar ook eene uitgaaf het licht zag bij HENDRIK WOUTERS.

Volgens de approbatie, die alleen bij den Douaischen druk gevonden wordt, heeft F. J. V. S. T. D. dezen arbeid verricht. Zijne qualiteit van Frater en van Sacrae Theologiae Doctor is in die letters aangeduid; zijne initialen J. V. kunnen wij niet aanvullen.

De titel is letterlijk weergegeven; alleen bevat hij achter de woorden: ghedeelt in drye boecken, deze zinsnede: Ende daer naer vermeerdert ende verchiert met veel schoone ende vaste argumenten wt CALVYNS leeringhe, dienende tegen den selven CALVYN, door den voorseyden LAUNOY. Nu corts overgheset in onze nederlandsche tale.

De vertaler heeft zich bij zijn werk groote vrijheden veroorloofd; zoo zijn door hem eenige hatelijkheden aan het adres van TAFFIN in den tekst gevoegd, als of deze in het oorspronkelijke te lezen waren. Hij vindt zich niet bezwaard om, zonder dat LAUNOY iets dat er naar zweemde heeft te boek gesteld, in de vertaling aldus over TAFFIN te spreken: dat geen mensch ter wereld dien te boven ging in geveinsdheid, zoodat men »in waarheid mag zeggen, dat zijn hart niet kende de deugd van zijne handen". Het spijt mij niet, dat de naam van den man, die zulk eene overzetting vervaardigde, tot heden onbekend bleef.

De hoop, dat de lectuur van dit geschrift mij eenige inlichtingen mocht leveren betreffende den persoon van PENNETIER, is slechts voor een zeer klein gedeelte vervuld. Veel meer dan zijn naam kenden wij niet. Alleen in het zooveel wetenswaardigs bevattend boek van H. Q. JANSSEN, de Kerkhervorming in Vlaanderen, deel I, bl. 156, komt hij voor. Uit de opdracht der Réfutation vernemen wij, dat LAUNOY en PENNETIER reeds jaren elkander gekend doch in geen veertien jaren elkander ontmoet hebben; dat zij van elkanders gemoedsbestaan en twijfelingen betreffende de leer der Protestantsche Kerk, waarvan zij dienaars waren, niets geweten hebben en deze pas in het licht zijn gekomen bij persoonlijke ontmoeting te Guines (eene plaats in het Pays reconquis) op den eersten Juni 1576, »l'un estant »repassé d'Angleterre quelque temps auparavant et »l'autre retournant de Hollande".

PENNETIER had reeds 28 Feb. 1574 van de Fransche gemeente uit London een brief ontvangen, waarin zijn twijfel betreffende de wettigheid der geestelijke waardigheid in de Protestantsche kerk was bestreden, en de schriftmatigheid van het bedienen der sacramenten gerechtvaardigd. Hij en DE LAUNOY worden meestal in één adem genoemd: zoo b. v. op de role des Apostats et des coureurs,

vermeld achter de actes der nationale Synode van Rochelle, 28 Juni 1581, waar wij de namen aldus vinden (AYMON, les Syn. nat. I. p. 154):

1. De Launoy.

2. Panetier, ci-devant Ministre en Picardie.

Één in gevoelen besloten zij tot de Kerk van Rome weder te keeren, nadat hun de verzekering gegeven was, dat zij zonder wantrouwen zouden aangenomen worden. Verder treedt LAUNOY in het geschrift op den voorgrond; de beroemde CAPPEL, predikant te Sedan, later een korte poos hoogleeraar te Leiden, blijkt vooral het voorwerp van zijn godsdiensthaat geweest te zijn. Diens predicatien, diens pastorale bemoeiingen, zelfs de kleeding, waarin CAPPEL zich vertoonde, als hij het avondmaal bediende, ergerde hem. Ik neem hier de laatst bedoelde grieve over, daar zij ons bewijst, dat toenmaals de Protestantsche geestelijkheid van Frankrijk geen ambtskleeding kende en de mode des tijds volgde, die, SCHOTEL beschreef haar ons (Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleeding, 2e deel bl. 113 volg), in alle onderdeelen der kleeding den luxus najaagde. De woorden zijn deze: avec chausses bien découppées et enrichées, un pourpoinct mignardelettement moucheté, un collet de chemise bien goderonné, un petit poignard à l'escoissoise avec les cousteaux des mesmes bien argentez, un large passement de soye au col comme un carquan et des bagues d'or aux droits enrichées de rubis, diamants et autres pierres précieuses. — Het heftig doch met talent opgesteld geschrift is wederlegd; ook van dat letterkundig voortbrengsel ligt een exemplaar te mijner beschikking, naar eene daarvan in 1583 openbaar gemaakte vertaling, wier titel ik hier in zijn geheel overschrijf: Christelycke antwoordde op den eersten Boeck der lasteringhen ende vernieude valscheden van twee apostaten, MATTHEUS DE LAUNOY,

Priester ende HENDRIK PENNETIER, die eertijdts Ministers gheweest hebben ende nu wederom tot hare uytghespogen vuylicheyt ghekeert zyn. Waerinne men sien sal het rechtveerdich oordeel Godes, slaende met dobbele blintheyt degene die zijne genade misbruycken. Nu eerst, uyt het Francoys getrouwelyck overgeset door JOANNES FLORIANUS, dienaer des goddelycken woorts. Midsgaders eenen stichtelycken Brief THOMAE TILII, dienaer des H. Evangelii, aan de E. overheyt der Stadt van Antwerpen, I Tim. V:24, 1 Joh. II:19. t'Antwerpen bij NICLAES SOOLMANS, in den gulden Leew.

Die opdracht van TILIUS is gedagteekend 15 Julij 1583. De reden, waarom hij en niet FLORIANUS zelf haar gesteld heeft, heet deze te zijn: »door eenighe zaken verhindert, so »heeft FLORIANUS begeert, dat ick 't selvighe van synent»wege doen soude". De gedachte rijst bij mij op, of dergelijke opdracht ook vergoeden moest het gemis van hetgeen, naar het op de Middelburgsche Synode van 1581 beslotene, aan dergelijk werkje niet ontbreken mocht: »nie»mand sal hem onderstaen eenigh boeck ofte schrift, van »hem ofte van anderen gemaeckt ofte overgeset, handelende »van de Religie, te laten drucken ofte andersins uyt te »geven, dan hetselve voor henen doorsien ende goet bekend »zijnde van de Dienaren des woords zijnes particulieren »Synodi ofte Professoren der Theologie onser Belydenisse". Hoe het zij: in die opdracht spreekt TILIUS met grooten lof over den inhoud van het geschrift, dat onder hooger zegen uitnemende diensten kan doen, om de schade door het opstel van LAUNOY en PENNETIER veroorzaakt weg te nemen. Want TILIUS erkent, dat genoemde Apostaten velen tot overgang neigende hebben teruggehouden, vele moedwilligen in hunne verblinde afgoderij en superstitie hebben gesterkt

en den lasteraars den mond opengedaan, dat het als een triumphteeken tegen de gereformeerde Religie wordt uitgeroepen. Tegen dit vileinige boek, vervolgt TILIUS, is over een wijl eene beantwoording in het Fransch uitgegeven, die goede uitwerking gedaan heeft, waarom het wenschelijk scheen, haar in het Nederduitsch over te brengen, hetwelk zeer gaarne gedaan heeft de godvreezende JOANNES FLORIANUS, aan welke overzetting hij zeer grooten arbeid besteed heeft. JANSSEN (t. a. p.) noemt FLORIANUS niet slechts vertaler, maar ook schrijver van het Ch. antwoordde. Ik durf dit gevoelen niet beamen; want in de »waerschouwinghe tot den Chris»telicken leser" wordt met het oog op het oorspronkelijke verhaald: »daer isser eenen gheweest die de moeite aenghe»nomen heeft daer op te antwoorden, wiens arbeydt in alle »manieren seer profytelyck ghevonden synde" enz., en zoo op eene wijze over het oorspronkelijke gesproken, als een auteur niet over eigen werk zich zal uitlaten. Tot ik beter onderricht ben, houde ik FLORIANUS voor den vertaler van het verweerschrift eens ons niet genoemden auteurs.

Deze is een man die zijn eigen weg gaat: met de Kerkvaders, vooral AUGUSTINUS bekend, volkomen te huis in den bijbel, onthoudt hij zich geheel van het aanhalen der geschriften van de Hervormers; CALVIN en LUTHER worden een enkele maal genoemd, maar van confessien, synoden, besluiten wordt nergens eenige melding gemaakt. Het stilzwijgen daarvan getuigt voor eene vroege vervaardiging van den oorspronkelijken tekst, hoogstwaarschijnlijk in den loop van 1578, kort na de uitgaaf van la réfutation. Op deze en andere vertalingen wordt duidelijk gezinspeeld aan het slot der mededeelingen betreffende den marteldood van FLORIANUS, den waardigen Evangeliedienaar der Brusselsche gemeente, die in 1585, toen Brussel door hongersnood gedwongen werd zich over te geven, te Beveren, waar Parma toenmaals hoofdkwartier hield, het slachtoffer is

geweest van PARMA'S woordbreuk. »Hij was geboren te Antwerpen — lezen wij in de Historie der Martelaren, uitgaaf van 1671, bl. 463a — en heeft in 't jaar 1565 zijn vaderlijke stad moeten verlaten door de vervolging van den antiChrist, uit oorzaak dat hij eenige stichtelijke boekskens uit Latijn en Fransch in onze Nederduitsche taal had overgezet, dienende tot onderwijs en troost van allen, die hunner zielen zaligheid van harte beminnen: mitsgaders tot wederlegging van de dwalingen en superstitien des Pausdoms, hoedanig werk bij de hand te nemen, in die tijden zeer periculeus was [1]).

D (bl. 26). DE LANGRATTE. De naam is verkeerd gespeld en moet luiden: DE LONGASTRE. Een dusluidende komt voor onder die der verbondene Edelen, volgens opgave bij BOR, overgedrukt door TE WATER, Hist. van het verbond der Edelen, I. bl. 250. Deze geleerde bericht nader, deel II, bl. 477 volg, dat de heer DE LONGASTRE eigenlijk heette C. DE HOUCHIN, en afstammeling was van een oud, aanzienlijk geslacht. Als vriend van BREDERODE werd hij verdacht en door de Landvoogdesse van haar hof gekeerd, vgl. TE WATER, IV, bl. 423. Rijk bemiddeld teekende hij het smeekschrift aan den Koning en verbond zich tot het opbrengen van 800 kroonen, volgens TE WATER, IV. bl. 134. In een brief van MORILLON aan den kardinaal DE GRANVELLE, afgedrukt door E. POULLET, corresp. du Car. DE G. I. (1877) pag. 51, van 9 Dec. 1565, worden hij en zijne vrienden genoemd haeretici ex professione. Bij herhaling komt zijn naam in die briefwisseling voor. Schoon-

---

[1]) Onder de personen die in Februari 1585 met attestatie in de gemeente van Delft werden aangenomen, vindt men: HESTER JANS, jonge dochter van JOHANNES FLORIANUS, dienaar te Brussel. Vgl. H. Q. JANSSEN, Bescheiden aangaande de Kerkherv. in Vlaanderen, Werken der Marnix-Vereenig. Serie III, Deel III, bl. 41.

broeder van den Graaf VAN EGMOND koos hij openlijk partij voor de Protestanten, zoodat de kardinaal over hem in een brief aan koning PHILIPS, aan wiens hofstoet DE LONGASTRE verbonden was, klaagde als over een man, van wien gezegd kon worden: il vit en mauvais Chrétien, l. c. pag. 320, en die te zijnen huize conventiculen hield, ja avondmaal vierde, l. c. pag. 386. Dientengevolge was de Roomsche bevolking van Artois zeer op hem gebeten en werd met moeite weerhouden van het opzet, om zijn kasteel te verwoesten, l. c. II. pag, 28. MORILLON spreekt dan ook zijne verwachting uit, dat LONGASTRE het hem toekomende loon niet zal ontgaan, II. pag. 402. En werkelijk ontging het hem niet. In 1568 werd hij met verlies van zijne goederen uit het land gebannen, volgens eene aanteekening van POULLET, l. c. I. pag. 51. De bijzonderheid, dat hij later tot de Roomsche Kerk en zeker ook tot de Spaansche partij is teruggekeerd, leeren wij alleen uit den tekst kennen, waaraan wij evenzeer onze kennis te danken hebben van het daargenoemde geschrift van CORRANUS, Monas Theologica, aan DE LONGASTRE opgedragen en dat spoorloos verdwenen schijnt.

E (bl. 31). In weerwil van allerlei nasporingen bleef deze persoon mij geheel onbekend. Of schuilt hier eene schrijffout en mogen wij denken aan FRANCISCO POUCHI, te dien tijde, volgens BURN, a. W. bl. 229, een geacht lid der Italiaansche gemeente?

F (bl. 32). CORRANUS zelf wordt bedoeld als auteur van het geschrift, dat den titel van Monas draagt.

F (bl. 34). Ook dit opstel is mij niet in handen gekomen.

H (bl. 38). De bisschop van Ledri op Cyprus TRIPHYLLIUS, eerst rechts- later godgeleerde, werd in de 4e eeuw (zijnen

leeftijd) voor zeer welsprekend gehouden, doch ook als al te kieskeurig in zijne uitdrukkingen. HIERONYMUS, de viris ill, (ed. E. S. CYPRIANUS) pag. 90 schrijft: elegantissimus suae actatis et sub rege CONSTANTIO celeberrimus fuit. Legi ejus in Cantica commentarios. Et multa alia composuisse fertur, quae in nostras manus minime pervenerunt.

Het in den tekst bedoelde wordt aldus door CYPRIANUS verhaald, ll. 287. Cum TRIPHYLLIUS praesentibus Cypri episcopis concio ipsi ad populum habenda proferendaque essent verba Salvatoris ἆρον τὸν κράββατόν σου, ipsi vox grabbatum non satis Graeca aut congrua visa est, substituit ergo vocem σκίμποδα. Hujus rei iniquitate motus, SPYRIDION, vir venerabilis, publice eum coarguit: num tu praestantior es eo, qui grabbatum dixit, ut te pudeat ejus verbis uti?

Des bisschops boek de vita ac miraculis SPYRIDIONIS wordt reeds door SUIDAS onder de verlorene geteld.

I (bl. 46). Vgl. den inhoud van het Tableau de l'oeuvre de Dieu, medegedeeld in Geschiedk. Nasporingen III, bl. 155 vlg. en van den dialogus in epist. PAULI ad Rom, t. a. p. bl. 184 vlg.

J (bl. 47). De betrekking, waarin de personen en stelsels van SERVETUS en OSIANDER tot elkander stonden, is aangewezen door Dr. TOLLIN in zijne belangrijke studie over SERVET und die oberländischen Reformatoren (1880) I, S. 86 flg, 118 flg. en 133.

Vroeger maakte ik mijne landgenooten op eenige van TOLLIN's geschriften over SERVET opmerkzaam (Studien en Bijdragen op 't gebied der historische theologie, III, bl. 438 vlg.) en herhaal gaarne, wat ik tot lof van dien arbeid zeide, ook nadat ik bekend werd met de grondige beoordeelingen door KAWERAU (Studien und Kriti-

ken, 1878, S. 479 flg.) en J. K. F. KNAAKE (S. u. K. 1881, S. 317 flg.) geleverd. Met laatstgenoemden geleerde zal ieder gaarne beweeren: den Anstoss zur Revision des Prozesses SERVETS und seines vorgängigen Lebens und Wirkens gegeben zu haben, und zwar einen Anstoss, der seine Kraft behalten wird, bis der Geschichte und damit der Wahrheit Genüge gethan ist: das ist TOLLINS unleugbares und hochschätzenwertes Verdienst.

K (bl. 50). Deze woorden bewijzen op nieuw, dat HENDRIK NICLAES en zijn huis der liefde vroeg in Engeland bekend en veracht werd. Vgl. NIPPOLD's grondig onderzoek, Zur Secten-Ges. der Ref.-zeit in ILLGEN's Zeits. f. hist. Th. 1862, S. 324 flg, 498 flg en 538 flg en Godgeleerde Bijdragen, 1867 bl. 875 vlg., waar eene vertaling van het oorspronkelijke voorkomt, onder den titel: H. NICLAES en het huis der liefde. In la Réfutation des fausses suppositions door LAUNOY en PENNETIER, waarover wij gesproken hebben, wordt in den Franschen tekst en veel scherper in de Hollandsche vertaling het huis der Liefde veroordeeld. Hoeveel er aan het billijke der beoordeeling van OSIANDER's rechtvaardigingsleer ontbreekt, zullen allen inzien, die RITSCHL's Studien in de Jahrb. für Deut. Th. 1857, S. 795 flg. raadplegen, en voor de verhouding van OSIANDER tot het sectewezen dier eeuw naar denzelfden geleerde luisteren, als hij over dit onderwerp handelt in die Christ. Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung, I, S, 305 flg.

L (bl. 56). De opstellers denken aan ALBERTUS PIGHIUS, den vriend van paus ADRIAAN en diens opvolgers. Het artikel, door BAYLE in het Dictionnaire aan hem gewijd, maakt het raadplegen van andere boeken overtollig. Vgl. vooral de aanteekening E op pag. 720 van tom. III, waar

bewijzen voor de stelling: »la lecture des ouvrages de CALVIN donna diverses atteintes à l'orthodoxie de PYGHIUS", worden bijgebracht, die stelling onderzocht en goeddeels wederlegd. Met de eigen woorden van CALVIN wordt hij echter van Pelagianisme beschuldigd: hoc totum non modo PELAGII scholam redolet, sed mera est Pelagianae impietatis magna ex parte professio. Zijne rechtzinnigheid leed veel opspraak. Caute legendus est, luidde een zacht oordeel, quod non semper solidam tractat doctrinam. Hoeveel besproken de onrechtzinnigheid van dezen PIGHIUS in die dagen was, blijkt uit eenige woorden in het reeds genoemde Christelycke antwoordde op den eersten boeck der lasteringhen, ons bekend naar de vertaling van FLORIANUS, waar ALBERTUS PIGHIUS uitdrukkelijk genoemd wordt »alsoo met ulieden (Roomschen) weynich geaccordeert hebbende als met ons lieden".

M (bl. 57). Vgl. over het leven en de geschriften van JOHANNES SYLVANUS, BOCK, Hist. antitrin I, part. II pag. 970 sqq.; vooral SCHELHORN, Ergötzlichk. aus der Kirch. u. Litt. I, S. 571 flg., die uitvoerig en grondig 's mans lotgevallen en denkbeelden beschrijft en ontleedt. 23 Dec. 1572 werd SYLVANUS als godslasteraar en bedrieger te Heidelberg onthoofd op bevel van FRIEDRICH III, doch niet dan nadat deze met Keurvorst AUGUST en anderen geraadpleegd had. Vgl. KLUCKHOHN, Briefe FRIEDRICH des Frommen, II, S. 424 fg.

Theologische en politieke dwalingen hebben zoowel SYLVANUS als NEUSER ten val gebracht. ADAM NEUSER redde door de vlucht zijn leven. BOCK ll. I, pag. 525, noemt hem homo monstrosus. De voormalige ambtgenoot van OLEVIANUS aan de Petrikirche te Heidelberg stierf als belijder van den Islam in diepe ellende ten jare 1576. Het ontbrak niet aan scherpe pennen, welke tusschen hun beider Calvi-

nisme en later openbaar geworden Arianisme verband zochten aan te wijzen. Wetenschappelijk en zedelijk stond SYLVANUS boven NEUSER, wiens geschiedenis het laatst in 1850 door KARL WILD beschreven is als Leben und Ende eines Lichtfreundes aus früherer Zeit, die in genoemde biographie ook Neuser's Schreiben an den Türckischen Kayser SELYM, dieses Namens den andern, overgenomen heeft uit ALTING'S Monumenta Pietatis I, pag. 337 sqq.

N (bl. 57). Het volgende levert eene kleine bijdrage tot de weinig bekende lotgevallen van CASSIODORUS DE REINA, korten tijd predikant te Londen, daarna te Antwerpen, eindelijk te Frankfort a/M., waar hij 15 Maart 1594 ontsliep. JOH. LEHNEMANN, Hist. Nachricht von der Evang. Luth. Kirche in Antorff, deelt veel belangrijks over den waardigen Evangeliedienaar mede, wiens bijbelvertaling in het Spaansch ten jare 1569 te Bazel het licht zag. Door dezen arbeid en anderen van theologischen inhoud, dien wij in zijne waarde leeren kennen uit hetgeen GERDES schrijft, Floril. libr. rarior. pag. 289 sq., verwierf hij zich een gunstigen naam. In London geraakte hij wegens zijne voorstelling van het avondmaal in de reuk der onrechtzinnigheid en weldra met VILLIERS in geschil, met wien hij ook, daarna te Antwerpen werkzaam, op gespannen voet bleef. Aan de openbare disputen in die avondmaals-quaestie blijkt ook CORRANUS, landgenoot van DE REINA, deelgenomen te hebben en naar het schijnt te eerder, dewijl hij tusschen de gevoelens van CASSIODORUS en die van GASPARD SCHWENCKFELD en VALENTIN CRAUTWALD verwantschap meende te ontdekken. CORRANUS koesterde jegens hem zeer zeker niet veel welwillendheid.

STRYPE schrijft in zijne Annals of the Reformation I, p. 237 het volgende: In the year 1563 ANTHONY CORRANUS

another learned Spaniard and professor of Religion (whom we shall speak more of here after) wrote out of France to this CASSIODORUS, to forward here the Impression of a Spanisch Bible. But a little before the letter came, to this hand, CASSIODORUS was fled and gone, as was thought in to GERMANY, upon an accusation against him de peccato sodomitico. Ik deel dit bericht van STRYPE mede, terwijl ik betuigen moet, geene bron te kennen, waaruit ik de bevestiging of bestrijding putten kan. In de opgaaf der bijomstandigheden echter is het blijkbaar niet nauwkeurig. Van de Spaansche gemeente te London was CASSIODORUS de eerste predikant. Later is JEHAN DE LIMA met den predikdienst belast geweest, volgens BURN a. w. pag. 229.

STELLINGEN

VAN

P. LOZELEUR, DE VILLIERS.

THESES DE ECCLESIA DEI, AUCTORE D°. VILLERIO.

Het Archief der Hollandsche gemeente van London bevat, naar ik meen, niets meer over CORRANUS. De 28 theses van VILLIERS, die in het handschrift, waarvan ik den inhoud op de vorige bladzijden heb medegedeeld, volgen, staan met den persoon en de gevoelens van CORRANUS in geene betrekking.

De vraag moet dus beantwoord worden, bij welke gelegenheid of naar welke aanleiding VILLIERS deze theses opgesteld heeft. Wij kennen hem als een liefhebber van dezen vorm; immers daarvan bediende hij zich in zijne Reformatarum in Belgio Ecclesiarum epistola apologetica ad et contra auctores Libri Bergensis dicti concordiae anno 1579 scripta, welke door GERDES in het Scrin. antiq. s. Misc. Gron. I. pag. 121 sqq. bewaard is gebleven. Een brief, door VILLIERS aan zijn vriend ADRIAAN V. D. MYLE gericht, bevatte theses de libero arbitrio, ons bekend uit de Ill. et cl. virorum epis. selec. (1617) pag. 934 sqq.

Reeds noemden wij het Scr. antiq. van GERDES als de bewaarplaats van een der belangrijkste voortbrengselen, die uit de pen van VILLIERS gevloeid zijn. Ook een ander opstel, bekend onder den titel: brevis et dilucida declaratio, qua ratione controversiae, quae nunc sunt inter ecclesias Reformatae religionis, componi et finiri possunt, is aan VILLIERS als auteur toegekend en herdrukt door GERDES l. c. III, pag. 395 sqq. In deze declaratio werden de punten, waarin het verschil der meeningen zich vooral openbaart: de coena, de praedestinatione seu providentia Dei en de persona CHRISTI op den voorgrond geplaatst.

De theses, die wij zullen mededeelen, vermelden dergelijke oorzaken van verdeeldheid niet; ze zijn hoogstwaarschijnlijk vroeger opgesteld; wellicht omstreeks 1573, korten tijd nadat VILLIERS Frankrijk ontvlucht en in Engeland gevestigd was. De theses leggen blijkbaar den nadruk op de eenheid der gemeenten, als samen vormende één kerk. Aan het einde van 1573 of in het begin des volgenden jaars konden zij goede diensten bewijzen, daar de Staatskerk veel te kort kwam in het betoon van zusterlijke liefde jegens Puriteinen en Dissenters. STRYPE (annals of the Reform. II, pag. 283 sq.) en NEAL, (Hist. der rechtz. Puriteinen I, bl. 215 vlg.) verhalen zooveel droevigs over den stand der partijen, dat wij het spreken van een woord des vredes, gelijk in de theses van VILLIERS zich hooren laat, volkomen gepast achten.

Of deze theses ooit in druk verschenen zijn, daaraan twijfel ik; waarschijnlijk werden zij binnen kleinen kring in handschrift verspreid. Ik acht het een voorrecht, ze ter kennis van belangstellende lezers te kunnen brengen en daardoor tevens eene bijdrage te leveren tot de geschiedenis van VILLIER'S ontwikkeling en eene kleine aanvulling van hetgeen AB UTRECHT DRESSELHUIS over hem mededeelde in

het voortreffelijk opstel, dat de Gids, jaarg. 1846, II, bl. 79 vlg. versiert.

Wanneer wij deze theses vergelijken met de later door hem opgestelde en in het algemeen met zijne dogmatische denkbeelden van volgende jaren, maken wij de opmerking, dat hij bij toeneming waarde hecht aan de leer, en alzoo den weg inslaat, waarlangs men gevaar loopt, om te ontwassen aan den invloed der waarheid, dat het Christendom, d. i. de gemeenschap met JEZUS CHRISTUS, den Zone Gods, leven is en dogmatische leerbegrippen slechts denkvormen zijn, die in den loop des tijds nu eens hoog, dan eens laag geschat worden, maar allengskens hun waarde verliezen, naarmate de CHRISTUS in ons toeneemt in wasdom en kracht.

1. Quamvis Ecclesia nomen sit multiplex, hic tamen quum de Ecclesia vulgo loquimur, eam intelligimus qualis est in terris in qua mali sunt bonis permixti, palea cum grano et quæ est rete, quo omnis generis pisces capiuntur.

2. Hæc semper in mundo fuit, est et erit, usque ad consummationem seculi, quo tempore separabuntur hædi ab agnis. Nec tamen tunc non erit Ecclesia, imo multo magis erit, sed sine macula et ruga, vivens cum agno et sponso suo.

3. Illa catholica vocatur, id est quæ neque locis neque personis neque temporibus est alligata. Et una est quæ in multitudine latius incremento foecunditatis extenditur, quomodo solis radii multi sed tamen sol unus.

4. In ea erit perpetua successio: Nam aliæ particulares Ecclesiæ aliis succedent: sed non semper eodem in loco. Aliquibus enim deficientibus alias CHRISTUS instaurat.

5. Nec personas certas necesse est certis personis loci ratione succedere, nam Antichristus sedebit in templo Dei et lupi sunt successuri PAULO in Ecclesia Ephesina.

6. Numero hominum illam metiri non convenit. Nam hodie Christiani a paganis, Turcis et Judæis numero vincuntur. Imo si pura Ecclesia cum impura comparetur saepe accidet ut impura numero puram vicerit, quod tempore ELIÆ contigit.

7. Ecclesiae catholicæ quaedam sunt partes, quae etiam Ecclesiae dicuntur ut Corinthiorum, Galatarum cet.

8. Eo nomine ornantur etiam illi coetus, in quibus tamen aliquid est erroris, ut Galatarum Ecclesia dicitur. Sed quae omnino rejecerunt fundamentum et Christianismum, etiam si eodem loco maneant, Ecclesiae dici non possunt, ut Hipponenses, quamvis descenderint ab iis quorum fuit AUGUSTINUS Episcopus, ad Ecclesiam tamen pertinere non dicuntur.

9. Ecclesiarum particularium aliae magis accedunt ad puritatem, aliae minus. Aliae etiam aliis sunt impuriores. Quae tamen fundamentum retinent Ecclesiae suo modo dicuntur et sunt. Quae vero sunt superaedificata aurum et argentum sunt. Superaedificantur etiam foenum et lignum.

10. Ecclesia in hoc mundo nunquam adeo perfecta fuit quin illi semper aliquid defuerit. Nihilominus sancta est quia abluta est CHRISTI sanguine et sanctificatur in dies ejus spiritu.

11. Quod vero Ecclesia dicitur fundamentum veritatis ad particularem Ecclesiam nullam, qualis est Romana aut alia, restringi debet sed ad catholicam, quae semper ubicunque erit, retinebit fundamentum.

12. Ecclesia aliquando occupatur ab Antichristis qui ejus antistites dicuntur, sicut in papatu qui aperte defendunt idola. Manet tamen suo modo, retineturque nomen Ecclesiae duabus de causis.

13. Prior est quia non est apertè extinctum nomen Ecclesiae nec omnino sublatum Euangelium. Manet etiam prima Christianorum tessera nempe baptismus, fœdatus licet hominum traditionibus. Quantum autem ad Sacramentum corporis et sanguinis CHRISTI, nomen quidem retinent sed re ipsa transmutatum est in abominandum Christianis sacrificium.

14. Altera, quia quantumvis tyrannice dominantibus Antistitibus, multi tamen ex vulgo maxime ubi decertandum est cum mortis terroribus ad crucifixum CHRISTUM confugiunt. Ut taceam multos infantes, qui nihil cum idolatria habent commercii. Fuére etiam Antistites semper qui aliis restitère, et neci sunt traditi aut expulsi.

15. Nec spernendum est Dei testimonium, qui ex papatu innumeros ad verae religionis doctrinam vocat, quia ejus misericordia est in mille generationes erga populum suum quamvis adulterum. Quod non accidit Turcis: qui quamvis a Christianis patribus descenderint, concisum est tamen et interruptum foedus, quia Deus abstulit ab illis suae benedictionis symbola. Idem sentiendum de Judæis.

16. Nec tamen ideo excusandi sunt qui idolis maxime contra conscientiam serviunt. Nam dictum est: fugite idola, sed edere christianam confessionem tenentur, præsertim cum sint aliqui coetus, qui pure Deo serviunt quibus bene sentientes se adjungere debent.

17. Nec obstat quod dictum est inter Papistas Ecclesiam esse. Nam sapienter distinguendum est inter ea quæ illic catholica habet et ea quæ Antichristus invexit, et in qua parte compages Ecclesiæ hærent et in qua scissi sunt.

18. Quod vero de schismaticis quæritur: utrum in schismaticis sit Ecclesia, nec ne, est distinguendum: vel enim universi qui baptizati sumus, cum Turcis et paganis comparamur, et tunc Ecclesiæ nomine omnes intelliguntur baptizati, sicut nomine populi Dei Israelitæ post scissuram regni intelligebantur ubi a gentibus distinguebantur.

19. Vel christiani et catholici cum schismaticis comparamur. Tunc autem ea quae catholicae adhæret Ecclesiæ dicitur proprie Ecclesia. Altera vero Ecclesia est impura et schismatica; cur autem schismatica? Videndum quae schismatis causa et quid schismati supervenerit.

20. Charitatis absentia semper causa est schismatis. Gravius autem in charitatem peccant authores (de quibus dictum est respice ad authores dissidiorum) quam plebs, quae saepe schisma detestatur, nec a charitate excidit gemitque sub tyrannide pharisaica et ambitiosorum praesulum, qui unitatem sciderunt. Inveniunter et Antistites qui scissuram improbant, sicut IRENÆUS qui non probavit factum VICTORIS, Romani Episcopi.

21. Schismati fere semper adjunguntur haereses. Manet ergo nomen Ecclesiae ex qua parte hæretica non est, unde qui apud hæreticos baptizantur in Ecclesia censentur, nam illic, quod suum est, agnoscit catholica. Si autem ab aliquibus ejiciatur omnino CHRISTI nomen jam non haeretici dicuntur illi, sed pagani et Turcae.

22. Quum autem locus non faciat hæreticum vel schismaticum, non sunt existimandi hæretici vel schismatici, qui locum mutant aut sedem, sed qui a catholica discedunt.

23. Schismatis authores sunt qui idola defendunt, qui bene monentes aut sentientes igne et ferro persequuntur.

24. Itaque cum non extra Ecclesiam sed in Ecclesia WYCLEFFIUS, JOANNES HUS Pragensis, VALDO, LUTHERUS, ZWINGLIUS et alii veram doctrinam proponebant, amice et placide offerebant idololatris colloquia et disputationes. Quum illos igne ferro et exiliis Romanenses persequerentur et se a veritate doctrinae et Apostolicarum Ecclesiarum consensione subtraherent, habendi sunt illi pro schismaticis et haereticis.

25. Qui vero inter eos baptizati sunt, baptisma habent a catholica, in qua nondum se separaverunt papistae a catholica.

26. Quemadmodum ergo non locus in quo civitas aedificata est, facit civitatem, sed si expulsi sunt inde boni cives et alio migraverunt ibi est civitas,

ubi est civium unitas, ad eamque confugere debent omnes boni cives et Remp. amantes. Sic sive loca avita incolant Christiani et catholici ut in Anglia, sive patriis sedibus persequutionum procellis ejiciantur, ut temporibus Amosi, se tamen verae et catholicae Ecclesiae (de qua dictum est sponsa mea columba mea) adjungere debent. Ea autem est, quae quantum fieri potest in hac mortalium infirmitate, capiti suo CHRISTO adhaeret. A quo qui recedit, seu charitate sed fide omnino vacuus est: eatenus ab Ecclesia recedit. Adhærent autem Deo perfecte qui Deum colunt non juxta hominum mandata sed sicut in scripturis sanctis Ecclesiam suam docuit spiritus CHRISTI, qui loquutus est per Prophetas, Apostolos et Euangelistas: apud quos eosque solos vera et solida vitae doctrina invenitur.

27. Ideo Patres nostri non novam Ecclesiam fundarunt sed Ecclesiam erroribus scatentem reformare conati sunt. Ecclesia igitur nostra catholica est et reformata ad verbum, quod in ea pure docetur. Romana a catholica partem veræ doctrinae habet. In aliis partibus haeretica est et schismatica.

28. Itaque qui Romanensibus sese adjungit, schismaticis, haereticis et idololatris sese adjungit. Qui nostris coetibus sese adjungit, sese verae sanctae et catholicae Ecclesiae adjungit.

BRIEVEN VAN EN OVER TAFFIN.

Nadat ik de levensschets van TAFFIN, grootendeels bewerkt naar de brieven van zijne hand, die in het archief der Hervormde gemeente van Delft bewaard worden, had opgenomen in het mede aan zijne nagedachtenis gewijde geschrift: drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming, werd ik door de dienstvaardigheid van DR. W. N. DU RIEU, den Bibliothecaris der Leidsche Academische-Bibliotheek, bekend gemaakt met andere evenzeer onuitgegevene brieven van TAFFIN.

Ik deel ze hier mede, niet alleen, om TAFFIN's schrijftrant te doen kennen, maar ook dewijl ze voor de letterkundige geschiedenis belang hebben.

De eerste, gedagteekend uit Amsterdam, 30 November 1600, is gericht aan den hoogleeraar JUNIUS, den veeljarigen vriend des schrijvers [1]), blijkbaar evenzeer als deze bekend met de familie VAN BEAUMONT, welke in Dordrecht woonde.

De brief is van den volgenden inhoud:

---

[1]) Van TAFFIN's brief aan JUNIUS, die gedrukt gevonden wordt in (LIMBORCH's) Praest. vir. Epist. dato 3 Mt. 1599, heb ik gebruik gemaakt; Vgl. Drie Evangeliedienaren, bl. 66.

Monsieur et très honoré frère!

Jay receu votre reponse touchant le fils de Mr. DE BEAUMONT, laquelle Jay communiqué à Mr. REKENARIUS, pensant que cette ouverture de Dordrecht ou de cette ville de l'escole du nouveau luy seroit bien agréable. Quant a celle de Dordrecht, Jay naguerre receu lettres de mon frère POLYANDER, par lesquelles il madvertit et assure, que Mr. SALIGNARDUS, conrecteur en cette ville, à accepté le conrectorat de Dordrecht. Et pour confirmation adjoute celui POLYANDER, qu'il a obtenu de Messieurs, quil sera dorenavant dechargé des ecoliers, quils tient en sa maison, les quels le dit SALIGNARDUS prendra en sa charge a sa venue. Et quant a la place du conrectorat en cette ville, j'entends quil n'est besoin de travailler pour le dit fils de Mr. DE BEAUMONT, quon sait bien quil ne l'accepterait point. Et comme il est plus propre et enclin a une vocation scholastique, qu' Ecclesiastique, je ne say s'il sera convenable et expedient de l'avancer sans autre occasion et suject, lequel se presentant on y pourroit aviser si vous avez autre conseil le pourrier signifier a qui vous trouverer convenir. Surce que je prie Dieu, monsieur et très honoré frère, vous conserver et benir, me recommandant en vos bonnes graçes et prières. d'Amsterdam, ce dernier Jour de Novembre 1600.

Votre humble frère et serviable ami

JEAN TAFFIN.

Het komt mij voor, dat de persoon, over wien in dezen brief voornamelijk gehandeld wordt, de later bekend geworden Staatsman en dichter SIMON VAN BEAUMONT is. Aan de zorg van onzen landgenoot, J. TIDEMAN, danken wij niet alleen de uitgaaf van de gedichten, maar ook de schets van het leven des genoemden. Een en ander verscheen te Utrecht in 1843 als eerste deel eener Bibliotheek van Nederlandsche Dichters der XVIIe eeuw.

HERBERT VAN BEAUMONT, in Dordrecht wonende en gehuwd met CORNELIA VAN SLINGELAND, bezat drie zonen: JOHAN, dien hij door een vroegen dood verloor; SIMON, die den familienaam met luister omgaf en ANTHONY, van wien alleen bekend is, dat hij huwde met ANNA AUX BRÉBIS en door haar vader van drie dochters werd.

SIMON, in 1573 of 1574 te Dordrecht geboren, studeerde te Leiden en promoveerde, waarschijnlijk door eene onbeantwoorde liefde van daar verdreven, te Orleans, na welken tijd hij vergeefsche pogingen schijnt te hebben aangewend, om eene openbare bediening te erlangen. Uit 1601, het jaar waarin hij zich te Middelburg vestigde, bezitten wij een brief aan prof. MERULA, blijkbaar geschreven door iemand, die er verlegen mede is, dat hij zoo lang naar eene vaste betrekking rondgezien en nu, door den nood gedrongen, eene keuze gedaan heeft. Naar den bij TIDEMAN, bl. 247 vlg. voorkomenden tekst deel ik straks iets uit die letteren mede.

De personen, door TAFFIN vermeld, zijn algemeen bekend. REKENARIUS — want over JUNIUS en POLYANDER is het niet noodig te spreken — werd als boekdrukker te Gent genoemd in mijne bovenaangehaalde schets der Drie Evangeliedienaren, bl. 113. Om geloofsvervolgingen uit Belgie geweken, vond hij, die een bekwaam literator was, te Dordrecht eene plaats als conrector, welke hij later met het rectoraat te Amsterdam verwisselde. Aan zijne verdiensten werd rechtmatige hulde gebragt door Dr. SCHOTEL, de Illustre school te Dordrecht, bl. 23 volg., en Mr. BLOMMAERT, de Nederd. schrijvers van Gent, bl. 183 vlg.

Minder bekend is de in den brief daarna genoemde HUBERTUS SALIGNARDUS, toenmaals conrector, later rector van de Amsterdamsche school.

Nergens vond ik aangaande dien docent iets opgeteekend,

dan in de Oratio secularis de antiquitate et vicissitudinibus scholae Amst. publice dicta ab HENRICO VERHEYK (1778) pag. 112, waar deze regelen voorkomen: hujus usquam mentionem fieri non memini, nisi in actis publicis, in quibus eum anno MDCXXX, post quam novae regionis scholam diu moderatus fuerat, ob senectutem et infirmitatem rude donatum fuisse inveni.

Bij de verlegenheid, waarin SIMON VAN BEAUMONT verkeerde, koos hij ten laatste de rechtsgeleerdheid, om door haar een middel van bestaan te vinden. Doch dat hij zelf spreke: Sive socordia mea fuit, Clarissime MERULA, sive non adeo renitentem abstulerunt saeculi huius mores; sive, quod juvat credere, per inamoena et tantum non barbara forensis iurisprudentiae studia fuit: Ita iam aliquot annos vixi, ut deposuisse mihi plane viderer literas eas, quae, quod hominem non omnino rudem maxime deceant, humaniores vocantur. Quibus tamen primis, a relictis nucibus, annis maximo me opere deditum fuisse et ipse memini, et te testem citare possum: qui, sive quod ita judicares, sive potius ut sponte currentem alacriorem plausu tuo in studio isto redderes, laudando subinde industriam et ingenium, nonnullam tum mihi de me opinionem, ut est prona in amorem sui adolescentia, concitaras. Qui ardor, pragmatico isto pulvere obrutus, postquam deferbuit, quam alienus a Musis, aeternum paene cum eis divortium fecerim, — facile ex eo judicabis, quod exinde nihil a me ad te profectum sit, ne epistola quidem, quae et earum et tui memoriam, seu cultum potius, non dicam gliscere, sed vivere saltem in me significaret.

Daarop gaat hij voort, te erkennen, dat de verdiensten van zijne jeugdige tijdgenooten als DOUSA, HEINSIUS en GROTIUS hem uit zijn onverschilligheid hebben gewekt, om waardig het leven te slijten; hij begreep dat het ook zijne roeping was: De me, ut persequar, quoniam conari etiam aliquid ani-

mum induxi, quod, si non ingenii et eximiae cuiusdam eruditionis, industriae saltem et diligentiae laudem ferat; jurisprudentiam mihi delegi, in qua instituti mei ratio potissimum versaretur: eo quod mihi de jure consulentibus respondenti ad diversa plane studia, quae multum per se temporis poscerent abire minus integrum sit; et certiorem me in meo quasi regno gloriam consequi posse confidam, quam in ista vestra encyclopaedia: quae cum exactam linguae Graecae cognitionem desideret, qua ego prorsus careo, variamque omnium paene rerum scientiam complectatur, quae non nisi magno et (ut poeta ait) improbo labore a me possit acquiri, non tam accommodata studiis meis mihi videtur.

Men brengt misschien de tegenwerping in het midden, dat iemand, die zelf zijne onervarenheid in het Grieksch belijdt, niet naar het conrectoraat eener Latijnsche school kan hebben gedongen: doch men bedenke dat, of die onervarenheid hier wel wat breed uitgemeten kan zijn, of VAN BEAUMONT voornemens was, om bij eventuele benoeming, zoo mogelijk, aan te vullen wat hij zelf erkende niet te bezitten.

Een andere brief, in het Latijn opgesteld, 8 Mei 1595 gezonden ornatissimo viro Dr. VULCANIO, Linguae Graecae Professori praestantissimo, getuigt van de vriendschappelijke betrekking, welke tusschen dezen Leidschen philoloog en TAFFIN bestond.

Laatstgenoemde schrijft aldus: S. P. Jucundissima mihi fuit, Ornatissime vir, tua mei memoria, quam misso ad me NILI de primatu pontificis Romani libello, testatus es. Gratissimum etiam munus ipsum idque eo magis, quo minus istam erga me benevolentiam sum commeritus. Cum autem nihil a me proficisci possit, te viro eruditione praestantissimo dignum, libenter me hoc nomine in aere tuo esse et permansurum profitebor. Nam quae a me in lucem prodeunt scripta, nimis tenuia et vulgaria sunt, simplicioribusque accommodata. Beneficium ergo acceptum praedicabo et si

quando se testandae gratitudinis occasio offert, committam, quin quantopere me tibi obstrictum sentiam, re ipsa ostendam. Vale in Domino!

Ter toelichting van het medegedeelde raadplege men de van LEO ALLATIUS afkomstige diatribe de Nilis et eorum scriptis, door FABRICIUS opgenomen in het 5e deel zijner Bibl. Graec. (1723), pag. 59 ssq., waar over NILUS CABASILAS, archiepiscopus Thessalonicensis, den van Protestantsche zijde veel geroemden schrijver der libri duo de primatu Papae, gehandeld wordt.

De gevoelens der Grieksche Kerk betreffende het primaat van den Roomschen Stoel worden in deze boeken voorgedragen en aanbevolen. De scherpe en grondige bestrijding van het primaat des Roomschen bisschops beweegt zich bij voorkeur op historiesch gebied; zij ontkent het feit, dat de oppermacht des Pausen eenen Apostolischen oorsprong hebben zou en levert het bewijs, dat de Paus dwalen kan, gelijk blijkt uit het decreet dier Synode, welke paus HONORIUS van ketterij veroordeelde. Des pausen macht coördineert NILUS met de macht van andere bisschoppen; al hebbe die van Rome als oudste den voorrang, deze voorrang waarborgt hem geen opperheerschappij over de anderen. Ook op den bisschop van Constantinopel mag men even goed appelleeren als op dien van Rome, die voor zijn zetel geheel op valsche gronden zich den eernaam toeëigent van Apostolischen Stoel. De grond van de oppermacht, welke de bisschop van Rome verkregen heeft, is alleen het uitvloeisel van de plaats, welke deze stad in het staatkundige heeft ingenomen.

De eerste uitgaaf van den lang in handschrift bewaarden Griekschen tekst met Latijnsche vertaling is door MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS bezorgd in 1555, gelijk FABRICIUS bericht met bijvoeging van deze verklaring: testatur FLACIUS hunc se libellum a probo et fide digno homine accepisse ex satis vetusto codice descriptum Venetiis.

De editie wordt onder de werken van FLACIUS vermeld in zijne biographie door W. PREGER, II, S. 554. Hoog waardeerde FLACIUS een letterkundigen arbeid als dien van NILUS. Eervolle melding maakt hij er van in zijne Clavis testium veritatis. Trouwens: de tegenstanders en bestrijders van het Concilie van Ferrara en Florence beriepen zich op dit geschrift van NILUS als een der best voorziene wapenkamers tegen de suprematie van den Roomschen bisschop.

Het andere opstel van NILUS de Purgatorio, ook door FLACIUS en VULCANIUS uitgegeven, poogde de leer der Grieksche Kerk tegenover die der Roomsche op dit punt te rechtvaardigen. TAFFIN blijkt zeer te zijn ingenomen met het hem door VULCANIUS toegezonden present-exemplaar en verontschuldigt het, dat uit zijne pen geene werken voorkomen, die waard zijn aan een zoo geleerd man als VULCANIUS te worden aangeboden. Wat hij schrijft is voor het algemeen bestemd. Mocht de toekomst hem eens de gelegenheid openstellen, om VULCANIUS een blijk der in hem levende dankbaarheid te geven, waarlijk hij zal ze niet ongebruikt laten voorbijgaan.

Eene maand later werd die schuld der dankbaarheid voor TAFFIN nog zwaarder. Hij kreeg weer een geschenk van VULCANIUS; namelijk de door dezen bezorgde uitgaaf van AGATHIAE scholastici de imperio et rebus gestis JUSTINIANI imperatoris libri quinque. Deze beschrijving van vijf regeeringsjaren van JUSTINIANUS, namelijk van hetgeen gebeurd is gedurende het verloop van tijd tusschen het 28e tot het 33e jaar, was reeds in 1516 te Rome in eene Latijnsche vertaling verschenen; de Grieksche tekst werd het eerst door VULCANIUS ter perse gelegd; gelijk hij schrijft in de epistola dedicatoria: nunc vero Agathiam historicum optimum, qui JUSTINIANI imperatoris res gestas post PROCOPIUM Caesariensem est persequutus, Graece antehac nunquam typis editum, in lucem emitto. Aan de

Staten van Holland en West-Friesland opgedragen; met hoog klinkende lofdichten van SCALIGER, BASTINGIUS, MERULA en andere bewonderaars voorzien, werd het ook aan TAFFIN ten geschenke gezonden, die na ontvangst, uit Amsterdam, onder dagteekening van 7 Juni 1595, deze regelen aan VULCANIUS zond:

S. P. Totus erubui, ornatissime vir, cum et Agathiam tuum ad me missum vidi et literas tuas legi, non minus facundas et eruditas, quam humanitatis, benevolentiae et liberalitatis plenas. Quaenam mea, quaeso, in te merita? Et ut essent aliqua, quod tamen non memini, an adeo prolixe praedicanda, an tanto foenore rependenda?

Tuo ad me misso Nilo jam satis me tibi devinxeris. Sed voluisse te video conduplicato munere multis me tibi obstrictum esse nominibus. Feram. Quid enim aliud agam, cum et par pari referre nequeam et ornamento mihi esse ducam, me tibi tam praeclaris a te acceptis muneribus devinctum agnoscere. Monuit me interdum officium meum, ut misso ad te libri mei de vitae emendatione exemplari, aliquid animi agnoscendi beneficii testimonium darem; sed dum hoc cogito, horreo. Clamat enim contra tenuitatis meae conscientia minime id mihi honestum fore, ut quae a me prodierunt scripta, tanti facere viderer. Scio enim tam praeclaros et praestantes eruditione viros eruditis delectari scriptis, ut pote iis, quae habent donis convenientioribus. Argumentum quidem omnibus utile, et si ab aliquo, sicut dignum est, tractatum esset fructuosum. Feci ego, Deo juvante, quod potui. Utinam alius et melius et luculentius hoc praestet ad majorem Ecclesiae Christi utilitatem. Dum id fiat, dicam, jam excusso paululum pudore, leviore argento debitum exsolvere et aequius et honestius esse mihi videri, quam nullo oblato ingratitudinis notam incurrere. Si nullum adhuc hujus libri exemplar habes et habere velis, libenter, quod elegeris, mittam vel primae editionis gallicae, vel se-

cundae, quod emendatius quidem sed paulo minori charactere prodibit proximis, ut opinor Francofurtensibus nundinis, vel translate in vestrum idioma, quod intra tres quatuorve heddomadas exiturum puto. Interim Agathiae tui lectionem prosequar, ut cum magna voluptate et fructu Nilum legi. Vale in Domino, vir ornatissime, Amsterdami, Festinanter, 10 Junii 1595.

Tuae dignitatis Observantissimus
JOANNES TAFFINUS.

Aan beleefdheidsbetuigingen laat ook dit schrijven niets te wenschen over. De beide brieven mogen naast de elders gedrukte, welke MARNIX VAN ST. ALDEGONDE met VULCANIUS gewisseld heeft, geplaatst worden, als bewijs, dat VULCANIUS ook de achting van predikanten zich verwierf en blijkbaar op hunne gunstige meening prijs stelde. Uit dit feit eenige gevolgtrekking te maken ten aanzien zijner godsdienstige gezindheden, zou te gewaagd zijn: doch daarmede bekend iets af te dingen op SCALIGER's hoogst ongunstig oordeel over het gemoedsleven van VULCANIUS[1]), zal wel geoorloofd wezen.

Toen CUNAEUS, door sterken aandrang genoopt, op zijn ontslapen ambtgenoot VULCANIUS eene lijkrede gehouden had[2]), werden van allerlei zijden stemmen van afkeuring gehoord, dewijl hij over des ontslapenen godsdienstige denkbeelden een diep stilzwijgen bewaard had. Het was, hij erkende het, met

---

[1]) Vgl. Geschiedk. Nasporingen III, bl. 87 volg. Toen ik die bladzijden schreef, was mij van de vriendschap tusschen VULCANIUS en TAFFIN niets bekend.

[2]) Eerst in 1725 zag zij het licht opgenomen achter de door BURMAN uitgegeven epistolae CUNAEI. In mijn exemplaar is door de hand van prof. MEINARD TYDEMAN op den titel dier lijkrede deze beoordeeling geschreven: laudatio mortis, potius quam VULCANII.

opzet geschied[1]): Sermones vero de CHRISTO aut de pietate adeo nunquam ex sene audivimus, ut saepe mirati simus, quibus ille cogitationibus fessam aetatem solatus fuerit. Itaque laudo in funere ea, quae cunctis eruditis literatisque communia. Cetera omisi, ne viderer scenae inservire. Sermones de CHRISTO non sunt gladii Delphici, qui omnibus aptari possunt." Zoo schreef hij aan HOOGERBEETS en aan CORN. VAN DER MYLE. Scherper liet hij zich uit tegen den Amsterdamschen predikant PLANCIUS, die openlijk, op den predikstoel, slechts op geruchten afgaande, beweerd had, ea a nobis esse dicta, quae plane ostenderent, me CHRISTI et Ecclesiae esse hostem. Dein, quae finis est omnium sermonum vestrorum, ultricibus furiarum infernarum poenis dignum esse me judicasti[2]). Hij houdt het er voor, dat PLANCIUS door godsdiensthaat gedreven zoo gesproken heeft. In Batavia his moribus vivitur: postquam dissensus aliquis in controversiis religionis natus est, quicunque vestris litibus se non miscent, iis crimen atheismi objicitur a parte dissententium. Et profecto ignorare eas, erudita inscitia est. Nos coeli janitorem agnoscimus, non PLANCIUM, neque quenquam ejus similem. Inspector arbiterque animorum Deus est et ubique atque semper novit suos. — Op dien toon gaat hij voort, niet schromende hem het volgende mede te deelen: ajunt illi, qui Amsterodamo veniunt, esse te concionatorem ridiculum. Persaepe fit illud, inquiunt, ut non satis bene meditatus adscendas suggestum. Ibi, relicto orationis argumento, licenter ad ea evagaris, quae minime faciunt ad rem propositam, modo de Indiis et de novo orbe, homo Geographus, nescio quid facunde disseris, modo Syderum descriptione haeres et mathematicorum tuorum coelum perambulas. Tandem, ubi hoc quoque friget, ex stellarum ortibus subito

---

[1]) l. l. pag. 93.
[2]) l. l. pag. 127 sq.

ac derepente Leydam descendis et ad clepsydram probra jactas in Professorum ordinem, ac ne Curatoribus quidem, viris nobilissimis amplissimisque, parcere soles, quibus illustres Bataviae ordines, quorum pars etiam ipsi sunt, Academiae tutelam mandavere.

Andere gevoelens heerschten, andere woorden werden geuit bij den dood van TAFFIN.

Toen wij het leven des waardigen mans schetsten, kenden wij de brieven niet, waarin een niet minder waardig man, WERNERUS HELMICHUS, den dood van zijnen ambtsbroeder beschreef. Onder de brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven verzameld en uitgegeven door H. Q. JANSSEN en J. J. VAN TOORENENBERGEN [1]) komen er twee voor, die TAFFIN'S ontslapen vermelden. In dien van 30 Juli 1602 aan ARENT CORNELISZ (of laat ons door onzen geschiedkundigen landgenoot FREDERIKS voorgelicht [2]) spreken van ARENT CORNELISZ. CROESE), den welbekenden Delftschen predikant, wordt 15 Juli van dat jaar als de sterfdag van TAFFIN genoemd [3]); aan denzelfden vriend had HELMICHIUS reeds 19 Juli uitvoeriger over den dierbaren doode geschreven op deze wijze [4]): »onse lieve Heere heefft hier »onsen goeden TAFFINUM ut deeser werelt gehaelt, voorleden »Manendach." Correpta fuerat uxor ejus subito morbo, ut dubitaretur de peste. Hinc orta aegritudo animi bonum senem, debilem eum et memoria sensibusque reliquis languidum, ita consternavit, quum videret baculum senectutis suae pene jam confractum et unicum humanum viventis

---

1) 1880 gedrukt in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, deel IV.

2) In een opstel getiteld: ARENT CORNELISZ, pred. te Delft, 1573—1605, dat gevonden wordt in de Nederl. Spectator van 1880.

3) t. a. p. bl. 135.

4) t. a. p. bl. 131.

solatium quasi jamjam subtrahendum, ut et ipse decumbere coeperit et absque sermone, licet praesente intellectu, permanens, tertio inde die spiritum Deo feliciter reddiderit. De morbo non idem sermo est, quibusdam pestem affirmantibus. Medici negant, saltem ambigue judicant; domestici, qui defuncti corpus curarunt, indicia contagionis se deprehendisse affirmant. Proinde, qui funus deduxerunt, propinqui et amici, non aedes ipsius, sed D. JACOBI ARMINII, qui e regione habitat[1]), ingressi sunt, quamquam istud factum quidam morbo pestilenti uxoris (ut fertur) attribuunt. Haec ego ex D. GOULARTIO contubernali ejus[2]). Indolui quum audirem excessum viri piissimi sane, et quem semper ex animo propter probitatem et pietatem conspicuam colui et dilexi. Jam abiit, jam oblivioni tradetur, terra obrutus, in terra, oblivionis et obscuritatis domo: hic omnium nostrum finis; en (inquam egomet mihi) hic tuus aliquando futurus, haec laborum catastrophe; vixit, dicetur. Sed quid... Haec nostra conditio inevitabilis. Sed Deo sit laus, qui aliter statuit de anima. Beati mortui, etc. Felix autem et noster TAFFINUS, cujus memoria diu vigebit in Ecclesia ex scriptis; cujus rei mentio a me apud ipsum ante sex circiter septimanas injecta, lachrymas pias bono seni excussit. Haec mihi recordatio optimi viri extorsit, cujus memoriam tibi quoque gratam esse novi.

Onze dank aan HELMICHIUS. Zijne woorden werpen licht

---

[1]) Nasporingen betreffende de plaats, waar die huizen gestaan hebben, bleven vruchteloos.

[2]) SIMON GOULART is bedoeld; sinds 1601 predikant bij de Waalsche gemeente van Amsterdam, beleed hij later in woord en schrift zijne sympathie met de gevoelens der Remonstranten, in wier midden te Friedrichstadt hij overleed, zeer betreurd door allen, die ter genoemde plaatse zijne leerredenen in de Fransche taal mochten hooren. Vgl. HAAG, la Franc. Prot. V, pag. 336. TIDEMAN, de Remonstrantsche Broederschap, bl. 320.

over enkele bijzonderheden uit het huiselijk leven van TAFFIN, die ons onbekend waren; zijne lofspraak op den edelen doode erlangt dubbele waarde, dewijl zij voorkomt in den brief aan een vertrouwd vriend, die niet voor openbaarmaking bestemd was, maar nu, na verloop van meer dan twee en een halve eeuw gedrukt, ons opwekt, om TAFFIN te eeren als een geloovige, die tot ons spreken blijft, nadat hij gestorven is.

Eer ik de pen neerleg, waarmede ik zoo menige bladzijde over TAFFIN beschreven heb, mag ik niet nalaten, mijne blijdschap uit te drukken over het aangename verschijnsel, dat 's mans naam, niet lang geleden, ook buiten de grenzen van ons vaderland met eere is genoemd geworden. De Marburgsche hoogleeraar HEPPE — wiens nagedachtenis mij dierbaar is sedert ik bij herhaalde persoonlijke ontmoeting den kundigen beoefenaar der geschiedenis mocht leeren kennen — heeft in zijne Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reformirten Kirche, namentlich der Niederlande (1879) S. 95 flg. ook over TAFFIN gehandeld.

De aanmerking, die ik mijnen vriend bij zijn leven heb medegedeeld, behoef ik hier niet te verzwijgen.

Ik twijfel er aan, of TAFFIN wel onder de pietisten mag geplaatst worden. Zijn letterkundige arbeid is deels van polemischen, deels van ascetischen inhoud. Het ligt voor de hand, op ascetische geschriften den stempel van het pietisme te drukken. Doch het is niet billijk; TAFFIN was geen pietist, tenzij men dien naam zou willen geven aan den vrome van gemoed en wandel. Hij behoorde tot de dogmatici der XVIe eeuw en was volkomen geestverwant van VILLIERS en van MARNIX. Niemand zal wel deze onder de pietisten rangschikken. Evenmin als zij, behoort TAFFIN tot dien

kring. Zoo ik mij desniettemin verheug over de vermelding van zijn naam door HEPPE, 't is, omdat ik hoop, daardoor een einde te zien gemaakt aan de onverschilligheid of onopmerkzaamheid, waarmede binnen- en buitenlandsche godgeleerden onzen verdienstelijken landgenoot voorbijgaan, als hadde hij geen uitnemend figuur gemaakt onder de Nederlandsche Calvinisten en geene aanspraak op eene eereplaats bij de vaders der Hervormde Kerk hier te lande.

HENRICUS BOMELIUS.

De geleerde schrijver over de geschiedenis der Hervorming, de Elberfeldsche predikant, CARL KRAFFT, heeft in 1870 op dezen onzen landgenoot weer de aandacht gevestigd en uitvoeriger over hem gehandeld dan weleer geschied was. In de Aufzeichnungen des Schweizerischen Reformators HEINRICH BULLINGER über sein Studium zu Emmerich und Köln S. 100 flg., vooral in PICK's Monatschrift für Rhein.-Westph. Gesch. II, S. 226 flg. deelde hij mede, wat hem betreffende dezen Nederlander bekend was en ontboezemde zijne hoop, dat de geoefende pen van een der landgenooten van BOMELIUS meer licht over den levensloop en de werkzaamheden van dezen Evangeliedienaar mocht verspreiden.

Aan dien wensch is voldaan; het historiesch genootschap, te Utrecht gevestigd, bezorgde een herdruk van een der geschriften van BOMELIUS, Bellum Trajectinum geheeten, en de hand van den Hoogleeraar B. J. L. DE GEER verrijkte deze uitgaaf met eene Inleiding, waarin over BOMELIUS alles is bijeengevoegd, beoordeeld en geordend, wat heinde en verre verspreid over hem was aangeteekend [1]).

---

[1]) Vgl. Werken van het Hist. Gen., Nieuwe reeks, N°. 28 (1878).

Ik mag veronderstellen, dat dit deel van de werken des genootschaps den beoefenaren der Kerkelijke geschiedenis ten onzent bekend is, vooral om den wille dier Inleiding, waarin zooveel belangrijks over BOMELIUS evenzeer als over zijn vriend GERARD GELDENHAUER te lezen staat. In dat vertrouwen onthoud ik mij van het geven van uittreksel of overzicht en beroep mij hier alleen op het daar geleverde, terwijl ik mij in de gelegenheid gesteld zie, aan het door den hoogleeraar geschrevene iets toe te voegen.

Niemand van hen, die over BOMELIUS spreken, maken eenige melding van zijn gezin. Onlangs voor een ander doel het boek van J. STRYPE, the Life and Acts of MATTH. PARKER raadplegende, ontmoette ik daar bl. 293 den naam van BOMELIUS, welks vermelding gevolgd werd door de opmerking: perhaps the son of HENRICUS BOMELIUS, a Preacher of God's Word at Wezel. Hoogstwaarschijnlijk is hier dus spraak over een zoon van BOMELIUS, wiens naam en goed gerucht blijkbaar ook naar Engeland was doorgedrongen.

Laat mij, daar het werk van STRYPE niet algemeen voorhanden is, hier overnemen, wat deze van dien zoon verhaalt, hoe weinig eervol het zij, pag. 293 sq.

We are arrived unto the Year 1570, a Year of Danger. And England was now full of Fears and Expectations of great Evils to befal it. The Papists grew confident, and cheared themselves with mighty Hopes, that their abolished Religion should be soon restored again. And many feared the Queen's Death from Figures that were cast of her Nativity and Reign. There was now in England, one Dr. BOMELIUS, a Foreign Physician of great Fame, pretending to be skilled much in Art Magick and Astrology, as well as Physick; perhaps the son of HENRICUS BOMELIUS, a Preacher of God's Words at Wezel, ant that wrote a Copy of Verses, printed before BALE's Centuriest. The People resorted extremely to him to be cured of their Sicknesses, having a

wonderful Confidence in him, and in his Magick. The Noise of him fled to the Court. But for practising Physick, and that Art without License, and tampering with the Common People, and propably some other dangerous Practises of his, he had been by the Archbishop imprisoned in the Kings Bench, and was there a close Prisoner for some time. A little before Easter, the Archbishop gave him Liberty to be a Prisoner at large; yet charging the Keeper, that he should practise no more upon the Queen's Subjects; and in the beginning of April intended to have taken Bond of him shortly to depart the Realm, according to such Purpose as the Archbishop had a good while towards him, and not disliked by certain of her Majesty's Council, as Sir WILLIAM FITZ-WILLIAMS told him from the Lord Keeper and the Secretary. But when he was ready to take this Bond, he was prevented by BOMELIUS himself, who sent his Wife to him with a Letter, dated April 3. The Contents whereof were, That he was desirous to have Leave to come to his Grace, to forewarn and give Notice of some great Danger impending over the Nation at that Time. That so the Archbishop by discovering speedily unto the Queen what BOMEL should revele unto him, by Prayers, diligent Preparations, and moderate Counsils, the Storm might be diverted, or at least mitigated. The Letter may be found in the Appendix.

Our prudent Archbishop did not think fit to have this Man before him alone; but because the Contents were of high Importance, the very same Day he wrote to the Secretary, that he thought it best to send BOMELIUS to their Honours of the Council, where they might examine him more sufficiently. He knew not what this Person had to say, but he feared, as he wrote, the Devil was busy in Mischief.

The Archbishop, indeed, was the more jealous and suspicious of Malice at that Time, there being a mischievous

Practise, as he heard, intended against the Queen's Navy, by poisoning the Ordinance and Victuals.

He saw, as he added in his Letter, Judas non dormit: And how there was some Spight reached also to him but the last Term, when some Sons of Belial gauged his Barge in divers Places in the Bottom. That if it had not been espied, he (the Archbishop) himself had like to have been drenched in the midst of the Thames. On which he modestly made this Reflection, »That would indeed have been no »great Loss of such an one as he, but he would have been »sorry his Family should have perished (which were in the »Barge with him) or that such Incircumcisi Philistaei should »have gloried by insulting with, Ubi est Deus eorum?"

But as to BOMELIUS, he said, that if his Secresy were but an Astrological Experience or Prediction, it was the less; but he feared further, that it was of some Conspiracy. Sub omni Lapide, as he concluded, scorpio latet. Yet, Quia timide mater non flet, I am thus bold, peradventure more suspicious than I need, but I refer all to your Wisdom. BOMELIUS accordingly was brought before the Secretary, and had some private Communication with him.

And, April 7, this learned Astrologer writ to the Secretary: The Contents of whose Letter was, That by his Judgment upon the Scheme of the Queen's Nativity, and another Scheme drawn at her first Entrance upon her Kingdom, he had discovered to him, what Course was to be taken for the Good of the Nation. He sent the Secretary also a Fragment of a Book by him writ, entituled, De Utilitate Astrologiae. Where he had made an Observation, that at the Revolution of Five hundred Years, all along the History of Countries, and particularly of England, great Changes had happened in the respective Kingdoms. And this he proved down from Brute, to the present Year 1570. And he reckoned from the beginning of the Norman Con-

quest to that Year, were 502 Years. This Fragment, together with his Letter to the Secretary, I have in my Possession. He promised the Secretary, that when he should be admitted to his Presence, he would then open before him the Judgments of the Two Schemes, namely, that of the Queen's γένεσις und of the Beginning of her Reign.

Soon after he wrote again to the Secretary, »That it was »now near a Month since he had offered his Service and »Pains to the Queen, and had directed a way to remedy »the present Intestine Evils without any Effusion of Blood. »But that the delay of the Time shewed, that as well his »Pains as his Device was not accepted. Since therefore the »Russia Ambassador had several times sent Messengers to »him, and desired his Service, not without the Promise of »a large yearly Reward, and he had determined to do »nothing in this, as well as other things, without the Secre»tary's License and Counsil; he earnestly desired him to »declare his Mind to his Servant whom he then sent, before »the said Ambassador on Sunday following should present »to the Queen BOMEL's Supplication, therein shewing the »Cause of his Detainment in Prison, and craving a free »Departure from this Island into Russia. That the »Secretary would hereby do him a very great Pleasure, »and oblige him for ever. That if the Queen's Majesty were »minded to use his Pains, he should be always ready at her »Command, but if she granted him Liberty to depart, the »Secretary should not only know, by his Letters to be sent »to him from those Parts, the Manners and Tempers of the »Muscovites, and their Neighbours, the Quality of the Air, »the Situation of the Country, and other things memorable »there, but he should also every Year receive from him »Presents, as Testimones of his thankful Mind, which that »great Country produced. And lastly, That if he could not »be profitable to her Majesty by his Art, he beseeched the

»Secretary that he would second the Ambassador's Petition »for him to the Queen, and prevail with her for his Liberty. »Wich he doubted not he would do out of his accustomed »Humanity and innate Love towards learned Men."

What ear was given to this Man at the Court, and what afterwards became of him, I know not. But indeed BOMELIUS gave Credit to his Art, as well as his Art gave Fame to him.

Deze gebeurtenis wordt nader toegelicht door een Latijnschen brief van BOMELIUS aan PARKER, dien STRYPE overneemt, Appendix pag. 97; van dezen inhoud:

Reverendissime Antistes; Cum boni Clientis officium sit præmonere Patronum de impendentibus malis, quo assidua Dei Invocatione, diligenti præparatione, moderatisque consiliis, imminentia pericula vel effugiat, aut certe mitiget, mei quoque muneris esse duxi hoc turbulento tempore intrepide ea aperire, quae longa observatione et quotidiana experientia hactenus verissima comprobata sunt. Quae si post praemonitionem meam Anglicae Rei publicae Moderatores prudenter considerabunt, multorum malorum causas et occasiones jam impendentes declinabunt, Patriaeque suae optime consulent. Ea ut tuae Paternitati (cujus singularem Prudentiam, circumspectam Modestiam, et sinceram in Patriam στοργὴν, non Angli solum, sed et exteri omnes admirantur et suspiciunt) coram ostendere, atque in sinum tuum libere effundere, non sine magno totius Britanniae emolumento, multorumque Saluti, possim, obnixè oro, ut liceat mihi a prandio, si seria tua negotia id patiantur, tuam Paternitatem convenire, quo sine mora Regia Majestas per te mentem meam intelligat. Hoc ut facias, Patria tua, Reginae tam nobilis et piae Salus, Officium quod illi debes et providentia illa. quae in Te tantopere elucet, quodam jure exigunt et suadent.

Valeat tua Paternitas. Ex Regio carcere, a Musis alieno. 3 Nonas Aprilis, Anno 1570.

Tuae Paternitati ad nutum paratus,
ELISEUS BOMELIUS,
Medicus Physicus.

Wij weten nu, dat deze BOMELIUS ELISEUS heette, en de waarschijnlijkheid, dat hij een zoon was van HENRICUS wordt bijna zekerheid, wanneer wij in het Album Academiae Vitebergensis (ed. C. E. FOERSTEMANN) pag. 321 den naam aantreffen van HELISAEUS BOMELIUS Wesaliensis, ingeschreven 3 October 1556, op denzelfden dag, waarop JOANNES MIGGRODIUS Flander onder de studenten dier school eene plaats innam.

Overigens gaat het mij als den Engelschen berichtgever. Ook ik weet niet, wat van dezen BOMELIUS geworden is. Misschien kan het medegedeelde strekken om eenig spoor van zijne lotgevallen aan het licht te brengen. Als bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht van BOMELIUS reken ik het alle belangstelling waardig.

In welke betrekking BALTHASAR VON BOMMEL tot onzen BOMELIUS gestaan heeft, kunnen wij niet bepalen; zijn ijver voor de in vrijheidstelling der te Keulen gevangen genomen protestanten, MATTHIAS en LORENZ VORSBACH [1]), geeft aan de meening voedsel, dat hij in ieder geval een geestverwant van de familie, wier naam hij droeg, zelfs hoogst waarschijnlijk een bloedverwant van HENRICUS BOMELIUS, wellicht zijn zoon heeten mag.

Onze belangstelling in laatstgenoemden is sedert de jongste maanden toegenomen: een uitnemend boeksken onder den titel: Summa der Godliker Schrifturen, door

[1]) Vgl. ENNEN, Geschichte der Stadt Köln. IV, S. 793 flg. De gebeurtenis had plaats 24 Januari 1556.

prof. BENRATH van Bonn in het Hoogduitsch vertaald en als ein Zeugniss aus dem Zeitalter der Reformation für die Rechtfertigung aus dem Glauben uitgegeven, schijnt aan BOMELIUS als auteur te moeten worden toegekend. Facsimilé's der Nederduitsche, Fransche, Engelsche en Italiaansche titels — want in deze talen verscheen het merkwaardig boeksken — versieren dit werkje, dat reeds in 1523 aan onze voorvaderen te lezen gegeven werd.

Ik zeide dat het auteurschap door prof. BENRATH aan onzen BOMELIUS is toegeschreven. Wel verre van op eenigen grond hem te kunnen tegenspreken, beken ik gaarne in zijn gevoelen te deelen. Alles wat wij betreffende de wijze, waarop BOMELIUS zijne taak als Evangelieverkondiger heeft opgevat, weten, steunt de gissing; te Wesel, te Friemersheim, te Duisburg, waar hij in 1570 ontsliep, deed hij zich als een man van Evangelischen geest kennen, die wel niet geheel zich vrij hield van confessioneel drijven, doch daarbij eer anderen volgde, dan hun voorging. Het eigenlijk thema der Summa kan ik uitdrukken met de woorden, die Dr. BENRATH elders heeft overgenomen [1]), »ende daerom »heb ick dat eerste boeck ghescreven, niet van die gheboden »Gods, maer van die weldaden Gods, ende van dat gheloove. »Ende daer heb ick u gheseyt, dat ghi (Christenen) seker »ghelooven sult, dat ghi kinderen Gods zijt. Ende daer om »wilde ick oock laetst van die gheboden scriven, want ghi »moet eerst ghelooven, ende uit dat gheloove liefhebben, »ende dan uyt liefde arbeyden."

In de Summa hebben wij een der eerste, een der meest frissche geestesvruchten van BOMELIUS. De inhoud is gansch en al schriftmatig; de auteur leeft nog buiten de confessi-

---

[1]) Vgl. die Summa der Heiligen Schrift, Eine literar-historische Untersuchung, in de Jahrb. f. prot. Theol. Th. VII. S. 127 flg.

onele strijdvragen van dien tijd: ten aanzien der plechtigheden van doop en avondmaal kost het nu moeite, te beslissen, of hij aan de zijde van LUTHER, of aan die van ZWINGLI gestaan heeft[1]). Met één woord — hij is den eeretitel waard van: Evangeliesch Christen.

De letterkundige geschiedenis van het geschrift vraagt in hooge mate onze aandacht. Prof. BENRATH zijn wij dank schuldig voor hetgeen hij daarvoor geleverd heeft in de Einleitung, S. III—XL. Hij zelf erkent, dat het onderwerp nog niet afgehandeld is; de gewichtige woorden, waarmede de auteur in de Hollandsche uitgaaf zijne voorrede besluit: »mijn meyninge was, dit boeck niet uit te senden, maer »want dat so van mi begheert is, so heb ick dat overgeset, »en die principale capittelen uiter heyliger scriften hier in »verghadert, tot profijt van alle kersten menschen", en waarbij prof. BENRATH opmerkt, dat het vermelde »over»geset" aanduidt, »ein Uebertragen aus der eigenen (etwa »lateinischen) ursprünglichen Niederschrift in das Holländ»dische", wachten nog op eene afdoende verklaring. Mijn geachte vriend, de Amsterdamsche hoogleeraar VAN TOORENENBERGEN, die in het bezit is van het oorspronkelijk Latijnsch geschrift, waaraan de Summa is ontleend, hoopt weldra het belangstellend publiek eene volledige verklaring van die woorden te geven en meer dan één punt uit de letterkundige geschiedenis van het merkwaardig boek toe te lichten. Hij heeft eene uitgave van het Latijnsche origineel en den oudsten Nederduitschen tekst ter perse bezorgd, waarbij hij niet zal nalaten de resultaten van zijn onderzoek mede te deelen. Moge hij dat voornemen kunnen volbrengen en langs dien weg onze letterkunde verrijken met een monumentum reformationis Neerlandicae.

---

[1]) Vgl. DR. MÖLLER's beoordeeling van prof. BENRATH's geschrift in de Theol. Literaturz. 1881, S. 62 flg.

Kenden wij het bestaan van twee uitgaven der Summa, een van 1523 en een van 1526, het geoefend oog van den Utrechtschen Bibliothecaris P. A. TIELE ontdekte nog een exemplaar der Hollandsche uitgaaf, en wel een zonder aanwijzing van plaats of jaar des druks, onder de schatten van de boekverzameling der Stichtsche Academie [1]). Op bibliographiesch gebied wordt gewoonlijk een vondst door andere gevolgd.

---

[1]) Bibliographische adversaria, jaarg. 1881.

HERMANNUS MODED.

Nadat Dr. Brutel de la Rivière zijn Academische verhandeling over Herman Moded, met den herdruk van diens Apologie, door de pers had verspreid, schonk ons de hand van Dr. Krafft eene bijdrage betreffende den levensloop van onzen landgenoot, die ik bij dezen onder de oogen mijner lezers wensch te brengen.

Het is bekend, dat Moded's berichten aangaande zijn leven, gelijk hij deze in de genoemde Apologie levert, niet door duidelijkheid uitmunten.

Hij verhaalt bv. bl. 32: »tot Colen, daer ick meest ver»keert ende geresideert hebbe, ende daer mij de Heere »het beghinsel zijnder heyligher kennisse ghegheven heeft, »hebbe ick wel in het beghinsel, kennende alleene sommighe »abuysen der Roomscher Kercken, eenighe querelen ende »swaricheyt ghehadt, met die vander Universiteyt anno »LVI. Daarom ick oock van den dienst eender Vicarien in »den Dom (tot mijn profijt) ontset ben gheworden en daer »naer niet alleene ic, maer oock alle de andere Professo»ren, uyt dat Collegium, ghenoemt het nieuwe Croone Colle»gium, van onser Professien (het welcke daer nae de Jesuwyten hebben vercreghen en ingenomen) desghelijcken »ontset gheworden. Als die nu met ten Regent des selfs

»Collegiums begonsten eenighe Ketterien (so sy seyden) de »studenten inne te planten, maer bannen oft verdrijven heb»ben sy niet moghen doen, dewijle ic met sommige andere »Professoren uyt onsen Collegie litmaten des Raets der selver »Universiteijt waren, en dat de kennisse des heylighen »Euangelii bij ons noch niet so groot was, om bannissemen»ten daer over te ghebruycken, maer ben oock daer eerst»mael gelijck op andere plaetsen daernaer, om de rasernie »der vyanden Christi gheweken, de welcke rasernie Clerus »(so sy spreken) primarius ende secundarius, om eenighe »Predicatien daer ick haerlieden abuysen hadde getaxeert, »ende te naer by ghecomen, begonsten teghens my (als nu eenen halven ketter zijnde) op te stellen".

Meer dan één vraag laat dit bericht onbeantwoord. Ook de jongste biograaph van MODED schenkt ons niet het gewenschte licht, als hij, bl. 12, schrijft: »daarna begaf »MODED zich naar Keulen, alwaar hij geruimen tijd schijnt »te hebben gewoond. Hij werd daar als geestelijke bij het »Domkapittel aangesteld, en vervulde tevens de betrekking »van hoogleeraar aan de Universiteit aldaar; meer bepaal»delijk was hij verbonden aan het collegie genaamd »de »Nieuwe kroon" dat naderhand in handen der Jesuiten is »gekomen."

De door Dr. KRAFFT openbaar gemaakte aanteekening uit het Album der Universiteit maakt ons bekend met de eigenlijke toedracht der zaak. [1])

»HERMANN MODED wurde am 16 Mai 1550 zu Köln im»matriculirt und in die Facultät der Künste (oder in die »philosophische Facultät) aufgenommen; in der Burse Cu»cana erhielt er seine Wohnung. Bei dem Magister-examen, »Februar 1552, fand eine Schwierigkeit statt, welche der

---

[1]) Theologische Arbeiten aus dem rheinischen wissenschaftlichen Prediger-Verein, IV, S. 122.

»protocollirende Dekan mit folgenden Worten bezeichnet; »quia vero HERMANNUS quidam STRICKER Swollensis aspi»rans ad gradum Licentiae (i. e. in artibus) nondum deter»minaverat quaestionem publice in Scholis, ut moris est, »ex gratia concessum fuit ut, convocatis assentientibus, quos »vocant, promotionem susciperet cet. Aber erst im folgenden »Jahre 1553 empfing er die insignia magisterii unter dem der »evangelischen Richtung folgenden Leiter der Cucanischen »Burse, JACOB LEICH. MODED wurde hierauf Lector in dieser »Burse, und, wie es die Statuten mit sich brachten, 2 Jahre »darauf in das Consilium der Facultät aufgenommen. Die »Urkunde darüber lautet:

»Receptus est ad Consilium facultatis Artium M(agister) »HERMANNUS STRICHERUS, Zwollensis, Gymnasii Cucani lector, »qui praestitit juramentum Decano 1 Juli (1555)."

Naast dit bericht schreef eene andere hand: Doctor Evangelicus.

Zoo luidt de belangrijke inlichting. In de Apologie verhaalt MODED verder, »tot Coppenhaghen in Denemark »heb ick ock een weijnigh tyts geresideert tusschen het »jaer LVIII ende LIX." Waar heeft MODED den tijd gesleten, die er verloopen is tusschen zijn verblijf te Keulen en dat te Kopenhagen?

Ik meen het antwoord op deze vraag te kunnen geven.

HAMELMANNUS schetste de lotgevallen renati Euangelii in urbe Wesaliensi (opera Geneal-Hist, pag. 1014, sqq), en besprak dus ook de overkomst der vluchtelingen uit Engeland, die van daar weken, om de vervolgingen van Koningin MARIA te ontgaan. Zij vonden te Wesel veel tegenkanting: cum vero propter Sacramentarios ex Anglia »profugos contenderent concionatores, an essent recipiendi »vel non, atque M. HERMANNUS HOLLANDUS, cum M. THOMA »contenderet non esse recipiendos Sacramentarios, ne tur»baretur Ecclesia, atque interim BOMELIUS eis se clam con-

»jungeret et sibi adjunctum haberet ROLLIUM, diu contro»versia increbruit, donec suspectos illos, praesertim Gallos, »qui cupiebant propriam Ecclesiam, et jam publice depre»hensos Cinglianos Princeps Clivensis juberet eos ejici. Dein»de jussit quoque ceremonias plures in administratione coenae »admitti et institui Dux, sed in ea re noluerunt consentire »M. HENRICUS BOMELIUS et M. HERMANNUS HOLLANDUS, qui »privatim vixere deinceps, donec a Principe et Consiliariis »mitteretur Susatum HERMANNUS et BOMELIUS in comi»tatum Morsensem vocaretur. Attigi controversiam, quo»modo contenderint de ejiciendis Anglis M. THOMAS PLA»TEANUS et M. HERMANNUS HOLLANDUS contra M. HENRICUM »BOMELIUM, qui etiam sibi postea adjunxit ROLLIUM et quo »modo super ea re sit provocatum ad PHILIPPUM MELANCH»THONEM." [1])

Dr. HEPPE [2]) even als later Dr. WOLTERS [3]) over dit treurig voorval schrijvende, hebben beiden het door HAMELMANN opgeteekende behandeld; Dr. WOLTERS vermeldt den naam HENRICUS HOLLANDUS niet; Dr. HEPPE maakt alleen van dezen gewag, als hij herinnert, dat door de reactie, welke hertog WILHELM ten gunste der Roomsche Kerk invoerde, »die beiden Prediger BOMMEL und HOLLÄNDER zur freiwil»ligen Niederlegung ihrer Aemter sich veranlasst sahen." [4])

Wie kan met den naam HERMANNUS HOLLANDUS bedoeld zijn?

---

[1]) l. l pag. 1018 sq.

[2]) Geschichte der Evangelischen Kirche von Cleve-Mark u. s. w. (1867).

[3]) Reformations Geschichte der Stadt Wesel (1868).

[4]) HEPPE. a. W. S. 107. Naast den arbeid van HEPPE en WOLTERS verdient steeds geraadpleegd te worden de Historia de Wesaliensis Ecclesiae dissipatione descripta a Francisco Riverio (FRANCOIS DE LA RIVIÈRE, PERUCEL, PERRUCELLUS), wiens persoonlijkheid door WOLTERS a. W. S. 153 flg. geteekend is. De Historia komt voor in de Franckfurtische Religions-Handlungen, (1735) I, Beylagen, S 278 sqq.

Bomelius kennen wij, even als zijne ambtgenoten NICOLAAS ROLLIUS en THOMAS MESSERSCHMIDT meest genaamd PLATEANUS; laatstgenoemde was uit Wesel geboortig, doch daar hij het Clevische dialect met het Saxische dooreenmengde[1]) (hij had te Wittenberg gestudeerd) en zwak van stem was, vond hij als prediker geen bijval. Van den 4en Predikant HERMANN STEIN of PETREJUS wordt uitdrukkelijk verzekerd, dat in tegenstelling met PLATEANUS »die Ge»meinde seine Sprache verstehe.'' [2])

Enkele geschiedschrijvers: zooals J. P. BERG, Reform. der Länder Julich, Cleve, u. s. w. (1826) S. 150, duiden den in de 4e plaats door ons genoemden predikant aldus aan: HERMANN STEIN, genannt Hollandus; desgelijks HEPPE, a. w. S. 79: HERMANN HOLLANDUS oder STEIN; terwijl WOLTERS van dien bijnaam niets schijnt te weten, daar hij dien onvermeld laat.

De twijfel rees bij mij op, of werkelijk de predikant STEIN en HOLLANDUS dezelfde persoon mogen heeten; ja ik meen, dat hier, gelijk meermalen, verwisseling van twee personen heeft plaats gehad.

HERMANN STEIN moet een andere geweest zijn dan HOLLANDUS. Hoe toch zou STEIN aan dien bijnaam gekomen zijn, daar hij van Duitsche afkomst is geweest, en de gemeente, die over de uitspraak van PLATEANUS klaagde, reden tot klagen zou behouden hebben, indien zij nu Duitsche preeken van een Hollander had moeten aanhooren.

Reeds in 1552 werd hij predikant te Wesel en ijverde later, in 1554, tegen het opnemen der Engelsche vluchtelingen; in 1556 kwamen er andere vervolgden, die gelijke begeerte koesterden; toen had, naar ik meen, onze MODED zijn verblijf in Wesel gevestigd, en werd er bekend onder

---

[1]) Vgl. RECKLINGHAUSEN, Reformat. Ges. III. S. 191.
[2]) WOLTERS, a. a. W. S. 138.

den naam van HERMANNUS HOLLANDUS. Wellicht heeft hij in overeenstemming met STEIN ook geijverd tegen de toelating dier vluchtelingen, terwijl hij niet kon voorzien, dat hij later eene waardige plaats onder de nu door hem bestredene Sacramentarii zou innemen.

Hij was zeer zeker geen predikant in Wesel, zoodat het meeste, wat van den predikant HOLLANDUS verhaald wordt, van HERMANN STEIN gelden moet; maar, gelijk wij hem kennen, geen man, om zijn tijd werkeloos te slijten.

Wel is waar, maakt hij zelf van zijn verblijf te Wesel geene melding in zijn Apologie, doch wij mogen niet vergeten, dat de daarin voorkomende opgaven der levensbijzonderheden zeer onvolledig zijn. Wellicht ook heeft hij later de heugenis van zijn eerste vertoef in Wesel niet levende willen houden.

Is mijne gissing gegrond, dan kunnen wij voor een klein deel den gang van zijn levensloop nader bepalen: van Keulen vertrok hij in 1556 naar Wesel; van daar naar Kopenhagen, waar hij de jaren 1558 en 1559 in dienst der kerk en der school gesleten heeft.

PIETER CORNELIS BREDERODE.

Elke bijdrage, waardoor de persoon van dezen rechtsgeleerde ons nader wordt bekend gemaakt, zal, naar ik vertrouw, welkom zijn aan hen, die instemmen met de klachten van velen, wier weetgierigheid betreffende dezen BREDERODE niet voldaan is.

Uitvoerig handelde over hem prof. VREEDE in NYHOFF'S Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 1842, 3e deel bl. 266 volgg.; later prof. DE WAL in Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Ned. Letterkunde over het jaar 1865, bl. 59 vlg., waar ons eene naamlijst geleverd en toegelicht wordt van de Nederlanders, die te Heidelberg en te Genève gestudeerd hebben. Vgl. bl. 92 en vooral bl. 192 vlg.

Wat den studietijd betreft, dien hij te Genève heeft doorgebracht, deelen wij hier het getuigenis van BEZA mede, ons bewaard in een brief aan ADRIAAN V. D. MYLE en afgedrukt onder de ill. et clar. vir. epist. select. (1617) pag. 975 sq. Die brief luidt aldus: Amavi praesentem apud nos vestratem PETRUM CORNELIUM BREDERODUM. Quid ni enim juvenem amarem, cujusmodi paucissimi senes mihi cogniti? suavissimis praeditum moribus, doctrinae non vul-

garis, pietatis singularis, et modestiae profecto summae, quam nosti caeterarum esse virtutum condimentum. Itaque mihi religio fuit illum ad suos revertentem absque literis meis dimittere, quamvis re ipsa, sat scio, cumulate probatum, quod hisce paucis apud te verbis testor. Ut autem eum tibi potissimum commendarem, partim ipsius voluntas ac desiderium, partim ea singularis humanitas fecit, qua dignitatem et amplitudinem ipse tuam exornas. Caeterum, quia sicut de rebus vestris assidue laboramus, ita vos vicissim mihi persuasi de nostris cogitare, ut iis accidere solet, quibus iidem plane sunt hostes et eadem communia pericula, idcirco CORNELIUM nostrum rogavi, ut, quando ad vos pervenerit, plenissime vobis omnem hujus Ecclesiae et civitatis statum exponat, mediocrem nunc quidem illum, et haud paullo quam nunc sit vester tranquilliorem, sed in ancipiti positum, nisi Leonis, in cujus faucibus et unguibus ipsis versamur, cruentos conatus ille infregerit a cujus unius praesidio toti pendemus. Adsit idem ille vobis indignissime diu vexatis, et pro aris ac focis certantes invicto suo robore tueatur. Bene vale, vir amplissime. Dominus JESUS, Servator ille noster sancto suo spiritu magis ac magis adsit tibi, pro ipsius tuenda gloria, et patriae salute laboranti, teque et tuos feliciter conservet. Genevae, XXV Januarii. An. MDLXXXVI.

Ampl. T. addict. THEOD. BEZA.

De brief van een zoo invloedrijk man als BEZA miste zijne werking niet. De aandacht werd op BREDERODE gevestigd, en zijn wetenschappelijke arbeid met blijken van waardeering vereerd. Toen hij zijn te Genève uitgegeven geschrift, novum specimen de verborum significatione et de sententiis ac regulis juris, aan de Haagsche regeering had opgedragen, werd hij met een tastbaar bewijs van welgevallen beloond, en zag zich weldra de gelegenheid

geopend, om, nu eens het oog op hem gevestigd was, aan staat en kerk goede diensten te bewijzen.

In de Archives de la Maison d'Orange-Nassau, deuxième Série, tom. II, zijn eenige brieven van BREDERODE opgenomen. Pag. 223 ss. komt voor een brief in de Fransche taal, aan graaf JOHAN van Nassau, gedateerd 10 Sept. 1603 en geschreven uit Hanau. (Arch. l. c. pag. 223—224).

In het vertrouwen des graven schijnt hij zeer gedeeld te hebben en door hem in zaken van hoog belang geraadpleegd te zijn. Het heil der Nederlanden en der Christelijke Kerk ging ORANJE's broeder sterk ter harte. Hinderlijk waren hem de oneenigheden onder de Protestanten, gelijk zij vooral in Duitschland levende gehouden werden; in zoo ver zij hem eene plaats gegund onder de vredemakers. Graaf VON SOLMS-LICH blijkt in dezen zijn geestverwant geweest te zijn. Aan dien heeft hij BREDERODE aanbevolen en over dezen handelt dit schrijven van 10 September 1603. Eén bijzonderheid deelen wij daaruit mede, waarvan wij elders geene melding gemaakt vinden. »Sa Clémence (v. SOLMS-LICH) »m'a dict que la préface de l'explication du catéchisme de »POLYCARPES est aultre, que l'on m'a communicqué; en la »première édition il a escript, qu'il y a deux Antichrist au »monde, l'ung en Orient, l'aultre en Occident; que le pre»mier est le MAHOMET et l'aultre CALVIN; mais que ses con»frères, ayant veu cecy, ont incontinent faict changer cela, »et au lieu de CALVIN y ont remis le Pape, et ce nean»moins les exemplaires ont aussi esté incontinent supprimez. »Sa dicte Clémence m'a dict scavoir qu'elqu'un qui a ung »exemplaire de la première impression et m'a promis, qu'elle »me fera avoir la copie de la préface pour y faire res»pondre, cet."

Ik weet niet, of BREDERODE het beloofde bekomen, wel, dat hij er niets van ter onzer kennis gebracht heeft. Zoo als ik zeide: ik ken het feit niet waarvan gesproken wordt,

doch meen, dat hier moet bedoeld zijn het werk van POLYCARPUS LEYSER, den eersten van dien naam, dat den titel draagt van Christianismus, Papismus et Calvinismus en eene verklaring levert van LUTHER's Catechismus.

Tot mijn leedwezen heb ik dat geschrift niet in handen kunnen bekomen en daardoor de gelegenheid gemist, om het hier medegedeelde nader toe te lichten.

Zeker moesten mannen als JOHANN van Nassau en BREDERODE een afkeer hebben van den religie-haat, gelijk die toen heerschte. Beiden dachten aan middelen daartegen en wisselden over dit onderwerp van gedachten, onder en bij hun schrijven over vragen van politieken aard. Ik mag mij beroepen op den inhoud der Archives, pag. 232—254, indien wij, naar het advies van GROEN VAN PRINSTERER, het auteurschap van deze niet onderteekende stukken aan BREDERODE mogen toekennen.

De beide brieven, door JOHANN van Nassau uit Dillenburg, 13 en 26 November 1603 aan BREDERODE geschreven (Archiv. l. c. pag. 254—260), ontvouwen uitvoerig het wenschelijke van eenheid en broederschap onder de Protestanten. Een edel gemoed spreekt zich uit in deze letteren van den hoogbejaarden en aan verzwakking lijdenden Vorst.

Het antwoord van BREDERODE (Archives, pag. 262—278) uit Hanau gezonden 9 December 1603, is overwaard om gelezen te worden; de uitvoerigheid schrikke niemand af; men wordt ingenomen met den man, bij wien de liefde voor de uitbreiding van het Godsrijk niet minder sterk spreekt dan die voor het vaderland en die zoo duidelijk toont, beider belang ter harte te nemen. In den loop van 1604 blijkt BREDERODE door JOHANN van Nassau naar de hoven van Marburg en Cassel gezonden te zijn, om daar aan de sympathie voor de belangen van Nederland nieuw voedsel te geven. Hij deelt de uitkomsten van zijne reis mede in

een brief, gedagteekend 23 Augustus 1604 uit Wolfenbuttel (pag. 314—317). Hij toont daar aan, hoeveel moeite hij zich gegeven heeft om verkeerde voorstellingen weg te nemen en het bewijs te leveren, dat het welgelukken van de zaak der Nederlanders een zegepraal heeten mag op de zamenzwerende machten van Spanje en Rome. Wakker van geest en scherp van blik houdt hij zijne aandacht gevestigd op hetgeen in Hongarije, Zwitserland en Frankrijk plaats grijpt, blijkens zijne letteren van 16 Maart 1606 uit Hanau (Archives, pag. 367—368). Met verontwaardiging spreekt hij zich uit over de flauwhartigheid van het grootste deel der Duitsche Protestantsche vorsten, die den strijd der Nederlanders aanschouwden maar niet ondersteunden. Hij richt deze klacht, vervat in een brief, dien men vindt Archives, pag. 376—378, uit zijne pen gevloeid in de eerste maand van 1607, aan STÖVER, Nassauschen Hofraad te Dillenburg.

Hoezeer wij ook BREDERODE leeren kennen als bedroefd over de oneenigheden onder de Protestanten, hebben wij geene vrijheid, hem te rekenen onder dezulken, die zich zelven een plaats boven of buiten de partijen verkozen. Integendeel: de wijze zelfs, waarop hij zijn contra-remonstrantsche gevoelens aan den dag legde, komt mij voor, kleingeestig te moeten heeten. Immers: UYTTENBOGAERT berichtte [1]), dat der Staten-Agent, die in 1619 te Heidelberg resideerde — onze BREDERODE namelijk — belet heeft, »dat het kort te voren verschenen geschrift van EPISCOPIUS, Synodi Dordr. crudelis iniquitas op den Catalogus werd geplaatst". Het bericht laat in nauwkeurigheid te wenschen over, doch is in zoover duidelijk, dat het ons BREDERODE doet kennen als niet verheven boven den in zijne dagen

---

[1]) DR. ROGGE, Brieven en onuitgeg. Stukken van Johannes Wtenbogaert, II, 1e afdeeling, bl. 130 vlg.

heerschenden godsdiensthaat. Uit den tijd, dien hij te Heidelberg gesleten had, bleef hem eene hartelijke ingenomenheid met de Hervormde kerk van dat land bij. Toen de ellende van den 30jarigen oorlog zich over de Paltz had verbreid, leende hij zijne hulp, om de hier te lande, vooral door HEINRICH ALTING, bijeenverzamelde gelden aan de noodlijdende predikanten en schoolmeesters te doen toekennen. Hij bediende zich daarbij van de tusschenkomst der Compagnie des pasteurs in de kantons. In hare zittingen van 28 Maart 1625 en 10 Augustus 1627 werden brieven van BREDERODE overgelegd, die dit onderwerp behandelden [1]).

Daar is nog een andere bron, waaruit wij iets ter kennismaking met onzen BREDERODE kunnen putten; ik vond in de ons door den druk bekend gewordene correspondentie van den Straatsburger hoogleeraar MATTHIAS BERNEGGER bij herhaling BREDERODE's naam vermeld. Genoemde hoogleeraar, geboren in 1582 en gestorven in 1640, stond in zijn tijd, om den wille van de veelzijdigheid zijner ontwikkeling, in de geleerde wereld hoog aangeschreven. Uit zijne door UFFENBACH verzamelde brieven heeft CH. AUG. HEUMANN het voornaamste overgenomen in het werk Poecile sive epistolae miscellaneae ad litteratissimos aevi nostri viros, vol. II, pag. 231 sqq. Daar lezen wij een brief geadresseerd: PETRO BREDERODEO, legato Belgico, te Bazel en aan hem geschreven 12 Januarij 1626. De auteur beklaagt zich over den Jesuit PETRUS ROEST, die op vinnigen trant tegen een zijner werken is opgetreden infami et procaci admodum scripto. Dezelfde hand schrijft 2 Juli 1626 aan BREDERODE naar Bazel ter begeleiding van een pas verschenen werk: l. l. pag. 234. Op de volgende

---

[1]) M. KOCH, Quellen zur Geschichte des K. Maximilian II, Zweite Band, S. 159 flg.

bladzijde komt een brief voor van denzelfden vriend, dato 6 Juni 1627, in belangrijkheid verre ten achterstaande bij het schrijven van 26 Augustus, l. l. pag. 237, hetwelk ter introductie van METROPHANES KRITOBULUS dient. Deze geleerde Griek, uit het klooster van den berg Athos, later Patriarch te Alexandrie, was door den Constantinopolitaanschen Patriarch CYRILLUS in het begin der 17e eeuw naar onderscheidene landen van Europa gezonden, om er kennis met kerkelijke en wetenschappelijke mannen te maken. Vijf jaar had hij in Engeland doorgebracht, en veel met koning JACOBUS, den theoloog-liefhebber, behandeld; was toen naar Duitschland gegaan en had laatstelijk twee maanden in Straatsburg vertoefd. Nu wilde hij over Genève naar Venetie reizen en vandaar in zijne vroegere woonstede wederkeeren.

Zeker heeft BREDERODE aan den wensch van Prof. BERNEGGER voldaan en alzoo bewijs gegeven van zijne belangstelling in al wat met het kerkelijk leven in verband stond of daarop iets goeds kon uitwerken. Van BREDERODE's briefwisseling met SCIPIO GENTILIS heeft prof. VREEDE melding gemaakt, even als van enkele brieven over hem; vgl. diens opstel in NYHOFF's Bijdragen, III, bl. 270 volg. Ter aanvulling van deze berichten verwijzen wij naar de Epistolae PETRI CUNAEI (1725) waar hij genoemd wordt in een schrijven van JOH. BUXTORF aan dien Leidschen geleerde, pag. 147 en pag. 191, waar laatstbedoelde op eervolle wijze van hem spreekt.

Verdere nasporingen betreffende BREDERODE bleven vruchteloos; waar en wanneer hij zijn leven geëindigd heeft, is door mij nergens vermeld gevonden.

Den inhoud en de vermoedelijke oorzaak van DE BUZANVAL's ongunstig oordeel betreffende BREDERODE heeft prof. VREEDE gewogen en te ligt bevonden, t. a. p. van NYHOFF's Bijdragen bl. 267 vlg. SCALIGER heeft volgens de (zooge-

naamde) Secunda Scaligerana (Amst. chez COVENS et MORTIER 1740, II, pag. 243) deze hardklinkende woorden geuit: BREDERODIUS est fort présomtueux. Non est ex BREDERODIIS, nec vere, nec bastardus, sed habuit ex joco, et habent jus BREDERODII veri agendi contra eum. Pater erat Stannarius. Is het laatste bericht juist, dan strekt het waarlijk PIETER CORNELIS BREDERODE tot eer, dat hij, de zoon van een tinnegieter, geworden is een vertrouwd dienaar van het Nassausche huis en een nuttig burger van zijn vaderland.

IRENISCHE POGINGEN IN NEDERLAND AANGEWEND.

Indien de beste schrijvers over de ireniek, ik bedoel HERING en JOSS [1]), al te weinig acht op ons vaderland geslagen hebben, willen wij niet vergeten, dat hetgeen daar door de ireniek is beproefd, niet in het oogvallend kan genoemd worden.

Doch al is het weinig, het verdient nogtans de aandacht van allen, die in de ontwikkeling van het leven der kerk belangstellen, al moet men onzen landgenoot RAUWENHOFF toestemmen, dat »de zaak, hoewel met ijver en goede ver»wachting opgevat, meer en meer bleek een hersenschim »te zijn" [2]). Dat zal zij blijven, zoolang zij niet van de rechte zijde wordt aangevat, namelijk als taak des geloofs, te volbrengen met de zelfverloochening, die den Christen en ieder Christelijk kerkgenootschap betaamt. Immers, velen wanen in het bezit der waarheid te zijn, terwijl toch het volle licht en de volle zekerheid het deel geweest zijn alleen des genen, naar wien wij ons Christenen noemen.

---

[1]) Des eerstgenoemden: Geschichte der Kirchlichen Unions-Versuche (1838) is door het werk van laatstgenoemden: die Vereinigung Christlicher Kirchen (1877) niet in de schaduw geplaatst.

[2]) Gesch. v. h. Protestantisme, 2e ged. bl. 50.

De volgende mededeelingen betreffen een onderwerp, dat in deze dagen van strijd ligt tot voordeel van enkelen besproken wordt, en in ieder geval iets bijdraagt tot de geschiedenis der ireniek hier te lande.

JOHN DURIE was onder ons geen vreemdeling. Zijn vader ROBERT DURIE werd in 1609 predikant bij de Schotsche kerk te Leiden, waar hij den dienst vervulde tot 1617 [1]), toen de dood hem aan dien werkkring en aan zijnen toenmaals 20- of 21jarigen zoon ontrukte. Naar des laatstgenoemden biographen zou deze zijne studiën te Oxford gemaakt hebben: doch het Album Stud. der Leidsche hoogeschool bevat zijn naam op het jaar 1611 met de dagteekening van 3 Augustus, aldus: JOANNES DURAEUS, SCHOTUS. Hij gaf toen op den leeftijd van 12 jaar bereikt te hebben, doch heeft zich vergist of is door den rector R. SNELLIUS niet goed verstaan [2]). 't Is zeer wel mogelijk, ja zeer waarschijnlijk, dat de gesteldheid der dingen te Leiden den zoon niet aantrok en hij naar Oxford gegaan is, om daar zijne godgeleerde studiën te voltooien.

Later echter vinden wij hem weer in ons vaderland, voor korten tijd in dienst bij de Engelsche gemeente te Rotterdam in 1645, terwijl hij voor en na dat jaar, van 1635 tot 1656, de Synoden der Hervormde kerk voor zijn oogmerk trachtte te winnen en zich verblijden mocht in de welwillendheid van hooggeplaatsten. In later jaren herdacht hij met welgevallen den tijd van zijn verblijf in onze streken. »Il pleut à sa majesté (le roi d'Angleterre)", dus schrijft hij in een zijner brieven [3]) »de me placer auprès de sa fille

---

[1]) W. STEVEN, The History of the Scottish Church, Rotterdam, pag. 315.

[2]) Vgl. het grondige artikel over DURAEUS door E. HENKE geplaatst in de Real-Encycl. III, S. 774 fg., alsmede de aanteekening van Dr. A. STERN, in zijne fraaie monographie, Milton und seine Zeit, Zweites Buch, S. 474; Drittes B. S. 269; Viertes B. S. 197 f.

[3]) De woorden heb ik overgenomen uit eene aanteekening, behoorende bij

la princesse Royale à la Haye où je demeuray en qualité de ministre de la cour, jusques à ce que je fus rappelé vers Angleterre pour venir au Synode national". Algemeene goedkeuring oogstte hij onder ons niet in. Aan teleurstelling gewoon, staakte DURAEUS zijn pogingen niet. In 1661 bevond hij zich te Amsterdam, in welke stad hij, in October van dat jaar, de dedicatio onderteekende, welke geplaatst is voor zijn aldaar in het licht gezonden irenicorum tractatuum prodromus.

Daar lag hier te lande grond om te bearbeiden. Ongunstig moet de verhouding heeten, waarin omstreeks het midden der 17e eeuw Gereformeerden en Remonstranten tegenover elkander stonden. Eene vreemdsoortige ireniek werd in het jaar 1654 door den kerkeraad der Hervormde gemeente van Utrecht verkondigd. Ik mag er de aandacht mijner lezers op vestigen, daar ik het stuk voor mij heb, toenmaals in druk uitgegaan [1]). De titel luidt: Christelycke Vreede ende Broederschap de Remonstrants-Gesinde aengepresenteert bij de publycke Gereformeerde Kercke tot Utrecht. Met de antwoorde der Remonstranten op de selve en de weder-antwoorde. Noch een geschrift op den naem der Remonstranten sonder onderteeckeninge ingestelt. De kerkeraad nam den 23 December 1653 een besluit, waarbij aan de Remonstranten, die tot de gemeenschap der Gereformeerde en publieke kerk wilden terugkeeren, dit werd toegestaan op voorwaarde, dat zij zouden erkennen, dat de Christelijke gereformeerde religie »soo als »die in de Catechismus met de bijgevoechde gebeden ende

---

Dr. STERN'S leerrijk onderzoek, OLIVER CROMWELL und die evangelischen Kantone der Schweiz, geplaatst in v. SYBEL'S Hist. Zeitschrift, Th. 40, S. 52 flg.

[1]) Dit exemplaar behoort aan de Bibliotheek der Rem. Kerk van Amsterdam.

»formulieren als ook in de Confessie beschreven is, de waere »religie is", dat zij zouden verwerpen »de dwalingen van de »Papisten, Menonyten, Socinianen ende huydendaegsche 't zy »openbare 't zy bedecte Arianen" en bovenal afwijzen de »vijf »artikelen, gelijk ze door de Remonstranten weleer zijn vast- »gesteld; doch »zoo nochtans yemand, in 't een of ander poinct, »van de Controversien omtrent de genoemde vijff Artyckelen »voor desen tijt geen volkomen kennisse ende contentement »mochte hebben, sal hem stille houden ende Leersaem stel- »len, arbeydende door Godts genade, tot volkomen kennisse »ende eenicheyd met de Kercke te geraecken ende voorts sich »in alles de gemeine ordre onser kercke te onderwerpen".

Waar en waardig antwoordde in naam van den Remonstrantschen kerkeraad, de predikant JOHANNES MONACHIUS, den X Februari 1654; hij ving aan met de opmerking, dat het kerkeraadsbesluit der Hervormden »niet schijnt inghesteld »tot accommodatie ende vereeniginghe van de Contra-Remon- »stranten met de Remonstranten, maar alleen om de tegen- »woordige ledematen, in de Remonstrantsche vergaderinge »alhier, die tot de gemeenschap der Gereformeerde publycke »Kercke begeeren te comen, aen te nemen". Te recht verlangt de kerkeraad der Remonstrantsche gemeente, eene verklaring, dat die der Hervormde bereid is, »nopende de vijff »Articelen, soo als die in onse confessie, catechismus ende »formulieren gededuceert ende breder verclaert zyn, te on- »derhouden de onderlinghe verdraechsaemheyt — hetwelcke »(ons bedunckens) is het rechte ende eenich middel dienende »tot wechneminge van de bedroefde scheuringe ende volko- »men herstellinge van de langh gewenschte vrede". Het advies besluit met de betuiging der bereidvaardigheid, om gedeputeerden van weerszijde te doen houden eene conferentie, en te onderzoeken »in wat manieren men de onderlinghe »verdraechsaemheyt, vredelijk, stichtelyck ende vruchtbaer- »lyck soude kunnen practiseeren, het ware dan in eene en

»dezelfde kercke of in verscheyden kercken, mits houdende »evenwel eenderley Avontmael tot publycke betuiginge van »eenicheyt in de hooftpoincten noodich ter salicheyt". Den XXI Februari antwoordde de Hervormde kerkeraad, dat eene verdraagzaamheid, als door de Remonstranten was beschreven, »geheel is buyten het contenu, ooghmerck ende »meeninge" des Hervormden kerkeraads, terwijl het bovendien »res judicata is niet alleen by alle Gereformeerde, »maer selfs by de Luytersche en Roomschgesinde (die andersins in eenig stuck van de vijff Artikelen met de Remon»stranten accordeeren), dat geen Christelycke tolerantie op »ende over de Remonstrantsche vyff Artikelen ende haer »deductie in de genaemde Confessie ende Catechismo prac»ticabel is, gelyck sulcx in veel publycke boecken beneffens »Synodale resolutien meer als genoech aengewesen is".

Niet de kerkeraad, maar een ongenoemde beantwoordde dat schrijven; hij trachtte het bewijs te leveren, dat in de vijf artikelen enkele uitdrukkingen zoo konden gewijzigd worden, dat toenadering mogelijk was, hoewel er altijd verschil zou blijven bestaan in enkele bijzonderheden. Was het de eisch, gansch en al van eigen inzicht afstand te doen, dan zou de overgang tot de Hervormde kerk werkelijk beteekenen, dat men zich voegde »tot soodanig een Kercke, daer »men de onderlinghe verdraechsaemheyt der verschillende »verstanden (zynde het eenich middel tot den vrede der »Kercke) vernieticht ende gelyck blyckt, niemant toe en »wil laeten, als die ten volle in alles met haer overeenstemt, »ende van de ouders of getuygen in den Doop der jongen »kinderen beloften eyscht, dat sy deselve in de Contra-Re»monstrantsche leere sullen optrecken".

Zoodanige zienswijze heerschte niet alleen omstreeks dien tijd in Utrecht; neen, ook elders. Zij oefende evenzeer haren nadeeligen invloed uit op de verhouding van Lutherschen en Hervormden.

In het begin der 17e eeuw, in 1602, werden te Amsterdam eenige articulen gearresteerd, volgens welke de predikanten der Augsburgsche Confessie binnen genoemde stad zouden beroepen worden en onder die bepalingen ook deze opgenomen: »sy sullen met goede vernuftiche bescheyden»heyt uytsluyten van de bedieninghe der Sacramenten ende »ghebruyck onzer Kerckendiensten, Papisten, Herdoopers, »Schwenckfeldianen, Calvinisten, niewe Manicheën ofte Fla»cianen" [1]). Dergelijke bepalingen en registers van namen waren niet geschikt, om vrede te voeden. Van de andere zijde werden, gelijk SCHULTZ JACOBI opmerkt [2]), de zaden van misnoegen en wantrouwen met kwistige hand gestrooid. De kerkeraad van Rotterdam, de Luthersche namelijk, weigerde in 1607 toe te geven aan den eisch des Hervormden, om over deze en gene punten een mondgesprek te houden, beweerende, dat de inhoud der Augsburgsche Confessie voldoende bekend was, terwijl de leden hunne belofte van trouw aan haar niet geschonden hadden of voornemens waren dit te doen.

Eer DURAEUS optrad, was van zeer invloedrijke zijde een ernstig woord ter verbetering van de houding tusschen Hervormden en Lutherschen in het midden gebracht. De Synode der Fransche kerken, te Charenton in 1631 gehouden, had uitdrukkelijk verklaard, dat de Luthersche broeders in de belijdenis huns geloofs op den grond der zaligheid stonden. In weerwil van zulke vrede ademende gezindheden bleef de strijdlust wakker. Zooals DURAEUS ons vaderland kende, kon het hem geen geheim wezen, dat hier voor de ireniek veel te doen viel en mocht zijn prodromus als een ter rechter tijde verschenen geschrift begroet worden.

Het loont allezins de moeite, van den inhoud kennis te nemen.

---

1) DOMELA NIEUWENHUIS, Ges. der Amst. Luth. Gem., bl. 27 der Bijl.
2) Gesch. der Luth. Gem. te Rotterdam, bl. 38 vlg.

Wat de auteur eigenlijk wilde en van welke middelen hij heil verwachtte, zette hij in korte woorden aldus uiteen, na gesproken te hebben over de rampen der verdeeldheid: Remedium autem aliud huic morbo hoc rerum statu nullum aliud excogitari posse videtur, quam ut primo quilibet vestrum inter suos contendentes, contentionis fervorem et affectuum intemperiem coerceat; publicis clamoribus et rabulis coram plebe, id est coram judice non competente, alios traducentibus, altum silentium imponat. Secundo ut delectum quendam virorum instituat, qui nulla unquam eristica scripta ediderunt nec adversus ullos declamare consueverunt nominatim; nec ullos sibi habere adversarios praeter corruptos seculi mores elegerunt; sed pietatem et humilitatem sine murmure et disceptatione in simplicitate colere et aliis suadere studuerunt ex talium virorum consilio, additis quibusdam piis et prudentibus ordinis senatorii viris duo concordiae instrumenta praeparari potuerunt. Primo res scitu et factu ad salutem necessariae omnibus (etiam simplicioribus) enumerari potuerunt secundum indubitata Christianismi fundamenta: secundo ad scandalorum causas è medio tollendas et praeveniendas remedia è Dei verbo depromta ab iis exquirenda sunt, et quae de hisce rebus consilia suggerent, aliis communicari potuerunt, ad sensum ipsorum super iis explorandum et cogitationes de pacis et concordiae viis inter Euangelicos promovendis excitandas.

Wetende hoe het goede door kwaadgezindheid misduid wordt, schrijft hij in gemelde d e d i c a t i o verder: ne post hac propter praeoccupatas multiplici praejudicio plerorumque mentes, alio quam par est sensu conatus nostri accipiantur, credatis velim, omne meum studium in tribus occupari; sine quibus, non credo, ullum prosperum a Deo eventum habiturum ullos inter Christianos ullum pacis et concordiae studium.

Numerum 1. Si non inaedificetur veritati in Christianismo

fundamentali Euangelicorum unitas. 2. Si non quaeratur illa unitas ea methodo quam communio sanctorum praescribit; et 3. Si omnia quae huic instituto promovendo adhibentur media non dirigantur, et talia non sint quae directe dirigi possunt ad Regnum Domini nostri JESU CHRISTI inter omnes homines stabiliendum: si (inquam) tribus hisce requisitis, non circumscribantur omnes nostri in hoc opere conatus, nullam sperare licet iis adfuturam benedictionem; sed si omnia hisce respondeant requisitis, etiamsi lente procedat negotium, nec ullum ab hominibus qui seculo se conformant exspectet præsidium aut subsidium, non tamen optato successu carebit apud Dei cultores.

Op de laatste bladzijde van dit geschrift is afgedrukt het documentum pacis ecclesiasticae a reverendissimis SS. Theologiae professoribus Ultrajectensibus D. JOANNI DURAEO traditum: in quo de pacificationis negotio inter Reformatos et Lutheranos promovendo mentem suam breviter exponunt; geteekend door VOETIUS, ESSENIUS en NETHENUS in September 1661.

De belangrijkheid van het document noopt ons het hier over te nemen. Lectoribus in Domino salutem.

Quandoquidem Reverendus, et pacis Euangelicae studiosissimus vir D. JOHANNES DURAEUS, frater noster in CHRISTO dilectus et honorandus, pristini sui negotii promovendi ergo in Germaniam abiturus, nobis non solum ostendit quid in negotio pacificationis Euangelicae a se tum Londini apud Regem Angliae, tum Clivopoli apud Electorum Brandeburgicum, etiam a Theologis Marpurgensibus et Rintellensibus, Cassellis apud Hassiae Landtgravium actum esset, quidque Genevae, Heidelbergae, et Metis in eodem adhuc agatur; sed etiam rogavit ut vellemus hac occasione ulteriorem nostram in hoc studio promovendo propensionem testatam facere documento aliquo sibi exhibito, quo uti

posset nostro nomine apud eos quos in Germania conventurus esset, et cui etiam inserere possemus consilia paci promovendae idonea, quae nobis occurrerent, honestissimo illius studio ac desiderio deesse noluimus.

Testamur ergo denuo quod etiam antehac testati sumus, nos iudicare tantum esse inter Protestantes tum Reformatos tum Lutheranos in capitibus Religionis Christianae consensum, ut non obstante dissensu in quibusdam, semet mutuo non ut hostes odisse, condemnare et persequi, sed contra pro fatribus agnoscere, amare, juvare contra communes hostes, tolerare in controversis et fraternis officiis prosequi debeant. Consensus autem ille non ex privatis Theologorum utriusque partis scriptis, sed ex publicis confessionibus optime investigatur et cognoscitur. Quem ad finem gratum nobis fuit auditu jam alicubi adornari et excudi novam Confessionum harmoniam, ubi ad singulos locos communes et capita singularem confessionum verba conjunctim exhibenda sunt, communicata etiam nobis ab amico quodam et a nobis lecta est, brevis relatio colloquii, authoritate Hassiae Landtgravii inter duos Marpurgenses et duos Rintellenses Theologos, hujus anni mense Julio Cassellis habiti, placuitque nobis ratio concordiae fraternae tolerantiae ibi delineata; ac judicamus eum non solum inter eis Landtgravio Hassiae subjectis, sed etiam alibi in utriusque partis terris ex provinciis introduci posse, ut singuli ecclesiarum ministri, professores, praeceptores et ludimagistri, imo omnes Consiliarii et Praefecti et officiales Principum et Rerum publicarum eam pie et prudenter observent. Ubi hoc in praecipuis provinciis et ditionibus utriusque partis introductum esset, et animi jam magis magisque mitigati, tum etiam cum tempore et data occasione subinde Synodus quaedam Theologorum utriusque partis ad veritatem amplius in controversis elucidandam et mutuam amicitiam et concordiam renovandam et confirmandam convenire posset. Haec ista vice Reverendo et cha-

rissimo fratri nostro D. JOHANNI DURAEO suggerenda et commendanda visa sunt, cujus ut nobis Christianum et indefessum hujus concordiae et pacis Euangelicae promovendae studium placet, ita gratissimum nobis erit, si subinde nos de rebus alibi transactis aut praeparatis certiores reddat. Et si vel hic, vel alibi Christianos ipsius conatus consilio vel auxilio nostro promovere possimus, moniti, quantum per Dei gratiam et ordinariam vocationem nostram licebit, officio nostro haud deerimus.

Het mag bevreemding wekken, dat er weinig valt op te merken betreffende eenige gunstige uitwerking van deze irenische pogingen. Doch men bedenke wel, dat er eigenlijk geen vaste grond lag om de verwachting hoog te spannen. De gesteldheid der zaken hier te lande en in Duitschland verschilde zeer.

Hier kon men het bestaan van Doopsgezinden en Remonstranten, van Socinianen en andere partijen niet over het hoofd zien. En den vrede ook tot deze uit te breiden, dat was te veel. Want het sterkklinkend gezegde van RIVETUS: qui non audent damnare Socinianos, videntur illis favere [1]), werd door velen in toepassing gebracht ook op hen, die niet tot de Socinianen behoorden. De polemische theologie deed het hare, om het vuur der verdeeldheid levende te houden en te waken voor het verslappen van den strijdlust. De vroegere ambtgenoot van VOETIUS, JOHANNES HOORNBEEK, die later de Leidsche hoogeschool diende, zag op de ireniek met een oog vol wantrouwen [2]).

In 1653 verscheen zijn summa controversiarum religionis, cum infidelibus, haereticis, schisma-

[1]) Vgl. ROGGE, Brieven en onuitgegeven Stukken van J. WTENBOGAERT, III, bl. 230.

[2]) Elders (het godgel. onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw, 2e deel, bl. 166 volg) heb ik eene plaats uit de Summa overgenomen, waarin HOORNBEEK's vrees voor ireniek duidelijk zich uitspreekt.

ticis: id est, Gentilibus, Judaeis, Muhammedanis; Papistis, Anabaptistis, Enthusiastis et Libertinis, Socinianis; Remonstrantibus, Lutheranis, Brouwnistis, Graecis. De interpunctie van dezen titel is kenmerkend voor de classificatie, door HOORNBEEK aangenomen. Zulk een boek kon geene vredelievende gezindheden bevorderen. Dergelijke geestesrichting heerschte niet op de Leidsche catheder. GROTIUS durfde het gevoelen voordragen: neque vero negabit DURAEUS, ei concordiae, quam ipse inter duum generum Protestantes struebat, nullos esse repertos, qui magis adversarentur, quam qui Lugduni Batavorum erant Professores; nimirum quod viderent, talem concordiam cum Synodi Dordrechtanae placitis stare non posse. De invloedrijke SPANHEIM, de zoon, voerde wel de pen eens vredestichters, doch deed het op zijne wijze. De epistola I^a de novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis, afzonderlijk en in het 2^e deel zijner Opera uitgegeven, scheen de bedoeling te hebben, om den vrede op vaste grondslagen te stichten. Doch ik moet mij met omzichtigheid uitdrukken, daar de grondslagen, die hij legde, voor de hechtheid van het gebouw moesten doen vreezen. Voor hem was de gouden tijd beleefd in de dagen, die hij aldus teekende: erat tum sententia una Formularum, os unum Patribus, unum Theologis studium, una disciplinae aemulatio, cura una Presbyteriis, Classibus, Synodis. Het optreden van ARMINIUS verstoorde den vrede; infausta, inquam ego, tempora, quum sui plenior ARMINIUS, occultis stimulis actus, pertaesusque veterum, per cuniculos primum tum et aperto Marte in receptas sententias invaderet, formulis diu intactis, simplicitate obtenta, Scripturis appellatis, pace ingeminata, in omnibus vero percontumace et illi et suis animo. Et a dubitatione factum sibi esse gradum ad neganda primum, tum et vexanda, quae communi consensu traderentur, ipse — testatur. SPANHEIM, vergat, wat vaak

vergeten wordt, dat de ireniek schipbreuk lijdt, zoodra den tegenstander bijbedoelingen worden toegeschreven. Ook viel niet veel te hopen van een geleerde, die enkele soorten van andersdenkenden van het aan te gane compromis buitensloot: nec jam Herbertos, Coolhasios, Wiggersios, Cornhartios, Saravias ac turbones id genus, per quos mixtae passim Ecclesiae discordiis ac tumultibus, vanissimo veriorum obtentu; minus multo Davides, Mennones, Nicolaos, similesque memorabo. Daarbij beroemde hij zich op volkomene eenstemmigheid met zijn ambtgenoot HEIDANUS, die in de Oratio de componendis litibus beweerd had: unionum, quae inter homines dari possunt, perfectissima, amabilissima, omni opera expetenda et quae omnium deliberationum nostrarum in quaerenda pace scopus et finis esse debet — est, ut omnes idem sentiant et loquantur.

Ware de zaak niet van ernstigen aard, wij zouden met dergelijke naïviteit den spot drijven. Hic Rhodus, hic salta!

Lauweren heeft SPANHEIM op het veld der ireniek niet behaald. Het judicium expetitum super dissidio Anglicano et capitibus, quae ad unionem seu comprehensionem faciunt, zond hij in 1690 naar het Engelsche hof. In de volgende maand Februari legde TILLOTSON een goedkeurend getuigenis van de koningin over, doch verzocht hem de uitgaaf in druk te verdagen, tot betere tijden zouden zijn aangebroken: ut nunc est in Anglia, nihil hujus modi impraesentiarum tentandum arbitror[1]). Eerst in 1701 is het judicium door de Opera (tom. II, pag. 1262 sqq.) ter algemeene kennis gekomen.

Even weinig is de vrede bevorderd, toen deze aanbevolen werd van eene zijde, waarop de ergdenkenden een oog vol

---

[1]) De brief komt voor in BIRCH's Leben des hochw. Herrn D. JOH. TILLOTSON (1754), S. 345 fg.

wantrouwen sloegen. Zonder naam van schrijver of aanduiding der plaats van uitgaaf zag in 1658 in klein 8° een Latijnsch opstel van 143 bl. het licht met dezen uitvoerigen titel: Irenicum Irenicorum,

seu

Reconciliatoris Christianorum hodiernorum Norma Triplex, Sana omnium Ratio, Scriptura sacra, et Traditiones. Exemplo peculiari Theologicô eôque illustrissimo, et inde ab Apostolorum aevo varie hucusque agitato, ita ob oculos posita, ut, si secundum ejus fundamentales infallibilesque decisiones procedatur, Controversiae quaevis, etiamsi gravissimae, feliciter, breviter, et sine tumultu Conciliorum convocatione ullâ, decidi, amissa aut ignorata hactenus veritas recuperari; Adversari item quilibet, vel pertinacissimi juxtim cum Conciliis haereticis, judicari, convinci et confundi queant. Omnia ad hodiernorum nonnullorum, Veritatis et Pacis Universalis amantium, Virorum, votum et sententiam. Qui vario rerum usu edocti, in Irenicis suis recte monuerunt, nullam Christianorum Sectam, nisi accedente aut interveniente aliarum omnium ope et auxilio peregrino, consummari aut perfici in veritate posse.

Het duurde niet lang of de auteur was bekend; hij heette DANIEL ZWICKER, sedert 1657 inwoner van Amsterdam, waar hij in 1678 op zeven en zestigjarigen leeftijd overleed. Te Dantzig had hij het levenslicht aanschouwd en in het ouderlijk huis eerst van zijn vader, den predikant FRIEDRICH ZWICKER, later van zijn broeder, des vaders naamgenoot en opvolger, zijne opvoeding genoten[1]). Hoogstwaarschijnlijk is

---

[1]) De geschiedenis van ZWICKER's leven vóór zijne komst in ons land,

hij, 't zij te Dantzig 't zij te Koningsbergen, waar hij de medicijnen studeerde, met de veel genoemde FLORIANUS CRUSIUS en MARTINUS RUARUS bekend geworden. De briefwisseling tusschen deze mannen gevoerd en in de RUARI epistolarum centuriae bewaard, getuigt van vertrouwelijke betrekking; vooral leert zij ons ZWICKER kennen als groot voorstander van algemeene verdraagzaamheid, met voorbijzien van ieder dogmatiesch verschil. Langzamerhand schijnt die verdraagzaamheid bij ZWICKER ontaard te zijn in volkomen indifferentisme ten aanzien van dogmatische stellingen. Vroeger van ganscher harte de Sociniaansche gevoelens toegedaan, keerde hij zich van die broederschap af. Laat hem zelven ons mededeelen, wie hij is naar den inwendigen mensch. In een corollarium de se et sectis hodiernis, earumque reformatione, monita varia continens spreekt hij aldus: Cum sine dubio nosse desideres, Lector, quis sim et quomodo Reformationem Christian smi praeterea instituendam esse putem? Breviter ita habe: Me, nec Lutheranum, nec Calvinianum, nec Remonstrantem, nec Graecum, nec Pontificium, nec Socinianum, nec Mennonitam, nec ullum alium ex hodiernis Sectis esse hominem; sed, quoniam cum nullâ prorsus earum communico, omnes vero et singulas, secundum divinam veritatem, cujus unius me alumnum esse profiteor, reformatas cupio tum in doctrina tum in vita, ab omnibus potius odio haberi. Interim Ecclesiasticos conventus non prorsus aversor, neque sectam Christianorum ullam; cum aliquid boni tamen apud singulas invenerim, adeoque per ipsas omnes profecerim: à Fratribus Bohaemis scilicet et Lutheranis, accipiens Reformationis et libertatis Christianae initium; à Calvinianis, pri-

---

wordt het best gekend uit SCHNAASE'S Geschichte der Ev. Kirche Danzigs, S. 366 flg.; het later gedeelte evenzeer als de titels zijner geschriften uit F. S. BOCK, Historia antitrin. I, 2, pag. 1045 sqq. Kort wordt er over hem gesproken in SANDII Bibl. antitr. pag. 151 sq.

mum Rationis usum in Theologia; a Remonstrantibus progressum in libertate conscientiarum; a Graecis, veritatis antiquae reliquias cum Bibliis ipsis et Patribus; a Pontificiis, operum bonorum necessitatem, cum Patribus nonnullis Latinis; a Socinianis, judicandi dexteritatem; a Mennonitis demum, vitam CHRISTI rectius quodammodo, non dicam explicatam, sed adumbratam. Imò (ut mentem meam clarius adhuc aperiam,) omnes quoque hodiernas Christianorum Sectas, sine ullo inter ipsas hic facto discrimine, Ecclesias CHRISTI esse profiteor: eo, quod omnes aequaliter in CHRISTUM credant, CHRISTUMque pro Filio Dei, (quomodocunque etiam intellectô: nam nec PHILIPPI Apostoli aut NATHANAËLIS fidem propterea mox rejecit CHRISTUS, etiamsi ipsum tantum cum Judaeis pro Filio JOSEPHI, non vero secundum veritatem, pro genito per Spiritum Sanctum ex MARIA Virgine agnoscerent; Joh. I v. 46, quin potius fidem illam eorum acceptavit, v. 51, postquam se tantum talem Filium Dei esse confessi fuerant, qui promissus ille Rex Israëlis esset: v. 50 et, etiamsi hodieque non satis Apostolicam inter Christianos de Filio Dei vigere sententiam, suprà, ubi de longè diversa PETRI omniumque Apostolorum confessione agebatur, monstratum sit: hanc tamen minimè fidem impedire, si caetera sese rectè habeant, ut JESUM CHRISTUM pro Capite et Domino suo recipiant et habeant; adeoque eo ipsô, et per hanc in CHRISTUM fidem, filii Dei membraque CHRISTI fiant oleaeque inserantur[1]).

Jegens alle kerkgenootschappen dezelfde gezindheden koesterende, kon hij niet ontkennen, dat derzelver bestaan in zijn schatting eigenlijk getuigenis aflegde tegen het heerschen van den geest des Heeren. Geen kerkgenootschap toe te behooren, achtte hij dan ook het ideaal, dat bereikt moest worden. Op zijn standpunt, natuurlijk. Te vero, dus voert

[1]) Vgl. de tusschen RUARUS en ZWICKER gewisselde brieven, in des eerstgenoemden Centuria prima.

hij een tegenspreker in, te vero, quid interim fiet, dum Ecclesia nulla est, cui te adjungere aut possis aut velis? etiamsi quoque te clarissimam habere veritatem et cognitionem darem? Nullius ergo Ecclesiae eris membrum, adeoque nec corpori CHRISTI insertus? Respondeo: An ELIAS Deo minus erat acceptus, quod se Israëlitis Idololatris, Baalemque colentibus, in publicis coetibus non adjungeret, sed hinc inde tantum oberraret, idololatrasque objurgaret? An JOANNES Baptista in deserto solitarius vivens, nec communione aliorum Judaeorum utens, propterea improbatus fuit? Scilicet, ubi uterque hic ELIAS officio tantum suo in populo Dei reformando functus est, etiam si publicos coetus non frequentaret, Deo tamen eximie placuit, insertusque eidem mansit. Sed praeterea, habuit tamen Deus et horum Eliarum tempore suos aliquos, quibuscum peculiare corpus aliquod illi constituerunt, conjunctique in veritate et fide verâ manserunt? Habet et hodierno tempore vel inter ipsas Sectas Deus nonnullos, qui abominationes fugiunt, reformationemque aliquam populi Christiani exoptant, expectant, et urgent? quibuscum corda et animos sociare, (si aliter nequeas) reliquorum vero congregationes non prorsus deserere, imo, ut iisdem rectius aliquando interesse possis, eas emendatas exoptare, est corpus CHRISTI constituere, eidemque insertum esse. Et proinde, si ex me porro quaesieris, Lector, ecquis tandem sim? confitebor et dicam cum JOHANNE CHRISTI praecursore, (nonnullis tantum additis:) Non sum ELIAS, neque Prophetarum quisquam, neque CHRISTUS: sed sum Christianus, CHRISTIQUE Discipulus, ingemiscens et suspirans ob casum populi Christiani, eumque, ut resipiscat, elatâ hujus scripti voce inclamans.

Zulke ijver bracht de ireniek in kwade reuk. Zij eischte eene apologie en deze werd geleverd. Wie was er eerder toe geroepen, dan een der hartelijkste vrienden van DURAEUS, de eerwaardige JOHANNES AMOS COMENIUS, het wel bekende

hoofd der Moravische broeders, die sedert 1658 met zijn gezin in Amsterdam zich gevestigd had. COMENIUS mocht een geestverwant van DURAEUS genaamd worden: reeds voor het verschijnen van de Janua linguarum reserata door COMENIUS uitgegeven, waren beiden verbonden in den wensch, om den vrede onder alle Protestanten te bevorderen. Aan den invloed van DURAEUS op COMENIUS moet het toegeschreven worden, dat op der Broederen synode van 1636 de zaak zoo ernstig ter harte genomen werd, dat tot de hernieuwde uitgave van een reeds in 1618 gedrukt boek, ter aanbeveling van de eendracht, besloten werd, terwijl toen en later, vooral in Polen bij herhaling mondgesprekken tusschen de voorgangers van onderscheidene kerkelijke partijen plaats grepen [1]).

COMENIUS was van heeler harte het gevoelen toegedaan gebleven, reeds in de oudste schriften der Broeders uitgedrukt, dat het bestaan van onderscheidene kerkgenootschappen niet streed met den inhoud der H. Schrift, of schade deed aan het geloof in eene algemeene, dus onzichtbare kerk, de gemeenschap der heiligen. Gaarne herhaalde hij de woorden, die uitgesproken werden in de Confessio MAXIMILIANO II, anno 1564 oblata. Simul cum his nostrarum Ecclesiarum ministri de sua communitate hoc sentire docent,

---

[1]) Vgl. Over het leven en de werkzaamheden van COMENIUS Dr. A. GINDELY's voorlezing over dit onderwerp, geplaatst in de Sitszungs-Ber. der Wien. Acad., phil. hist. cl. Band XV, Heft III, S. 482 flg. Eenige door GINDELY uit het Archief van Praag voor het eerst afgedrukte brieven verhoogen het belangrijke van dit opstel. Zij leveren nieuwe bijdragen tot betere kennis van de nauwe betrekking, die er tusschen COMENIUS en de familie DE GEER bestond; tevens schenken zij de bewijzen voor de werkdadige deelneming die men hier te lande aan het lot der Broederen nam: zoo werden te Haarlem ruim 180 gulden ingezameld; te Hoorn 160; te Alkmaar 30; te Enkhuizen 24; want men wist, dat de gemeenten der Broederen over het algemeen weinig gegoedden telden. Aan COMENIUS zelven werden bij herhaling door Nederlanders rijke geschenken toegezonden, waarvan hij zich zelven niet als bezitter maar als uitdeeler onder zijne geestverwanten beschouwde.

quod et de quacunque Christiana alia, sive magna sive parva, sentiendum est, quid ipsa sola scilicet non sit catholica illa sancta Ecclesia sed tamen una pars hujus, sicut de Corinthiaca Apostolus scribit: vos estis corpus CHRISTI et membra hujus singuli pro sua parte. Ook had de ondervinding het gevaar van een indifferentisme, als dat van ZWICKER, doen kennen.

De tegenschriften, met welke COMENIUS het werk van ZWICKER bestreed en de verweerschriften, door laatstgenoemden uitgegeven, zou ik hier alleen naar den titel kunnen vermelden, daar geen van die alle mij in handen kwamen. Ik onthoud mij daarvan en verwijs naar de nauwkeurige opgave in het voortreffelijk boek van BOCK te vinden [1]. Dat de ireniek onder die stormen hare bloesems zag afvallen, behoeft geen betoog. En anonym uitgegevene opstellen, zooals het in 1687 te Rotterdam gedrukte, met den titel: Articles de Réunion entre les Protestants de la Confession d'Augsbourg et les Reformez, proposez par un theologien de la Confession d'Augsbourg, bleken niet bij machte, eenigen gunstigen invloed te kunnen uitwerken. Evenmin schijnt het, reeds in 1648 in onze taal overgezette, opstel van den Amsterdamschen Franschen predikant GODEFROY HOTTON, van de christelijke vereeniging en bevrediging der Evang. kerken in Europa [2], veler aandacht te hebben opgewekt; althans indien men oordeelen mag naar de schaars voorkomende vermelding van dit tractaatje bij tijdgenoot en nakomeling. Maar het blijkt duidelijk, dat de rampzalige herroeping van het Edict van Nantes de dienaren der Fransche kerken op middelen deed peinzen, door welke

---

[1]) l. l. pag. 1051 sqq.

[1]) Het zag het licht bij MARCUS ROOCQUIUS, boekhandelaar te Amsterdam in de Stormsteeg, voor wiens winkel het uithangbord: de institutio van Calvijn, geplaatst was.

tusschen Lutherschen en Hervormden een broederlijke verhouding kon geboren worden. Het traité de la Concorde ecclésiastique des Protestants, dans lequel on fait voir que la différence des sentimens qu'il y peut avoir entr' eux ne doit point empêcher leur réunion, gevolgd door eene exhortation adressée aux Protestans, contenant les raisons qui doivent les obliger à se réunir ensemble, verscheen mede in 1687, gevloeid uit de pen van ANTOINE TEISSIER, den geëerden auteur der Eloges des hommes savans tirez de l'histoire de Mr. DE THOU. Zeker schreef hij met het oog op den kring, waarin hij toenmaals zich bewoog in de stad Zurich, want het blijkt nergens, dat hij met de gesteldheid der dingen in ons vaderland bekend was; doch de titel, volgens welken het boekje heet uitgegeven à Amsterdam par CHARLES DUCHESNE kon ligtelijk doen gelooven, dat het geschrift behoort tot de producten der ireniek, gelijk die onder onze vaderen geijverd heeft. En aan dergelijke dwaling geven wij geen voet: het traité en de exhortation houden geene rekening met den toestand van de Nederlanden [1]). Toch waren de voorstanders der ireniek dit gewoon te doen. Onder de geestverwanten van DURAEUS was de overtuiging levende, dat het doel, hetwelk men najaagde, mede kon bevorderd wor-

[1]) De opgaaf van plaats der uitgaaf en naam des uitgevers is eene gefingeerde. BRUNET vermeldt in zijn étude bibliographique over de imprimeurs imaginaires et libres supposés, pag. 42, JEAN DUCHESNE als pseudo-uitgever der Traité. In den voornaam heeft hij zich vergist. Het werkje was waarschijnlijk te Genève gedrukt, en verscheen met door TEISSIER geteekende opdrachten aan den hertog van Wurtemberg en den keurvorst van Brandenburg. Waarom het noodig was, eene valsche opgaaf van drukker en plaats van uitgaaf op den titel te zetten, is mij duister, tenzij men moet aannemen, dat geen boekhandelaar in Zurich zulk een vredelievend geschrift durfde verspreiden uit ontzag voor den ernst, waarmede de eerbied voor de formula consensus van 1675 gehandhaafd werd. Vgl. SCHWEIZER, Central-Dogmen, II. S. 493 flg.

den door het onderhouden van een voortdurend schriftelijk verkeer, waarbij men elkander steeds op de hoogte hield van hetgeen er in de Protestantsche landen voorviel. Een correspondent, voor dat werk gewillig en bekwaam, werd gevonden; de bron, waaruit wij dit bericht ontleenen [1]), duidt hem aan als »Herrn WIKFORT in Holland". De bedoelde moet daar gewoond en gelegenheid gehad hebben, om veel te kunnen zien en hooren. Het ligt, dunkt mij, voor de hand, te denken aan JOACHIM WICQUEFORT, die lange jaren te 'sHage in dienst van Hessen-Kassel sleet, en voorspoediger loopbaan bewandelde dan zijn oudere, meer bekende, broeder ABRAHAM.

Welk aandeel onze landgenoot aan de irenische pogingen van zijn tijd gehad heeft, schijnt niet meer bepaald te kunnen worden. Hij is bekend als vriend van BARLAEUS. De in 1696 uitgegevene J. VICOFORTII epistolae ad GASPARUM BARLAEUM, v. cl. cujus responsoriae etiam insertae getuigen van beider vriendschappelijke gevoelens. Zij bevatten echter niets, waaruit wij WICQEFORT's ijver voor het werk des vredes leeren kennen: wel belijdt hij zijne ingenomenheid met de geschriften van ERASMUS en GROTIUS, doch den naam van DURAEUS vind ik niet genoemd en diens streven niet herdacht. Tot de ultra's behoorde hij in geen geval; hij zal wel een geestverwant van BARLAEUS mogen heeten, en diens woorden nagezegd hebben: Se partium nec ducem esse, nec sectatorem, nec publice, nec privatim. Of WICQEFORT het plan heeft gekoesterd, om den band der vereeniging ook om Remonstranten en Doopsgezinden te slaan, durf ik, bij gemis aan bescheiden, niet beslissen. Laat het ons verblijden, hem als vredestichter te mogen begroeten, eene eere, tot heden door zijne biographen hem onthouden.

Gelijke hulde zij gebracht aan een Nederlandsch edelman,

---

[1]) STERN, A. a. O. Hist. Zeits. S. 74.

die bij de voorstanders van LEIBNITZ' irenische plannen eene plaats verdient. Onder het groot aantal brieven tusschen LEIBNITZ en zijne vrienden gewisseld, ter bevordering van de vereeniging der verdeelde Christenheid, onderscheiden zich de in 1745 door den Leipziger hoogleeraar JOHANN ERHARD KAPP verzamelde en uitgegeven Sammlung einiger vertrauten Briefe, welche zwischen dem weltberühmten Freyherrn, GOTTFRIED WILHELM VON LEIBNITZ und dem berühmten Berlinischen Hof-Prediger, Herrn DANIEL ERNST IABLONSKI, auch andern Gelehrten, besonders über die Vereinigung der Lutherischen und Reformirten Religion, über die Auf- und Einrichtung der Kön. Preuss. Societät der Wissenschaften u. s. w. gewechselt worden sind. Aus ihren Handschriften mit einigen Anmerkungen, nebst neun Leibnitzischen Aufsätzen und Vorschlägen zuerst ans Licht gestellet.

In deze verzameling vond ik een antwoord op de vraag, of ook bij Nederlanders de pogingen van LEIBNITZ eenige ondersteuning genoten hebben?

Het is bekend, dat de groote denker en staatsman ons vaderland een goed harte toedroeg en met levendige belangstelling de houding der Nederlanders tegen over Frankrijk gadesloeg. Vreemd zou het mogen heeten, dat hij bij zijn ijveren voor den vrede in de Christelijke kerk niet naar een of meer bondgenooten, die de zaak in ons vaderland konden bevorderen, zou hebben omgezien. De veronderstelling wordt niet gerechtvaardigd door de berichten van hen die over de ijverige pogingen van LEIBNITZ geschreven hebben. Maar in bovengenoemde briefwisseling vond ik een man genoemd die, nergens elders als vredestichter vermeld, alleen bekend is als staatsman en bevorderaar van wetenschap.

De bedoelde plaatsen zijn de navolgende:

Bl. 82 flg. bevatten het antwoord van LEIBNITZ aan IABLONSKI, waarin mede over der Engelsche prelaten houding ten aanzien van het vredeswerk gesproken wordt.

Daarin vinden wij de volgende regelen, S. 84.

»Ob mit Herrn VON OPDAM etwas dieszfalls vorgenommen worden, würde auch zu wissen dienlich seyn. Er scheinet zwar wohl geneigt, mich dünckt aber nicht, dasz man ihm etwas, so eine mühsame Attention erfordert, dabey zumuthen dürfe."

Nog voor het einde van datzelfde jaar 1699 wordt weer de naam VAN OBDAM gelezen in een brief van IABLONSKI, in deze regelen, S. 95:

Der Herr VON OPDAM ist die gantze Zeit über in Dresden bey dem König gewesen, auch noch nicht revertiret. Vrij wat meer van belang luidt hetgeen IABLONSKI dato Jan. 1701 mededeelt, S. 239: Recht seltsam ists, dass, da ich an nichts weniger dencke, durch wunderbare Gelegenheiten es sich schicken musz, dasz mir eine Reise nach Holl- und Engelland angetragen wird, welche umbtrent Ostern, oder noch eher antreten solle, und erwarte ich des Hofes endliche Resolution innerhalb weinig Zeit. Geht selbige fort, so werde hauptsächlich das Negotium Irenicum hiebey brauchen; wozu auch der Herr VON OPDAM, da Er mir die Ehre gab, von mir Abschied zu nehmen, mich sehr animiret, und allen seinen Beystand in Holland verheissen.

Bij den, aldus aangeduiden, persoon VAN OBDAM moeten wij denken aan JACOB, GRAAF VAN WASSENAAR OBDAM, enz. SCHELTEMA, Staatk. Nederl. II, 2e stuk bl. 449 en SIEGENBEEK, Gesch. der Leids. Hooges. II. (Toev. en Bijlag. bl. 18) deelen het merkwaardigst uit 's mans leven mede, waartoe ook de onaangenaamheden moeten gerekend worden, in het Collegie van Curatoren ontstaan en door SIEGENBEEK geschetst t. a. p. I. bl. 249 vlg. Zij maken echter geenerlei gewag van zijne vredelievende gevoelens en relatien met LEIBNITZ en IABLONSKI.

Niets zou mij aangenamer zijn, dan uit goede bronnen den persoon VAN OBDAM naar zijne irenische gezindheid en werkzaamheden te kunnen schetsen. Doch het mocht mij niet gebeuren, de noodige gegevens te erlangen. Er wordt ons bericht [1]), dat hij zijne opvoeding te Sedan heeft genoten ten huize van den predikant J. A. DE SAINT MAURICE; doch onze onbekendheid met dezen Evangeliedienaar veroorlooft ons niet eenige gissing te wagen betreffende de mogelijkheid, dat OBDAM toen reeds op den weg der vredelievenden is geleid geworden. De hooghartigheid, waardoor hij zich in latere levensjaren onderscheidde [2]), kon zeer wel gepaard gaan met irenische gevoelens op het stuk der religie.

Gelijk menigmaal eene goede zaak bedorven wordt door de onhandigheid harer voorstanders, lijdt zij soms schade door de hoedanigheid der personen, die aan haar hunne belangstelling wijden. Bij de vereerders en geestverwanten van DURAEUS verlangde ook PETRUS SERRARIUS eene plaats. Ontslagen uit den dienst der gemeente van Keulen, had hij zich in Amsterdam met der woon gevestigd, om er als »priester der algemeene Christelijke kerk" werkzaam te zijn. Wat BENTHEM, Holländischer Kirch- und Schulen-Staat, II. S. 341, flg.; GLASIUS, Godgeleerd Nederland en SCHOTEL, Biographisch Woordenboek i. v. over zijnen levensloop en geschriften mededeelden, zal ik niet herhalen; doch ter kenschetsing van dezen man mag ik op andere bronnen wijzen.

---

[1]) C. DROSTE, Overblijfsels van geheuchenis, uitgegeven met aanteekeningen van R. FRUIN, bl. 282.

[2]) DROSTE, t. a. p. bl. 515. Is deze OBDAM dezelfde als de elders genoemde admiraal VAN WASSENAAR, dan zij ook zijne gelatenheid tegenover de verschrikkingen des doods geroemd. Over de laatste ziekte en het uiteinde van dien admiraal handelt uitvoerig BOERHAVE bij VON ZIMMERMANN, over de ondervinding in de geneeskunde, vertaald door A. POTGIETER (1832 I bl. 168 vlg.), en J. BANGA, gesch. der Geneesk. en van hare beoef. II. bl. 844 volg.

Arnold roemt hem in de Kirchen- und Ketzer-Geschichte, II Band, S. 900. Slechts voor een deel worden door anderen, met name door maresuis van Groningen, die lofspraken nagezegd: est certe vir ille bonus, pius ac bene doctus, nostri duraei, Irenici, constans amicus, sed ἰδιογνώμων, ac creditur in Schwenckfeldianismum pronior.

Geen kerkgenootschap toebehoorende en voor het Chiliasme in ijver ontstoken, moest hij sympathie hebben voor allen, wier werkzaamheden naar zijne schatting vruchtbaar konden zijn voor het heil, dat hij wachtte. Zoo bezocht hij antoinette bourignon, zeer spoedig na hare aankomst in Amsterdam; de vriendschap duurde echter niet lang, daar zij door zijne eigenzinnigheid spoedig van hem afgeschrikt werd [1]).

Met duraeus heeft hij vertrouwde briefwisseling gevoerd [2]). Wat liet zich echter van den invloed eens zoodanigen medestanders verwachten in een land als het onze, waar het Chiliasme met zijne beloften en eischen tot de droombeelden der onverstandigen gerekend werd? Wat kon hij doen in het belang van duraeus, hij, die reeds in 1628 van de Evangeliebediening uitgesloten, eerst het plan had gekoesterd, om te Franeker of te Groningen in de medicijnen te studeeren [3]), nu echter als ambteloos burger zijne dagen in Amsterdam sleet?

Ook adam boreel behoorde tot de Nederlanders, die met duraeus bevriend waren en wien laatstgenoemde »omnem felicitatem in Domino" laat toewenschen, terwijl hij hem een zijner geschriften aanbiedt [4]). Was er voor dezen plaats bij het werk der ireniek, voor dezen, van Socinianisme

---

[1]) Vgl. het leven van juff. a. b. (door p. poiret) 1683, II. bl. 276 vlg.

[2]) Crenius, anim. phil. et hist., II. pag. 45 sqq.

[3]) Crenius deelt l. l. pag. 57 sqq. een onuitgegeven brief van serrarius mede, waaruit wij deze bijzonderheid vernemen.

[4]) Crenius l. l. pag. 55.

verdachten en door de hoogleeraren HOORNBEEK en MARESIUS, zij het dan ook op gematigden toon, bestredenen[1])?

Nauwelijks kan ik mij de mogelijkheid denken, dat DURAEUS, die onder onze landgenooten verkeerde, geen oog had voor de beletselen en moeielijkheden, met welke zijne plannen in Nederland te worstelen hadden, beletselen en moeielijkheden, welke in Duitschland, althans in die mate als hier, niet bestonden. Daar golden vereenigingsplannen alleen Lutherschen en Hervormden; hier moest men rekening houden ook met de talrijke kerkgenootschappen der Doopsgezinden en Remonstranten. Het ging toch niet aan, deze te beschouwen als niet bestaande, te minder daar omstreeks dien tijd bij de Remonstranten een theologiesch leven heerschte, dat ook buiten den kring dier broeders veel van zich spreken deed.

Ik heb hier bepaaldelijk het oog op de door den Remonstrantschen hoogleeraar VAN LIMBORCH, voor het eerst in 1686 uitgegeven Theologia Christiana ad praxin pietatis et pacis Christianae unice directa, in 1695 en 1700 bij het leven des auteurs, in 1715, 1730 en 1735 na zijn dood herdrukt doch niet zoo besproken, als die herhaalde uitgaven doen verwachten. De uitnemende geleerde, die in 1843 met zijne doctorale Dissertatie, de PHILIPPO A LIMBORCH theologo groote verwachtingen opwekte, die hij in zijn korten levenstijd niet beschaamde, A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, maakt de juiste opmerking[2]): miror adversarios LIMBORCHII et tam paucos fuisse et tam sero et quasi cunctanter in eum surrexisse. Behalve de Utrechtsche hoogleeraar F. BURMAN en de Franeker VAN DER WAEYEN lieten zich geene stemmen in het openbaar vernemen. Terecht wijst VAN DER HOEVEN op den vorm, waardoor LIMBORCH's polemiek zich

---

[1]) DE LA RUE, Gelett. Zeeland, bl. 13 vlg.
[2]) l. l. pag. 67.

onderscheidde, daar zij zooveel mogelijk de zaken behandelde, zonder de personen in het spel te brengen, eene methode, hem vooral door zijn vredelievenden geest voorgeschreven en een natuurlijk gevolg van zijn verlangen om de verdraagzaamheid als christelijke deugd, niet als vrucht van politiek overleg in eere te brengen. Persoonlijk in Engeland bekend en geëerd, kreeg hij ligtelijk kennis van de geschriften, die daar vóór en gedurende het protectoraat van CROMWELL ter aanbeveling der verdraagzaamheid werden verspreid: doch het moest zijn aandacht trekken, dat de meeste dier stukken meer door politieke, dan door religieuse inzichten waren ingegeven. MILTON's bekende opstellen — wie leerde ze niet op nieuw waardeeren door de monographie van Dr. STERN[1]) — maken hier nauwelijks eene uitzondering. Ik schrijf het aan dergelijken oorsprong toe, dat zelfs LOCKE's the Letters of Toleration onder ons weinig opzien baarden, hoewel een gedeelte er van hier het licht gezien had en aan LIMBORCH gericht was geworden. Immers de epistola de tolerantia ad clarissimum virum T(heologiae) a(pud) R(emonstrantes) P(rofessorem) T(yrannidis) O(sorem) L(imborchium) A(mstelodamensem) Scripta a P(acis) A(mico) P(ersecutionis) O(sore) J(oanne) L(ockio) A(nglo) werd in 1685 door LOCKE hier opgesteld en uitgegeven.

Vele hooggeplaatsten in de kerk en de school namen van dergelijke geschriften weinig kennis: menig onder hen zag wellicht het moeielijke ja onuitvoerbare der zaak duidelijk in. Want naast de Remonstranten leefden hier de Doopsgezinden: al mochten deze voor alsnog, volhardende bij hunne stilheid en afgezonderdheid, weinig van zich doen spreken, hunne prijsstelling op hetgeen hen onderscheidde,

---

[1]) Milton und zeine Zeit (1877), Ier Th., Zweites Buch, S. 99 flg.; IIr Th., Erstes Buch, S. 206 flg.

verbood hun stappen tot vereeniging te doen met dezulken, die in andere gevoelens niets minder zagen dan dwalingen. Daar bij moet wel gelet worden op een trek in ons volkskarakter, die vaak voorbijgezien wordt. Vredelievendheid behoort niet tot de deugden van ons volk. Onder den schoonklinkenden naam van beginselvastheid verbergt zich vaak de starre eigenzinnigheid, die nauwelijks voor het gevoelen van anderen aandacht over heeft en altijd vergeet, dat vasthouden aan beginselen uitnemend goed gepaard kan gaan met welwillende waardeering van verschillend denkenden.

Van zoodanige waardeering wist men hier te lande niet veel. In het begin der 18e eeuw liet zich de luidklinkende stem van een invloedrijk man hooren, die sterk tegen alle irenische plannen waarschuwde. Ik bedoel den Middelburgschen predikant JACOB LEYDEKKER en diens welbekend boek: de eer van de Nationale Synode van Dordrecht in de jaren 1618 en 1619, voorgestaan en bevestigd tegen de beschuldigingen van G. BRAND in zijne Historie der Reformatie, 2 deelen, 1706, 1707. De lezers dezer bladzijden, die met LEYDEKKER's werk bekend zijn, herinneren zich, dat der Remonstranten ijver voor de verdraagzaamheid, in 1610 openlijk aangeprezen, LEYDEKKER's ergdenkendheid jegens alle ireniek in hooge mate had opgewekt. Met welgevallen deelt hij iets uit het geschrift mede, waarin de hoogleeraar HEIDANUS zich hooren laat over de onderlinge verdraagzaamheid. »En lieve wat was dog die »aanbiedinge van een onderling verdraagsaamheid tot ruste »en vrede van het land, der kerken, die de Remonstranten »Anno 1610 in sekere Remonstrantie, waarvan sy nog den »naam dragen van Remonstranten, hebben gepresenteerd, »mits dat van de verschillen niets, dat de Godsaligheid, en »goede werken schadelyk ware geleerd wierde etc., anders »als een regte Wolfspraesentatie, daartoe strekkende, om »de regte belyders der waarheid tot stomme honden te

»maken, en door een ontijdig stilzwijgen de waarheid selve »te benemen? Die eerst het water hadden troubel gemaakt »door hare nieuwe Leere en daardoor alle liefhebbers tot »tegenspreken verwekt, als sij sagen, dat dit ligtelyk tot »een censure soude hebben uitgevallen, nemen haren toe- »vlugt tot den wereldlyken arm en soeken met belofte van »selve te willen swygen, ook dien anderen het stilzwygen »op te dringen. Even of het mogelyk ware, dat de regte »Moeder even soo wel soude konnen gedoogen, dat haar »kind in het midden doorgehouwen wierd, als de valsche »Moeder. Hadden sy geene veranderinge in de Leere voor- »gehad, wat hoefden sy ons een onderlinge Verdraagsaam- »heid te presenteeren, en met geweld op den hals te drin- »gen? Voorwaar een vreemde maniere van vrede te maken, »die syne partie na syn goedvinden voor te schryven en »met geweld die te doen goedvinden; dit is even sooveel »als of men ymand eene portie van syne erve ontnomen »hebbende, en daarna siende, dat men ligtelyk tot restitutie »soude geperst worden, met den verongelykte sogte te »accorderen, dat elk, behoudende hetgeene hij hadde, voort- »aan niet meer en soude van het voorgaande spreken, maar »vrede en ruste houden".

Verdraagzaamheid, gegrond op wederzijdsche waardeering van gevoelens, kende LEYDEKKER niet. Hij denkt er niet aan dat het mogelijk is, de besluiten der Nationale Synode en de gehoorzaamheid daaraan te vereenigen met gevoelens van welwillendheid jegens hen die van andere meening zijn. Tegen de Remonstranten liet hij zich dus hooren: »Wij ver- »gen integendeel, willen sy vereenigen, laatse hunne gevoe- »lens, hun smaden van de waarheid, hunne scheur-ziekte, »hun afloopen van de waarheid-schoot, staken, en wederkee- »ren tot de eenigheid des Geloofs, met versaking van alles »wat tegen onse Regtsinnige Leere strijd, wij sullen se als »Broederen dan Wellekom heeten, en aan hunne vorige af-

»wykingen niet meer gedenken. Lust het hun niet tot ons »over te komen, en afscheid te nemen van hunne leeringen, »die soo seer tot nadeel van de Eere Gods, en Ontrusting »der kerken gestrekt hebben, wy moetent getroost syn, en »God evenwel bidden, dat het synen almagtigen arm behage »soodanig die afgedwaalde Menschen terug te trekken, dat »se ten laatsten hunne gedagten mogten gevangen geven onder »de gehoorsaamheid der Euangelise waarheid ter erkentnisse »van de Eeuwige vrymagt en dierbaarheid der voorkomende, »medewerkende, agtervolgende en volmakende Genade, den »uitverkorene van God geschonken, na syn vry welbehagen, »tot toppunt der Saligheid". Zóó was hij gestemd en liet hij zich hooren tegen de Remonstranten. Hoe dacht hij over de Lutherschen?

Met een beroep op SPANHEIM's Elenchus controversiarum verdedigt hij zijn onwil, om zich met de Lutherschen te vereenigen. Deze toch verschillen te veel met de Hervormden in de leer.

SPANHEIM stelt hun afwijkende gevoelens onder deze punten:

»In spreekwyze, daar de Lutherse spreken (hoewel niet »uit LUTHER) van de Verkiesinge en Verwerpinge, als uit »het voorsien des Geloofs, of uit Voorwetenschap van On»geloove. Schoon het Concordie-boek soo PEUCERUS eerstyds »aanmerkt, in de Belydenisse van HOSPINIANUS opgege»ven, de Voorkennisse niet en onderscheidde van de Voor»schikking. 2. In de rang der Besluiten, namentlyk, voor»aenstellende het conditioneel besluit van Aller Saligheid, »Verlossinge, Roepinge tot het Geloove &c. by aldiense »daar aan in geen gebreeke blyven. 3. In 't Voorwerp »van CHRISTI Dood, voor alle en ieder Mensch, soo Uit»verkooren, als Verworpen. 4. In aan te toonen de Ma»niere van de werking der Genade, die ten aansien van »alle ook inwendig zij, en kragtdadig ten aansien van God, »maar wien de Menschen wederstaan, en beletten: alhoewel

»sy anders de onmagt van de Vreye Wil tot het werk der »Bekeringe bekennen. 5. In het vast te stellen van de mo- »gelyke Afval der Heilige, die de Gereformeerde ook niet »ontkennen, by aldien de Heilige, in sigselfs worden aan- »gemerkt na Gods onveranderlyke Voorkennisse. 6. Eindelyk »in het verdraayen of links opvatten van het gevoelen der »Gereformeerde en aanwryven van de kettery der Praedes- »tinateuren, die ook aan Augustinus, Godeschalcus, en die »met die eens gevoelende waren is aangewreven. Maar de »onbillykheid van deze oordeelen en argwaan voorts daarla- »tende, soude er ligt vereeniging getroffen worden, of in de »spreekwys, of in de maniere van Gods Besluiten te begry- »pen, of in de maniere van verclaringhe of uitbreidinge, »behoudens alom het Wesen, (te weten van CHRISTI Dood, »of van de Voortkomende en versterkende Genade, of van »het Regtvaardigmakende geloove of van den H. Doop) om- »gekeerd door de gemeene Vyanden der Protestanten". Nog- thans is hij niet ongezind, om zich neer te leggen bij het irenicon, dat op de samenkomst te Cassel in 1622 vast- gesteld werd.

Hij kwam dus niet veel verder dan VOETIUS en diens ambtgenooten ons gebracht hadden. Tegenover hem zou de eisch van vereeniging met de Remonstranten als iets onzin- nigs geklonken hebben. Doch die blaam drukke op hem niet alleen; anderen dachten en schreven, zoodra er van ireniek spraak was, alleen over Lutherschen en Gereformeerden.

De inderdaad fraaie verhandeling van J. A. TURRETIN, nubes testium pro moderato et pacifico de rebus theologicis judicio et pro instituenda inter Protestantes concordia, uitgegeven te Genève in 1719, werd in 1724 in onze taal overgezet[1]). Die vertaling

[1]) YPEY, Geschiedenis van de Kristelyke kerk in de 18e eeuw, IV, bl. 83.

kwam mij niet in handen. dus kan ik niet bepalen. of haar auteur iets in het midden gebracht heeft over de eigenaardige gesteldheid der godsdienstige partijen hier te lande; ik betreur te meer het gemis van gelegenheid tot raadplegen, dewijl ik bemerkte, dat HENRI FIOT, die het opstel van TURRETIN in het Fransch ter perse gaf (1726), zoo ver gaat, om, waar TURRETIN uitdrukkelijk spreekt over Lutherschen en Hervormden, hem la réunion de toutes les Eglises Protestantes als voornemen toe te kennen. Zoo dicht waren de oogen gesloten voor de aanwezigheid van andere kerkgenootschappen naast de twee talrijkste.

Het laat zich denken, dat de tegenstanders der ireniek zoodra deze in dien vorm en op zulke wijze te voorschijn trad, het stilzwijgen niet bewaarden, maar op het gevaar wezen, dat voor de rechtzinnigheid der leer aan dergelijk ijveren verbonden was.

Van een dier Zeloten moeten wij hier melding maken, dewijl zijne geschriften de hooge overheid des lands noopten een krachtig woord van afkeuring te laten hooren. ERDMANN NEUMEISTER in 1715, op 44jarigen leeftijd, predikant in Hamburg geworden, bestreed in meer dan een opstel de pogingen der ireniek. In 1721 en 22 openbaarde hij achtereenvolgens in enkele voortbrengselen van zijn pen de denkbeelden die hem bezielden: Kurzer Beweis dass das jetzige Vereinigungs-wesen mit dem sogenannten Reformirten oder Calvinisten den ganzen Catechismo schnurstrocken zu widerlaufe, en andere opstellen, waarvan de titels, hoewel niet in gewenschte orde voorkomen in het Lexicon der hamburgischen Schriftsteller (1870) V, S. 496 flg. Bij resolutie van 3 Januari 1722 werd door de Staten onzes lands de Magistraat van Hamburg verzocht, de vrijheid van godsdienst te handhaven, nadat der Staten resident in Hamburg geklaagd had over »de ergerlyke en violente geschriften aldaar

»uitgegeven en door den druk gemeen gemaakt, specialyk die »van den Pastoor van St. Jacobs kerk aldaar, met name »ERDMANN NEUMEISTER en het uitvaren van de geestelykheid »op de Predikstoelen, om de Gereformeerden haatelyk te »maaken, de Gemeente, soo het scheen, tegen haar op te »hitsen, en de Magistraat te beweegen, om aan haar de »vreye oeffeninge van haaren Godsdienst te sijnen (d. i. der »Staten Resident) huise te beletten" [1]). In het slot spreekt zij allernadrukkelijkst den afkeer uit, dien het geschrijf van NEUMEISTER had opgewekt algemeen in Duitschland en bepaaldelijk in Hamburg [2]), waar dientengevolge de vrees voor belemmering in het genot der godsdienstvrijheid bij de Hervormden, dus ook bij de daar gevestigde Nederlanders, ontwaakte. De resolutie verdient in haar geheel nagelezen te worden ook om den waardigen vorm, waardoor zij zich aanbeveelt.

Of er iets van NEUMEISTER's opstellen door vertaling algemeen hier te lande is verbreid, durf ik niet beslissen, daar ik desbetreffende geene zekere berichten erlangen kon. 's Mans optreden bewijst op nieuw, dat vaak door het ijveren voor den vrede, de vrede gevaar loopt om verstoord te worden.

Daar waren er, volgens wie het stichten van vrede langs een weg moest gezocht worden, die veel uitnemender is [3]). Zij toonden te weten dat de verdraagzaamheid zeer goed

---

[1]) Kerkelyk Placaatboek, II, bl. 457.

[2]) MOHNIKE's zeer belangrijke mededeelingen aangaande de Chursächsische und Schwedische Verhandlungen betreffend die in den Jahren 1721 und 1722 zu Regensburg projectirte Vereinigung der beiden Evangelischen Confessionen innerhalb des deutschen Reiches, door hem opgenomen in zijne Kirchen- und literarhistorische Studien und Mittheilungen (1824), I, S. 112 flg. spreken van het kwade gerucht, waarin ook bij Duitschland's hooge staatscollegien de arbeid van NEUMEISTER stond.

[3]) Ik heb over enkele personen en geschriften, waar over nu gesproken wordt, reeds gehandeld in Joh. Stinstra en zijn tijd. II. bl. 180 vlg.

gepaard kan gaan met waardeering van eigene welgegronde dogmatische overtuigingen.

VENEMA, de groote theoloog der vorige eeuw, zij hier voor allen geroemd; als theologus pacificus is hij te recht door NIPPOLD aan het buitenland voorgesteld [1]), waar zijn naam zeker minder bekend en geëerd is dan bij ons, zijne landgenooten, vooral bij hen, die zich herinneren, wat VENEMA voor STINSTRA geweest is. Ik spreek gaarne weer over dezen godgeleerde, wiens verdiensten niet ligt te hoog geschat worden. Eer VENEMA in de taal der geleerden van zijn gevoelen blijk gaf, verhief uit het Luthersche kerkgenootschap de Haarlemmer predikant MANNÉ, zijne stem door de in 1719 openbaar gemaakte naukeurige so theologise als historise aanmerkingen over het werk der Reformatie en over eenige op deszelfs tweede eeuwfeest verhandelde jubeltexten. Vrijmoedig drong hij aan op het bewijzen in woorden en daden van onderlinge verdraagzaamheid tusschen Hervormden en Lutherschen, »dewijl beiden in den grond der zaligheid, in den »artikel van de Rechtvaardigmakinge eenes armen zondaars »voor God eens zijn, insgelijks gelooven de drieenigheid der »Personen in het Goddelijk Weezen, en twee Natuuren, een »Goddelijke en een menschelijke in CHRISTO". Scheen het voorstaan eener strenge Predestinatie-leer eene dieper gaande klove tusschen Lutherschen en Hervormden te delven, MANNÉ bracht de opmerking in het midden, dat men »veele onder »de Hervormden vond, die aan dat lijntje niet hard trokken, »en het naar zijn meening op het H. avondmaal principaal »zoude aankomen". Hij biedt de hand der broederschap aan en houdt de Hervormden voor leden der algemeene Christelijke kerk, terwijl hij de kerk die naar LUTHER haren naam draagt van alle gezindheden de allerzuiverste rekent.

---

[1]) Vgl. diens Handb. der neues. Kircheng. 3e Ausg. I Band, S. 200.

Tien jaar later liet een op gelijken toon sprekende stem uit den kring der Hervormde predikanten zich hooren, die van Hemmen's leeraar MOMMERS. Ik laat den uitvoerigen titel hier volgen: LUTHER gereformeert ofte vertoog, dat sulken en anderen van zijne ampt en tijdgenooten, gelijk in de andere hoofdstukken des geloofs, soo ook in de Leere van de Predestinatie, van Gods voorzienigheid ende verhardinge des sondaars; van den vreijen wille der menschen, van de vereeniginge der beide naturen in Christus en zijne voldoeninge; van de volhardinge der heiligen en van het avondmael, met de Gereformeerden overeenkomen, alsmede de geheele geschiedenis van den opkomst der broedertwisten en geschillen tusschen LUTHER met CARLSTAD, ZWINGLIUS enz., en den voortgang van dien. Dienende tot een grond voor de vereeniginge der Gereformeerden met de Lutheranen, die in dese tijden zoo hoog noodig is. Met twee aanhangsels. I. Het duizend jarig rijk der Heiligen, ofte een Redevoeringe over Openb. XX, 1—4. II. Gods verbond met den zondaer en des zondaers verbond met God. —

Het boek, in 4to uitgegeven en meer dan 500 bladzijden tellende, werd aangeprezen door een brief van den Hooggeleerden Heere professor TACO HAJO VAN DEN HONERT.

De waardige predikant, met hart en ziel de belijdenis van zijn kerkgenootschap toegedaan, spreekt wel met achting van de kenmerkende gevoelens der Lutherschen; prijst wel de beoefening van de schriften hunner godgeleerden ter ernstige studie aan, doch schiet zeker te kort in eene onpartijdige waardeering van de Luthersche dogmatiek. On-

tegenzeggelijk gaf hij zich bloot aan de berisping van de zijde der Lutheranen.

De godgeleerde, die de pen tegen MOMMERS keerde, de Hamburgsche predikant J. L. SCHLOSSER [1]), auteur van het breede verweerschrift Lutherus Lutheranus Luthero Reformato J^s^. M^I^. MOMMERS oppositus, toonde het boek van den Hemmenschen predikant goed gelezen te hebben. Door zijn verblijf hier te lande met onze taal bekend en daardoor geheel te huis in de strijdschriften, die tusschen 1729 tot 1739 Hervormden en Lutherschen gewisseld hadden, bestreed hij MOMMERS, waar deze aan de eigenaardigheden der Luthersche dogmatiek scheen te hebben te kort gedaan. Of het werk van SCHLOSSER bij onze landgenooten grooten opgang gemaakt heeft, moet ik in twijfel trekken. De uitvoerigheid strekte niet ter aanbeveling en voor het bevorderen van vrede, voor het opwekken van eenigheid des geestes, leverde het de noodige stof niet. Men mag het dan ook onder de irenische schriften geen plaats aanwijzen. Trouwens als zoodanig kondigde het zich ook niet aan.

Naar den titel oordeelende zou ik voor de iets later verschenene dien rang mogen vragen: namelijk voor het kerkelijk pleidooi, vertoonende op eene bescheidene wijze, de onpartijdige redenen waarom de Geformeerden hunne vereeniginge wel met de Evangelische Lutherschen en niet met de Roomschen zoeken, door ANTONIUS VAN HARDEVELDT voorgedragen; even zoo voor RAVESTEYN'S philadelphia of kerkelijk vredenscongres beknoptelijk ontworpen en vriendelijk aangeraden, dat ten jare 1746 de pers verlaten heeft; eindelijk voor het middel ter vergelijking tusschen de Euangelische die zich onderscheiden door den naam van Gerefor-

---

1) Vgl. over hem Lexicon der Hamb. Schriftsteller, VI, S. 565 flg.

meerden en de Lutherschen, aangeprezen door W. VAN GENDT, leeraar te Stellenbosch aan de Kaap; doch gelijk ik elders aanmerkte ken ik deze alleen naar den titel.

Afdoende en van wezenlijke beteekenis schijnen mij toe de drie brieven over de zwarigheden der vereeniging van den godsdienst, welke J. D. VAN HOVEN in 1768 door den druk gemeen maakte. Hij had ze uit het Hoogduitsch vertaald, gelijk ze door den schrijver van den oorspronkelijken tekst, J. D. MICHAELIS, in 1759 openbaar gemaakt waren in diens Syntagma Commentationum pag. 121 sqq. De vertaling kon ik niet bekomen; de Duitsche tekst ligt voor mij. MICHAELIS richtte ze aan den Predikant J. F. AURAND, secretaris der Neuwiedsche Unions-academie, door graaf JOHANN FRIEDRICH ALEXANDER in het leven geroepen. Op klemmenden trant redeneert MICHAELIS tegen alle pogingen tot vereeniging; hij wijst aan, dat geene vereeniging aangenaam wezen kan aan Christenen, die met volle overtuiging de leer van hun kerkgenootschap zijn toegedaan. »Ich hoffe nicht — dus eindigt hij den tweeden brief, »Seite 152 — dass die Verfechter der Einigkeit und Liebe, »der Zärtlichkeit und Schonung der Gewissen uneingedenck »seyn werden. Sollten diese bey der Vereinigung leiden, so »ist es besser, wir behalten bey Einem Gott und Erlöser und »bey Einer Hoffnung unsers Beruffs, ungeachtet der brüder»lichsten Liebe gegen einander, doch zwey Nahmen und »getheilte Kirchengüter, und man kenne nach wie vor an »den Nahmen die Cantzel von der man die Lehre hören kann, »die man verlanget. Ist dis Trennung? Ist dis Lieblosigkeit?" Een herdruk der vertaling van deze opstellen verscheen in 1797 ter bestrijding van den bekenden voorslag der Remonstranten.

Geen der in de laatste plaats genoemde stukken heeft over de vereeniging met de Dissenters gehandeld. Wat

schade, zoo maar eene gewenschte toenadering, gegrond op waardeering van het goede, dat hen onderscheidde, op te merken viel.

Misschien rijst bij den lezer de vraag op, of de aanbeveling van verdraagzaamheid, door koning FREDERIK den grooten van Pruissen en zijn vriend VOLTAIRE gegeven, hier te lande geen indruk maakte en navolging vond? Niemand kan meer dan ik bereid zijn, om des konings tolerantie te huldigen en te buigen voor de overtuigende bewijzen dier verdraagzaamheid door JOHANNSEN bijeengebracht [1]). Volgaarne erken ik de waarde der schoone bladzijden door NIPPOLD beschreven ter toelichting en aanprijzing van FREDERIK's maxime, dat in zijn rijk »jeder nach seiner Façon »selig werden sollte" [2]), maar ik blijf toch beweeren, dat dergelijke verdraagzaamheid weinig of niets gemeen heeft met waarachtige waardeering; ik hoor in alle door FREDERIK geuite woorden en genomene besluiten de taal van den wijsgeer van Sans-Souci, niet de uitspraak van den CHRISTUS-belijder. Nogtans zij het goede genoten met dank jegens Hem, die den wijsgeer van Sans-Souci en den patriarch van Ferney verkozen heeft tot de profeten der verdraagzaamheid voor hun volk. Dergelijke beperking van den door hen verspreiden invloed geldt vooral VOLTAIRE. Men maakt zich doorgaande eene verkeerde voorstelling van het gezag zijns naams hier te lande. Geestig en juist schrijft mijn vriend HARTOG in zijne schets van de laatste dagen der heerschende kerk [3]), als hij handelt over VOLTAIRE's traité sur la Tolérance, waarvan de vertaling 1774 drie drukken beleven mocht, dat »velen in het »stuk der tolerantie den man met wantrouwen aanzagen,

---

1) Vgl. Zeits. f. d. Hist. Th. 1849, S. 79 flg. vooral S. 131 flg.
2) Handb. d. n. Kg. 1 Band, S. 235 flg.
3) De Gids, 1880, Deel III, bl. 433 volg.

»voor wien het eenige verschil tusschen Protestanten en »Roomschen hierin bestond, dat de eersten tot God baden »in slecht Fransch en de laatsten in Latijn, dat nog slech- »ter was." En onder die velen behoorden de schrijvers der Vaderlandsche Letteroefeningen, die van de Denker, zelfs ELISABETH WOLFF. Aan denzelfden kundigen geschiedvorscher danken wij de opmerking, dat de vertaling van LESSING's Nathan onder ons geen opgang maakte, daar men hem voor een Deist hield, even goed als VOLTAIRE, en »velen niet begrepen, waarom hij als een wijze werd ge- »roemd, die ten strijde trok tegen eene geopenbaarde gods- »dienst."

Volkomen stem ik HARTOG toe, dat de vertaling van NICOLAI's roman, het leven en de gevoelens van den Eerwaarden Heer SEBALDUS NOTHANKER, veel meer de liefde tot verdraagzaamheid heeft gevoed, naardien daarin met sprekende kleuren de kerkelijke onverdraagzaamheid geschilderd werd, gelijk NOTHANKER daar van het offer geweest is[1]).

Wij willen niet vergeten, hoeveel goeds meer dan een der uitstekendste rechtsgeleerden voor het veld winnen der waardeering van andersdenkenden gedaan heeft; doch van een andere zijde moest het licht opgaan, zou het wasdom en vruchten in het leven roepen. Immers eerst als verdraagzaamheid het uitvloeisel is van waardeering; alzoo wezenlijk een vrucht van warmte en mildheid des geloofs; eerst dan wordt zij een zegen voor de kerk. Om kort te gaan: zoodra

---

[1]) Te recht verwerpt Dr. HARTOG (t. a. p. bl. 437 vlg.) HAGENBACH's opvatting van NICOLAI's bedoeling. Zoo het noodig is het oordeel van onzen landgenoot te bevestigen door een ander getuige te doen spreken, beroep ik mij op HETTNER, die in zijne Geschichte der deutsch. Litt. im achtz. Jahrh. 1879, II. S. 206 de strekking van het boek aldus omschrijft: »die »Hauptabsicht, die Entlarvung der orthodoxen und heuchlerischen Geistlichen »der Protestantischen Kirche, welche stets ihre eigene schlechte Sache zur »Sache ihres Standes, der Religion und des allmächtigen Gottes selber machen, »tritt fest und bestimmt im Lebenslauf des Helden hervor."

invloedrijke mannen, die bij de gemeente groot vertrouwen genoten, de verdraagzaamheid aanbevalen op grond hunner waardeering van andersdenkenden, ging haar weldadig licht op.

Twee namen vermeld ik hier, gedragen door predikanten der Hervormde kerk, die tot de veelgeroemden van hun tijd behoorden. De eerste is die van BAREUTH, de andere die van HOFSTEDE.

Eerstgenoemde, BAREUTH, hebbe hier vooral het woord; als advocaat der vaderlandsche kerk had hij veel gezag, en zijne verdediging van hare rechten als heerschende kerk, keerde van hem zelfs den schijn van latitudinalisme. Hij is het die anders denkenden verdraagt, dewijl hij hunne gevoelens waardeert. Reeds is den lezer van Dr. HARTOG's genoemde schets een deel van zijn betoog bekend; laat het mij hier iets uitvoeriger mededeelen, gelijk het voorkomt in *de advocaet der Vaderl. kerk; of vrijmoedige verdediger van derzelver Grondconstitutie, Herformde leer; Aenzienlijke Bescherm-Heren; Regtzinnige Leraers, en standvastige Belijders, tegen de beledigende geschriften van dezen tijd*, 2e stuk, bl. 72 volg.

»Met dezelfde gevoelens van gematigheid is de publycque kerk omtrent de rechtzinnige Mennisten bezield. Het zijn rechtzinnige Mennisten, die het met den beroemden J. RIJSDIJK, laest predikant der Doopsgezinden te *Almelo*, daer voor houden, gelijk hij in een zijner werken schrijft: Dat een stichtelijke zedekunde niet genoeg is, maer dat JEZUS CHRISTUS ook moet gekend worden in zijn persoon, naturen, ampten, staten, en zaligmakende weldaden, aengezien in zijn kennis de ware wijsheid legt opgesloten, waer voor alle de wijsheid, weleer in CEBES tempel, of in de school van SOLON, SOCRATES, PLATO en ARISTOTELES vermaerd, als Dagon voor de Arke Gods moet nedervallen. Dat JEZUS CHRISTUS niet

alleen de bron van alle wijsheid, maer ook het eenige fundament der zaligheid is, in wien de ware weg ten Hemel alleen te vinden is, als zijnde die eeuwige God en eeuwige Zoon, die al van eeuwigheid den raad des vredes met zijn Vader hebbende ingegaen, en voorts in de beloften, schaduwen, voorbeelden en voorzeggingen met levendige verwen afgemaeld, zich eindelijk in de volheid des tijds geopenbaerd heeft, om als Borge en Middelaer de volkome verlossing van den gevallen zondaer uit te voeren door eene lijdelijke en daedlijke gehoorzaemheid, welke gelovig aengenomen en, integenstelling van de werken der wet en eige geregtigheid, de enige verdienende oorzaek onzer regtveerdigheid of regtveerdigmaking zijn.

Het zijn regtzinnige Mennisten, die met den Eerwaerdigen J. BEETS, Bedienaar des woords te Hoorn, belijden dat alle menschen in ADAM het beeld Gods verloren; dat ze door ADAM'S zonde alle zyn vergiftigd en van een zondelyken en Duivelschen aert geworden; dat zy volslagen onmagtig zyn, om zich zelven uit dien rampzaligen staet immermeer te verlossen; dat er van eeuwigheid een Verbond des vredes tusschen Vader en Zoon, onder mede getuigenis des H. Geest, gesloten is, uit hetwelk alle de weldaden door het Euangelium geopenbaerd en aengeboden zyn; dat JEZUS, uit kragt van dat verbond des vredes, volmaektlyk gehoorzaemt heeft aen den gehelen eisch van Gods wet; dat hy, niet alleen de verdienende, maer ook de werkende oorzaek van alle heil en zaligheid is, veranderende het hart kragtdadig.

Het zijn regtzinnige Mennisten, die met den geleerden PIETER BEETS, waerdig Leeraer der Doopsgezinden te Hamburg en Altona, een Geloof prediken, hetwelk alle grond van vrymoedigheid om voor het aengezigt van den heiligen Opperheer te verschynen en alle verwagting om in zyn gunst aengenomen te worden, eniglyk vestigd op de te weeg

gebragte geregtigheid van den borg der zondaren, JEZUS CHRISTUS. Een geloof, waeraen niet alle deel hebben, die belydenis doen van de Euangelie waerheid, maar alleen dezulke, die in waerheid aen hunzelven bekend gemaekt, en onder een gevoel van zonden vernedert zijn; wien CHRISTUS en zijn volheid dierbaer is geworden, zo dat zy oprechtlyk en om niet, uit vrye genade, in zyn bloed begeerden gerechtvaerdigd en door zyn Geest geheiligd te zyn; die van gantscher harten, met verlochening van de wereld en derzelven begeerlykheden, zichzelven in gehoorzaemheid hebben overgegeven aen hem, welke naer hen heeft omgezien, toen zy naer hem niet omzagen, teffens zeer genegen zynde om zich, onder een gelovig uitzigt op den Goddelyken bystand, aen den wil van God, hunne heiligmaking te onderwerpen.

Het zyn regtzinnige Mennisten, die met de genoemde Leraers erkennen, dat de Doopsgezinden hunne Belydenissen hebben, op welke zy [1]), als goede borgeren en inwoonderen in deze Landen getolereerd zijn; die zich bedroeven, dat er zovele hunner Societeit zyn, welke de prediking van CHRISTUS personele hoogwaardigheid, de vrugt en kragt van zyn gehoorzaemheid, dood en lyden tot regtvaerdigheid — min paslyk in derzelver vergaderingen oordeelen; die bitterlyk klagen, dat men maer zeldzaem in de leerredenen van vele Mennisten-predikers op de noodzaekelykheid der verzoening en de vrye regtvaerdigmaking hoord aendringen,

---

[1]) Dit zyn de eige woorden van den Heer RYSDYK in de Voorrede van zyne Godgeleerde Aenmerkingen enz. waer in beknoptlyk wordt aengetoond: (1e) Dat de regtzinnige Mennisten geen kerklyke of geestlyke gemeenschap met de Socinianen mogen, noch kunnen oefenen. (2e) Dat de Mennisten hunne alom bekende en brave belydenissen hebben, naer dewelke, zo Leraer als Ledematen hunner Gezintheid, zich billik en regelmatig behoorden te gedragen. (3e) Dat de Christelyke en loflyke Overheden van ons Vaderland in het waken tegen het verspreiden der Sociniaensche leringen niet te beschuldigen zyn; alles dienende tot nader opheldering en verdediging van de regtzinnigheid der ware Mennisten.

en dat diegene zelfs, welke nog al, met de meeste ernst, de deugd en Godvrugt aenpryzen, zeer spaerzaem van den hogen Persoon des Verlossers en van zyne aengebragte geregtigheid spreken: ja dat er, hetgeen (zegd de Heer J. BEETS) beschreienswaerdig is, vele zyn, welke zodanige leerwyze niet willen horen, of, hetgeen nog verder gaet, daermede spotten.

Eindelyk, het zyn regtzinnige Mennisten, die de voetstappen drukken van den Eerwaerdigen en schranderen OUWEJANS, vermaerd Leraer onder de Doopsgezinden te Rotterdam. De leerredenen van dien Heer worden met zoveel stigting van de Gereformeerden, als van de zuivere Mennisten gelezen.

Zyne kerkgenoten, zovele met hem in dezelfde gronden staen, frequenteren dikwerf de publycque kerk en de Gereformeerden horen hem van 's gelyk en met stigting, zonder daermee hun eigen Leraers te ontstigten. 'T is nog niet lang geleden, dat een oud- of fungerend Diacen der Herformde kerk zodanig door de regtzinnige en Godvrugtige redenen van den Heer OUWEJANS, op een Avondmaels dag, getoucheerd wierdt, dat hy de communie, niet alleen als een aenschouwer, maer ook als gebruiker, bleef bywonen; over welke gemeenschapsoefening met den Doopsgezinden hem zoveel ik heb konnen gewaer worden, nooit eenige kerklyke boete is opgelegd. Uit het verhaelde, en hetgeen te voren met betrekking tot de broederen Lutheranen gezegd is, kan men opmaken de moderatie onzer tegenwoordige Geestlykheid nopens die Secten, die, ofschoon van de voorregten der publycque kerk versteken, egter niet dan in de min wezenlyke stukken van consubstantiatie, kinderdoop, eed, oorlog enz. van haer verschillen. Indisputabel is het, dat noch de belyders der Augsburgsche confessie, noch de volgers van de leer van MENNO SIMONS, in deze dagen, over hunne particuliere gevoelens, onder het gebied van den

Geunieerden Staet enigzins verontrust worden, of de publycque kerk verontrusten.

Wat de Remonstranten aengaet, ook tusschen deze en de Gereformeerden is de gemoedsverwijdering minder dan in vorige tyden; maer als ik my dus uitdruk, dan bedoel ik eigenlyke of waerachtige Remonstranten, die alleen in de vyf bekende Articulen (vervat in die Remonstrantie, naer welke zy Remonstranten genaemd worden) en in geen andere wezenlyke poincten van ons verschillen. Deze eigenlyke of waerachtige Remonstranten houden het wel daervoor, dat de oude politycque en kerkelyke procedures tegen hunne geloofsgenoten niet richtig zyn geweest, en dat men dezelfde zeer verongelykt heeft. Nu dit egter gebeurd is, en niet anders geredreseerd kan geworden, dan alrede geschied is, menen zy, dat men vergeeten en vergeven moet en aen de posteriteit niet wyten hetgeen door de voorzaten gedaen is, waertoe zy zich te meer verpligt achten, omdat zy by hun zelve gepersuadeerd zyn, dat de tegenwoordige Politie nooit tot zulke uiterstens zoude konnen komen, als tot welke men in vorige dagen overgeslagen is, en dat ook zelfs, de voornaemste Leraers der publycque kerk thans te wel en te moderaet denken, dan dat zy zich tot zulke extravagantien, (gelyk zy gewoon zyn te spreken) zouden laten gebruiken. Zo dikwerf zy hunnen vorigen staet, toen zy niet durfden vergaderen, dan in verborgen plaetzen en besloten vertrekken, vergelyken met derzelver tegenwoordige gunstige situatie, danken zy God en 's Lands Overheid voor de ongestoorde exercitie hunner Religie met geopende deuren. 'T verschild hen voor het overige weinig, op welke wyze zy in het genot van zo veel vrijheid gekomen zyn, als zy maer in de possessie mogen blyven. Het dunkt hun veiliger en wezenlyker te genieten dan te roemen.

Het medegedeelde heeft wel geen commentaar noodig; BAREUTH legt nadruk op datgeen, waardoor genoemde man-

nen zich in zijn schatting aanbevelen, namelijk de verkondiging der waarheid, gelijk hij haar belijdt, of, om met zijne eigene woorden te spreken, »de wezenlyke poincten". Verder te gaan en ook te waardeeren de punten van verschil, dat is niet bij hem opgekomen, die den schijn op zich geladen heeft, als achtte hij het verschil van geen belang, als rekende hij het niet tot »de wezenlyke poincten".

Kort en krachtig liet zijn Rotterdammer ambtgenoot zich hooren. In de bekende verhandeling van dien ijveraar over het klein getal der egte martelaren[1]) staat bl. 58 te lezen: »indien anders de wanbegrippen maar niet van dien »aart zyn, dat ze den grond en wortel der zaak raken. Op »die veronderstelling zoude ik den weerlozen Doopsgezinden »(dewelke men niet verwarren moet met de gewapende, »dweepagtige, dolle en goddeloozen wederdoopers, die in »het begin der Reformatie in ons vaderland en elders op »eene verachtlyke wyze gewoed hebben en tegen welke »zelfs MENNO SIMONS de pen heeft opgevat) hunne egte Mar»telaars niet betwisten. Men vindt in de Martelaars boeken »der Doopsgezinden voorbeelden van mannen die, niettegen»staande eenige weinige dolingen, rakende den kinderdoop, »menschwording van den Zone Gods enz., in hun leven en »sterven getoond hebben dat zy met vuur en geest gedoopt »waren!" Het klinkt zeker vreemd als »kleine dolingen" te hooren bestempelen der Doopsgezinden gevoelens betreffende den kinderdoop en de menschwording van den Zone Gods, maar HOFSTEDE koestert blijkbaar de begeerte, om liever te denken aan hetgeen, wat vereenigt, en alleen de vrucht kan wezen van den vuur- en geest-doop.

Onmogelijk is het bewijzen te leveren voor de stelling, dat de zienswijze dier mannen dadelijk haren invloed heeft doen gelden. In de dingen van het Godsrijk werkt het goede als

---

[1]) Bijzonderheden over de H. S., gevoegd achter deel II.

de zuurdeesem in de mate meels. Ons zij het genoeg te weten dat er op dergelijke wijze gesproken is door Godgeleerden, die de verdraagzaamheid aanprezen niet uit staatkundige of rechtsgeleerde, maar uit beweegredenen door Christelijke gezindheden voortgebracht.

Aan de afgelegde verklaring werd HOFSTEDE niet ontrouw, toen hij met onbetamelijke scherpte de pen voerde tegen den predikant der Doopsgezinden STINSTRA [1]; want STINSTRA werd door hem tot de Socinianen, tot de Ketters, tot hen, die buiten de gemeenschap der algemeene Christelijke kerk stonden, gerekend.

Legt men op deze ten opzichte der Ketters gemaakte uitzondering nadruk, en eischt men van de 18e eeuw niet, wat de onze ter nauwernood toestaat, dan valt er alles goeds te zeggen van de rectorale *Oratio de mutua Christianorum tolerantia*, door den Leidschen hoogleeraar J. VAN DEN HONERT uitgesproken. Hij neemt den kerkelijken toestand, zooals deze in werkelijkheid is. ZWINGLI, LUTHER, CALVIN en MENNO zijn hem de heroen die op de grondslagen door de Waldensen gelegd de Evangelische kerk hebben opgebouwd. De onderscheidene kerkgenootschappen kunnen en moeten elkander verdragen, dewijl het vermengen van alle tot één gemeente, miskenning zou wezen van hetgeen elk in het bijzonder onderscheidt en nooit zou kunnen geschieden, tenzij met verkrachting van de stem des geestes. Want ieder kiest toch vrijwillig dat genootschap, met welks belijdenis hij van harte instemt. Telt VAN DEN HONERT nu de kerkgenootschappen op, hij laat dat der Doopsgezinden en Remonstranten niet onvermeld. Verdraagzaamheid kunnen de kerkgenootschappen naar zijne meening onderling ligtelijk beoefenen, indien ze slechts begrijpen dat het bestaande verschil geene kleinigheden of letterzifterijen betreft. Wat

---

[1]) Vgl. JOH. STINSTRA *en zijn tijd*, II, bl. 88.

buiten die genootschappen staat, staat ook buiten de grenzen van het Christendom. Uit de bestaande confessies, zelfs uit die der Remonstranten blijkt, dat geen kerkgenootschap ketterijen duldt: inde enim pateret, Remonstrantes nullas communi Christianismo damnatas admittere haereses (pag. 30). Handig — ik weet geen beter woord — teekent nu VAN DEN HONERT die ketterijen, bepaaldelijk der Socinianen, als der Christelijke verdraagzaamheid niet waardig. Hij laat het oordeel over hen uitspreken door UYTTENBOGAERT, Remonstrantium doctor nulli secundus; door HUGO GROTIUS, unus instar omnium hoc maxime negotio mihi adpellandus; door EPISCOPIUS, vir eruditissimus, nec levis in hoc negotio testis. Zoo sprekende en de verdraagzaamheid toepassende alleen op hen die aan de belijdenis hunner kerk getrouw blijven, levert hij eene apologie van zijne houding in de hooggeloopen twistzaak met STINSTRA en tracht hij voor zich den eernaam van verdraagzaam godgeleerde te winnen.

En in waarheid heeft hij het goede werk der verbroedering bevorderd, door met achting over de kerkgenootschappen der Dissenters te spreken en hun recht van bestaan toe te kennen. Alle pogingen, die het doel hebben, het bestaand verschil tusschen de kerkgenootschappen op te heffen, moeten schipbreuk lijden en de gewenschte vrucht missen. Ik mag het beweren met het oog op den arbeid van allen, die de splitsing der Christenheid in onderscheidene kerkgenootschappen betreurd hebben als merkteeken eener jammerlijke verdeelde Christenheid. Dergelijke voorstelling is reeds van oude dagteekening; in ons vaderland ontstond zij bij den aanvang der 17e eeuw aan de zijde van hen, die oog noch hart hadden voor het gewicht van het verschil tusschen ARMINIUS en GOMARUS. De meening, waarin sommigen verkeerden, dat werkelijk eene nationale Synode den vrede kon bewerken, is toen op innemenden toon voorgedragen door DE LA HAYE, predikant bij de Fransche gemeente te

's Hage, in een tractaatje, getiteld: den ghematichden Christen of van de matichheyt, die men ghebruycken moet in religie verschillen, tot ghemeene ruste der kercke, eenicheyt der Christenen ende 's Landts welvaren (1613).

De auteur, grootendeels DE LA NOUE's discours politiques et militaires volgende, was het gevoelen toegedaan, dat het verschil gemakkelijk te vereffenen viel; een stelling ook verkondigd door den mond en de pen der Remonstranten, die aan het dogma als zoodanig luttel waarde toeschreven. Hunne Belijdenisse verklaart dit uitdrukkelijk: »nergens hebben wij deze onze verklaring met ana»themata bezegeld, noch ook het al te gewone damna»mus aan haar gehangen. Niet dat wij conscientie maken »anathema te zeggen, waar de H. Geest ons voorgaat — »maar waar wij den geest Gods niet zien voorgaan, daar »staan wij met recht stil, sparen en begeeren gespaard te »te worden. Daarom spreken wij nimmer het anathema »uit over degenen, van wie wij gelooven, dat zij alleenlijk »uit onwetendheid in doling verkeeren, indien zij overigens »vroom zijn, godvreezende, wandelende in oprechte con»scientie en zoekende de goddelijke waarheid, dat is, indien »ons dunkt, dat zij den Heere JEZUS liefhebben en zijn »Evangelie in waarde houden, alzoo dat zij daaruit alleen »hunne doling zoeken staande te houden" [1]).

De oudste Remonstranten hebben den godgeleerde niet verloochend, dien zij als voorganger op dezen weg huldigden. Het was niemand anders, of eigenlijk niemand minder dan ACONTIUS, de auteur der Satanae stratagemata, libri octo.

Hoe de Remonstranten over dit werk en zijn schrijver

---

[1]) Vgl. ook het slot dier Belijdenis, bij JOA. TIDEMAN, de Remonstrantie en het Remonstrantisme (1851), bl. 82 vlg.

oordeelden, heeft CRENIUS in een kort bestek ons medegedeeld [1]). Door hem wordt ACONTIUS genoemd: vir aeterna memoria dignus, quo Satanas isto tempore majorem hostem vix habuit. ARMINIUS gedenkt zijner als: divinum prudentiae ac moderationis lumen. Hunne tegenstanders beweerden: ACONTIUS homo fuit ejusdem farinae cum Remonstrantibus et SOCINO, totus in hoc, ut omnes sectas ad unam universalem revocaret, in qua, ut in arca NOAE omnium specierum animalia includerentur et quamvis diverso utentia pabulo, conservarentur [2]).

Ik vertrouw dat de lezer begeerig zal zijn, om het werk eens mans te kunnen beoordeelen, waarover zooveel kwaad en goed gerucht is uitgegaan. BAYLE maar vooral DE CHAUFEPIÈ hebben ons de nauwkeurigste berichten aangaande GIACOMO CONTIO, meer bekend onder zijn Latijnschen naam ACONTIUS, bewaard. Hij behoorde tot de gunstelingen van koningin ELISABETH, die hem, den vluchteling uit zijn geboorteland, in Engeland een gastvrij verblijf verleende, nadat hij eerst te Zürich, later te Straatsburg had gewoond. Zoo de koningin hem minder als godgeleerde, dan als wis- en werktuigkundige in eere hield, zij waardeerde hoogelijk een door ACONTIUS nagelaten tractaat una essortazione al timor di Dio, dat ACONTIUS aan zijnen vriend J. B. CASTIGLIONE geschonken had. Laatstgenoemde was ELISABETH's leermeester voor het Italiaansch en steeds door haar met achting bejegend.

In het jaar 1565, dus kort vóór den dood van ACONTIUS, verschenen de Satanae stratagemata. Te gelijker tijd zag eene vertaling in het Fransch het licht. De Latijnsche uitgaaf werd herhaald in 1582, 1610, 1618, 1620; te Am-

---

[1]) l. l. II. pag 30 sq. Ook een onuitgegeven brief van ACONTIUS vindt men bij CRENIUS. l. l. pag. 131 sqq.

[2]) BEZA's ongunstige meening, zeer verschillende van de door CORRANUS gekoesterde, deelde ik mede Gesch. Naspor. III. bl. 173.

sterdam in 1624, 1652 en 1674; te Oxford in 1631. De Engelschen, Duitschers en Nederlanders konden het ook in hunne moedertaal lezen. Hoe gaarne zou ik dergelijke opgaaf van edities uit autopsie hebben medegedeeld. Helaas! dat heeft mij niet mogen gebeuren. Het boek is uiterst zeldzaam. Het exemplaar, dat nu voor mij ligt, werd mij goedgunstig ter leen verstrekt uit de Bibliotheek der Hollandsche gemeente van Londen; hare welwillendheid dank ik het genot, dat ik gesmaakt heb en waarin ik ook anderen wensch te doen deelen.

De titel van het boek doet ligt de vrees geboren worden, dat harde en scherpe woorden geuit zullen worden: scito, schrijft ACONTIUS in de praefatio, nihil nos quaerere hoc toto nostro opere, quam ut ad summam lenitatem mansuetudinemque adducamus eos, quibus tum verbo tum scripto in ecclesia quicquam tractandum fuerit. Quam fuisset autem indecorum, atque adeo iniquum: quod jus in alios statuissem eodem me non uti, ut merito mihi objici possit illud: medice, cura te ipsum.

Ik moet mij natuurlijk tot enkele hoofdzaken bepalen en vestig ter inleiding der mededeelingen, die ik wensch te geven, de aandacht op het hoofddenkbeeld des schrijvers, dat verdeeldheid zaaien en verdeeldheid voeden de lust en het leven des Satans is. Daarom rust hij niet, om twist en tweedracht op te wekken. Hij is het, die de menschen verleidt tot hoovaardig heerschen over anderen en tot stout bedillen van afwijkende meeningen. Niets bevordert meer den bloei van zijn rijk, dan het heftig spreken over verschillende zienswijzen in den godsdienst. Hij houdt de aandacht op één punt, dikwerf een weinig beteekenend, gevestigd en doet andere gewichtige zaken gansch en al over het hoofd zien. Vredestichten haat hij. Quot exortae sunt olim sectae: creveruntque in immensum: quarum si initio in controversiis lenitas ac mansuetudo adhibita fuisset, aliqua:

si patientia, si modestia, si pacis studium: ne nomina quidem ad nos pervenissent unquam; nihil aliud factu opus esse arbitramur, quam ut protinus classicum canamus, convitiis, probris, clamoribusque omnia repleamus, quicquid in buccam venit, cum nihil persaepe sit ineptius, videtur quod objiciatur aptissimum, ac sic bellissime nos officio nostro satisfacere et magnam nobis propterea deberi laudem arbitramur; prudentissimi videlicet homines, qui ad incendium extinguendum oleum afferamus. Quin hic, ubi consideratissimis opus est consiliis, valeant irae, valeat arrogantia, valeant clamores, atque una hìc dominetur ratio, non quam Satanas gubernet, sed Dei spiritus.

Quamcunque enim doctrinam quisque semel imbiberit, eam non veram esse non potest sibi persuadere, ac proinde quicquid ab ea discrepat, falsum esse, eique ne fidem inveniat, resistendum. Quod si ita comparati omnes sunt, ut quicquid novitatem sapiat, rejiciant, quisquis fuerit in Ecclesia error, extirpari nulla ratione poterit, quin potius ex uno illo pedetentim pullulabunt quam plurimi. De meening te koesteren, dat men niet dwalen kan, is de grootste hinderpaal, om de waarheid deelachtig te worden. De kennis der waarheid geeft God alleen door zijn woord. Zijn geest moet in ons binnenste getuigen, geen gezag of meerderheid beslist hier: het eigen gemoed spreke. Si quid novi, propterea que falsi atque impii tuas verberare aures videatur, adhuc optimum factu arbitror, ut antequam te objicias, subsistas nonnihil, cogitesque cum animo tuo etiam atque etiam quam exploratum habeas, falsum impiumque illud verbum esse, ac denuo precibus a Deo contendas arctissimis, ut si in recta sis sententia, in ea te magis confirmet: sin humanitus tibi quid contingat, oculos tibi ita aperiat tantumque impertiatur luminis, ut agnoscere errorem possis atque abjicere.

Wie naar de overredende taal van ACONTIUS luistert, maakt

dadelijk de opmerking, dat rijke ervaring hem deze woorden van wijsheid heeft leeren spreken. En zoo is het. Lang genoeg had hij in Straatsburg vertoefd, om daar de ellende der twistgierigheid onder de zonen van hetzelfde huis te zien heerschen. Men herkent de portretten dier heethoofden, als wij lezen: quicquid in mentem venerit, statim Satanas dat operam ut rem maxime gravem esse persuadeat, ut, nisi exploratum sit, quid teneas, constare salutis spem non posse arbitrere, equidem ita sentio: qui non vana curiositate, ambitione adductus, quo videlicet argutus evadat divinis de rebus disputator, sed vera erga Deum pietate, neque frigidissimo suae salutis desiderio in divinarum versetur lectione literarum, ei minime difficile fore cognitu, quae futiles, inanesque sint quaestiones, quaeve haud indignae, quae explicentur.

Hij kent den weg, die ter bereiking van dit doel een uitnemende is; niemand kan loochenen, Christianae doctrinae finem ac scopum esse, aeternam vitam: ergo quicquid ad aeternae vitae adeptionem ulli esse usui poterit, id utile dicendum erit: quicquid autem ad id conferre nihil possit, contemnendum. Aan wie de bepaling? Aan een concilie? cum mihi nunc non cum pontificiis res sit, sed cum iis qui evangelicam restitutam volunt veritatem, non esse ulli concilio jus aut novas leges condendi, aut novos cultus instituendi, demonstrare multis verbis necesse non est. An de religionis controversiis saltem jus sit concilio, quid tenendum sit, statuendi? ac nisi hoc saltem facere posset, an ullus alius reliquus sit conciliorum usus? — Atqui errare posse concilia non dubitamus, quin imo saepissime errasse, nihil certius. Nos autem si impio cuipiam concilii judicio paruirimus excusatum iri nullo verbi Dei testimonio certi sumus. Imo vero graviter monemur, vel coelesti angelo, si docere quid voluerit, praeterquam quod ab Apostolis sit traditum, fidem ne habeamus. Divina enim scripta proposita

nobis sunt, ex quibus Dei voluntatem cognoscamus, quae ut recte intelligamus, docemur, sapientiam spiritumque a Deo petere. Conciliis ut acquiescamus, nullum est, quod sciam, verbum. — Sequitur ut conciliorum judiciis acquiescere, nemo sit cogendus.

Het medegedeelde lade niet op ACONTIUS den schijn, alsof hij geen prijs stelde op de gemeenschap des geloofs, maar aan het individueele de hoogste waarde toekende. Integendeel: hij waardeert de belijdenissen, mits deze aan bepaalde voorwaarden voldoen. Equidem, si inter quas ecclesias de iis convenit religionis capitibus quae sunt ad salutem cognitu necessaria, eae item communem unam haberent fidei confessionem, ut quam re vera ad unum pertinent quasi corpus, tam etiam viderentur, non improbarem. Est et aliud quiddam quod in confessionibus istis se male habeat, nam quicquid illis asseritur, in eis jam ei verbo, *si assidenti alii patefactum quid fuerit, prior taceat*, nihil relinquitur loci, neque vero illi: Prophetias ne spernite; omnia probate: quod bonum est, tenete.

Afkeurend laat hij zich hooren over de verscheidenheid der belijdenissen. Intelligere quidem operae pretium fuerit, quid sit, quod quaelibet propemodum ecclesia suam malit confessionem conscribere, quam testari se aliam quampiam jam editam approbare. Forte id fiat nonnunquam ministrorum ambitione, qui malint suam ostentare sapientiam, quam alienae acquiescere. Sed multo magis equidem fieri putem, quod qui confessiones conscribunt, omnia potius suis verbis exprimant, quam iis quibus Dei spiritus est usus, quo fit ut nulla non habeat aliquid, quod cuipiam non omnino satisfaciat, itaque malit novam cudere, quam ullam in universum probare.

Als voorbeeld eener belijdenis, gelijk hij ze wenscht, beroept hij zich op het zoogenaamd Symbolum Apostolicum. Daarin roemt hij: non nisi summa Christianae pietatis com-

plectitur capita, ac certissima quaeque et in divinis literis cuiqui obvia; nullius ibi curiosae quaestionis est judicium, sive (ut hoc verbo utar) decisio. Itaque nemini scrupulum, quam ob rem non probet, relinquit.

Op dit voorbeeld lettende, worde de Confessie zoo uitgedrukt: ut non aliis utamur verbis, quam quibus ipse Dei spiritus sit usus. In het veroordeelen van eenig dogma, worde de meeste omzichtigheid toegepast: de veroordeeling treffe alleen zulke dogmata, met wier verloochening de zaligheid zou verbeurd zijn.

De rechtvaardiging des geloofs, verzegeld door de vergiffenis der zonden — ziedaar de hoofdzaak, en dus de hoofdinhoud der belijdenis; ziedaar het punt, waarin de belijders des Evangelies samenstemmen, waaraan alle andere ondergeschikt zijn en als zoodanig van mindere beteekenis moeten geacht worden. Onder die zaken van minder belang rekent ACONTIUS blijkbaar ook doop en avondmaal en zooveel meer als in zijn tijd door de twistenden besproken werd.

Noode sluit ik het boek, dat, al is het niet vrij van herhalingen, treffende bladzijden bevat en het werk is van een goed man, vol van heiligen geest.

Ik ben niet de eerste, die aan den Nederlandschen lezer een uitvoerig verslag van de stratagemata mededeelt. Reeds UYTTENBOGAERT deed het in zijne Kerckelicke Historie, bl. 135 volgg. Diepen indruk had het boek op hem gemaakt. Te Genève student zijnde, kreeg hij van den predikant GOULARD verlof, om van diens bibliotheek vrij gebruik te mogen maken. Op zekeren dag »vondt GOULARDUS hem onverwacht in de Bibliotheeke overcomende, hem »lesende in een boecxken, draghende den titel van Strata»gemata Sathanae JACOBI ACONTII; 't welck GOULARDUS »siende, ruckte hy UYTTENBOGAERT schielyck uyt de hand, »seggende, dat 't selve hem niet dienstigh was, noemende »'t selve librum omnium malorum pessimum". De

trek naar het verbodene was opgewekt. »Een jaer daer naer, »wandelende met denselven GOULART te landwaert nae het »dorp Sacconai, legghende aen den voet van den Jura, »badt hy GOULART, 't selve, also hy mogelyck haestelyck »soude vertrecken nae 't vaderlandt, eens met ghemack vol »uyt te moghen lesen, alsoo hem dochte, dat hem 't selve, »indien hy ten dienste der kercken mocht beroepen worden, »seer nuttigh soude mogen syn. Dit veroorlofde hem GOU»LART, oordeelende dat syn oordeel nu wat ryper synde, »'t selven soude moghen lesen met minder ghevaer"[1]). Zóó »spreekt UYTTENBOGAERT zelf. Te huis gekomen, haastte hij zich, het boekje op eene auctie te koopen, »'t welck syne »ooghen in saecken, de kerckelicke regeeringhe belangende, »seer opende ende in vele dinghen van dien tyt een groot »naedenken gaf".

Dergelijke waardeering heeft onder de Remonstranten op den duur voorstanders gevonden. In 1660 schreef POELENBURG[2]): multa coguntur infirmiores animae suscipere tanquam necessaria, quae ne vera quidem sunt, nedum divina aut necessaria. Est hic insignis astus, inter Stratagemata Satanae merito reponendus, quae in hoc genere permulta felicissime pervestigavit atque detexit JACOBUS ACONTIUS, praeclaro opere cet.

De denkbeelden van ACONTIUS in hunne consequentie door te drijven, is hetzelfde als het noodzakelijke en verdedigbare van het bestaan der onderscheidene Protestantsche kerkgenootschappen te miskennen. Meer dan één irenicus heeft zich aan deze fout schuldig gemaakt; GROTIUS zij hier voor allen genoemd. KOENEN moge zich wat sterk hebben uitgedrukt, toen hij[3]) onzen landgenoot voorstelde, alsof

---

[1]) Leven, Kerck. Bedieninghe, enz. Voorreden. bl. 9 vlg.

[2]) Praest. ac erud. vir. ep. pag. 921.

[3]) Nederl. Stemmen over godsdienst, enz. V, bl. 29 volg. Ook afzonderlijk uitgegeven.

deze den vrede wilde met terugzetting der waarheid; toch kan niet geloochend worden, dat GROTIUS het bestaan der onderscheidene kerkgenootschappen een beletsel voor den vrede achtte, zooals hij dit met duidelijke woorden verklaart in zijne brieven aan DURAEUS [1]).

Zijn de welbekende regels:

Wie heeft dan, o Godt,
Ons gemaekt dus sot,
Dat wy schapen al,
Die één Herder kennen,
Ons ook niet gewennen
Tot één selven stal?

niet van hem, maar van zijnen broeder WILLEM gedicht, ze mogen toch gerekend worden volkomen zijn gevoelen uit te drukken, gelijk dat bij herhaling door hem in brieven en in de *annotata ad consultationem* CASSANDRI alsmede in de kritiek van RIVETUS' *votum pro pace ecclesiastica* [2]) is blootgelegd [3]).

Mocht al de geleerde wereld het oor leenen aan hetgeen GROTIUS schreef [4]), zijne denkbeelden, in de taal der geleer-

---

1) Vgl. *Epistol.* pag. 380; vooral 666.

2) Vgl. *Oper. theol.* III, pag. 637 vlg. De aan deze bladzijden voorafgaande *Syllabus litt. et epistolarum doctorum aliquot ac piorum virorum ex quibus videri potest quam non sit difficilis in Religione reconciliato, si contra dicendi studium vitetur* verdient onze opmerkzaamheid.

3) De voornaamste plaatsen uit deze geschriften van GROTIUS zijn bijeenverzameld en vertaald door DIEST LORGION in het uitstekend onderzoek naar het *Catholicisme van* HUGO DE GROOT, dat eerst verscheen in het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, 1857, kort daarna afzonderlijk verkrijgbaar en weldra door bevoegde beoordeelaars — vgl. VAN GILSE in *de Gids* 1858, I, bl. 357 vlg. — op hoogen prijs gesteld werd.

4) De tegenspraak van RIVETUS was scherp en is vervat in den tekst van tom. III zijner *Op. Theol.* pag. 925 sqq. Noch hij, noch GROTIUS hebben de taak der ireniek opgevat, gelijk zij ons voor den geest staat. Dieper ingaan in beider denkbeelden en betoogtrant is daarom hier geen vereischte. Dat na den dood van GROTIUS SALMASIUS de pen opvatte, om onder den pseudonym

den voorgedragen, vonden geen open ooren onder de gemeente. Ze waren deels vrucht van den indruk, dien de onverdraagzaamheid zijns leeftijds op hem maakte, anderdeels gevolg van zijn vriendschappelijken omgang met waardige leden der Roomsche kerk. De Grotius Papizans van den Amsterdamschen predikant LAURENTIUS wierp mede een beletsel op tegen het gewillig luisteren naar den achtingswaardigen man, die uit het vaderland verbannen, door velen als een vreemdeling werd beschouwd. Ook herinner ik mij niet in zijne opstellen plaatsen gevonden te hebben, waarin hij zich opzettelijk met de vereeniging der Protestantsche kerkgenootschappen bezig houdt. Waar hij enkele malen over de Doopsgezinden spreekt, zal wel niemand hem van ingenomenheid met deze beschuldigd hebben. De hem kenmerkende miskenning der beteekenis en noodzakelijkheid van het bestaan der onderscheidene kerkgenootschappen, verhieven zijne irenische pogingen niet boven die van anderen in dien zin, dat zij iets eigenaardigs Nederlandsch droegen. Hij trok zijn hand van dien arbeid af; ego cum vix aliud possim praestare majus, laborem tuum — schrijft hij aan DURAEUS, 21 November 1637 — adjuvabo seriis ad Deum precibus, sermonibus ad eos, qui aliquid possunt, quoties se dabit occasio [1]).

Niet toevallig kan het zijn, dat uit den boezem van het genootschap, hetwelk hem duurzaam bleef eeren, de stem tot vereeniging later zich nog eens hooren deed. De later leven-

---

van SIMPLICIUS VERINUS zijn gevoelen openbaar te maken, heeft zeker niet veel goeds gedaan ter opwekking van belangstelling in het door GROTIUS en RIVETUS geschrevene. De vriend van SALMASIUS, SAMUEL SORBIÈRE, had reeds in 1642 achter den Apologeticus van RIVETUS een brief doen plaatsen, geteekend GUTHBERTUS HIGLANDUS, ter bestrijding van het crurifragium prodomi Rivetiani. Wij ontleenen deze bijzonderheid aan de Mémoires sur la vie de SORBIÈRE, gedrukt vóór de Sorberiana, wier belangrijkste bladzijden ons den persoon en de gezelschapszaal van SALMASIUS afbeelden.

[1]) Epist. pag. 380.

de Remonstranten deden ten aanzien van het vredes-werk meer dan GROTIUS gedaan had.

De bekende voorslag van de groote vergadering der Remonstrantsche broederschap, briefsgewijze 10 September 1796 medegedeeld aan alle leeraars en opzieners der protestantsche gemeenten in Nederland, nader toegelicht in een opstel van 17 Augustus 1797 [1]), beoogde niet slechts verbroedering, d. i. inwendige vereeniging maar ook samensmelting, d.i. uitwendige vereeniging der kerkgenootschappen.

Scherpzinnig heeft WILHELM BROES in zijn geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden 1822, bl. 264 vlg. de oorzaken aangewezen, waarom »de groote onderneming eindigde in — niets." Het genoemde geschrift behoudt als proeve van de taal eens wijzen zijne welverdiende eereplaats; het vloeit over van fijne en diep gedachte opmerkingen, doch het doet zich minder goed voor zoodra het historiesch de materie behandelt. Het wekt voor 't minst bevreemding, BROES bl. 212 te hooren spreken over »een juist te pas »gesproken vredewoord van een Ouden leeraar Mommus" en bij hem te vergeefs te zoeken naar geschiedkundige bijzonderheden, door welke zijn betoog het noodige licht zou ontvangen hebben.

Maar de tijd, waarin het verscheen, 1822, had nog niet veel besef van de waarde der speciale onderzoekingen of het behandelen van historische bijzonderheden; hij luisterde met ingespannen aandacht naar de redeneeringen van den terecht hooggeachten Amsterdamschen leeraar, wiens boek, hoewel naamloos verschenen, terstond als een geschrift van BROES werd herkend. Het leverde de ernstigste bedenkingen tegen elke gezochte vereeniging, daar de schrijver het hoogst on-

---

[1]) YPEY en DERMOUT, Geschied. van de Herv. kerk. IV. bl. 211 en de in de aanteekeningen genoemde bronnen.

beraden hield, gelijk hij zich uitdrukt, bl. 306; »van nu »af, zelfs in den omtrek van eenigen korten tijd, de onder»scheidene Protestantsche gezindten in de Nederlandsche »kerk tot eene onverdeelde gemeente zamen te voegen". Ja hij aarzelt niet om »bijna aan de eendragtige scheiding de »voorkeur te geven boven de volstrekte eenheid".

Desniettemin uitte de welsprekende redenaar, die bij het tweede eeuwgetijde van het bestaan der Remonstrantsche kweekschool het woord voerde, den wensch, dichterlijk aldus vertolkt:

Geen derde jubel volg' dit tweede:
Het zij voor 't laatst beleefd!

Voorzeker sprak daarin DES AMORIE V. d. HOEVEN'S Christelijk optimisme. Maar de geschiedenis der verloopen tijden had hem kunnen leeren, dat voortduur van scheiding op de proef gebleken was beter te zijn, dan uiterlijke samenvoeging.

Ik sprak van een genomen proef: inderdaad men zal met mij instemmen zoodra men overweegt, dat de proef, die met het vereenigen van Evangelische Christenen uit onderscheidene kerkgenootschappen tot het houden van gemeenschappelijke samenkomsten genomen werd, den grond legde tot het ontstaan van een nieuw kerkgenootschap. Het eens zoo veel besproken Christo Sacrum te Delft erlangde reeds vrij spoedig na zijne vestiging het karakter eener zelfstandige gemeente, die als afzonderlijk kerkgenootschap werd erkend en voor hare leeraren beproefde landstractement te bekomen[1]).

Aan het slot van dit geschiedkundig overzicht wensch ik nog mijnen lezers te herinneren hetgeen op een der eerste

---

[1]) Vgl. ROGGE in zijne schets van de lotgevallen dezer stichting in Calender voor de Protestanten, 1861, bl. 195 vlg.

predikanten-vereenigingen van Noord-Holland, te Amsterdam, plaats greep. De Remonstrantsche hoogleeraar DES AMORIE V. D. HOEVEN stelde er voor het benoemen eener commissie, die belast zou worden met het onderzoek naar de mogelijkheid van de vereeniging der Protestantsche kerkgenootschappen. Zijn ambtgenoot SAMUEL MULLER, de Doopsgezinde hoogleeraar, verklaarde dat reeds de benoeming eener dergelijke commissie eene verkeerde zaak moest heeten en de vrees wettigen dergenen, die het oprichten van predikanten-vereenigingen gevaarlijk achtten voor de vrijheid en zelfstandigheid der gemeenten. Nog heugen mij de wijze woorden welke de predikant van Haarlem, LIERNUR, bij die gelegenheid uitte: ernstig waarschuwde hij tegen het aanwenden van bepaalde pogingen tot vereeniging en deed dit met een beroep op zijn vriend ULLMANN, die toen pas ons vaderland bezocht en de opmerking gemaakt had, dat onze nicht-unirte kerkgenootschappen meer welwillend tegenover elkander stonden dan de gemeenten der Unirte Kirche van Duitschland, waarvan vele onder het opgelegde juk der eenheid zich niet konden schikken. Wien bevreemdt dit? Elke dwang, van welken aard ook, doet aan het kerkelijk leven schade. Ik ga nog een schrede verder en beweer, dat zelfs synodale, provinciale en classicale banden nadeelig zijn voor de ontwikkeling van den bloei der gemeenten.

Men zal meenen, dat ik, pleitende voor de souvereiniteit van elke gemeente, lucht geef aan mijne Doopsgezinde indrukken en overtuigingen. 't Kan, 't mag wel zóó wezen. De ondervinding heeft het heilzame dier inrichting ruimschoots bewezen en zoo het mij vrij staat, mijnen medechristenen tot andere kerkgenootschappen behoorende een weg aan te wijzen, waarlangs onderlinge vrede en hoogere eenheid gevonden kan worden, ik aarzel geen oogenblik,

om hun oog te vestigen op het kerkgenootschap der Doopsgezinden.

Heb ik getracht uitvoeriger dan HERING en JOSS over de irenische pogingen, die in ons vaderland aangewend zijn, te handelen, zoo wil ik de pen niet nederleggen zonder de middelen te noemen die mijns achtens tot het doel: verbroedering leiden kunnen. Al wat naar samensmelting zweemt of daartoe aanleiding geven kan, worde vermeden; de kerkgenootschappen geëerbiedigd als gebouwd op een eigen beginsel, dat gewaardeerd zij als uitdrukking eener bepaalde overtuiging; de naam van genootschap, gemeente of vereeniging aan geene secte geweigerd, dus aan hetgeen ontstaat recht van bestaan toegekend; geene polemische, alleen thetische belijdenis der godsdienstige overtuiging; bereidvaardigheid, om te erkennen, dat afwijkende denkbeelden evenzeer als die ons eigen en lief zijn verdedigd kunnen worden; geloof aan de kracht der waarheid ga gepaard met het diepe besef, dat de volheid harer schatten des menschen deel niet is en hier niet worden zal. De zekerheid, dat in elke Christelijke belijdenis punten van overeenstemming met de onze te vinden zijn, trekke het oog nu en dan af van het verschil, voede de overtuiging dat alle Christenen in het heiligste, hoogste en heerlijkste samenstemmen en breide de schaar uit, die liefhebbende het kerkgenootschap waartoe zij behoort, van heeler hart het zegenrijk bestaan van het Christendom boven geloofsverdeeldheid erkent.

Hoewel velen gewoon zijn op smadelijken toon over dat Christendom boven geloofsverdeeldheid te spreken, wensch ik gerekend te worden onder hen, die deze uitdrukking waardeeren als de beschrijving — zij het ook eene gebrekkige — van een ideaal, naar welks verwezenlijking de be-

lijder des Heeren streven moet. Wien de kerk of hun kerkgenootschap meer is dan het Godsrijk, die kunnen nooit ware verdraagzaamheid beoefenen en ten volle het goede in anders denkenden waardeeren. Zoo vaak ik mij verkwik aan het schoone voortbrengsel der poëzij van TER HAAR en misschien mag ik wel zeggen het schoonste, namelijk de St. Paulus Rots en den inhoud der bij dat dichtstuk gevoegde aanteekeningen raadpleeg, gevoel ik sympathie voor den grijzen Portugees, die onze aan den dood ontkomene landgenooten vaderlijk verzorgde en hun, toen zij, dewijl in zijn huis de mis gevierd zou worden, zich willen verwijderen, omdat zij Protestanten waren, toeriep: »al zijt gij Protestanten, daar is toch maar één God, die ons aller behoeder is". Diens grijsaards Christendom was werkelijk een Christendom boven geloofsverdeeldheid.

De laatste moet bestaan; maar verschil in geloofsbegrippen en scheiding in kerkelijke genootschappen behoeft daarom geen oorzaak van haat en minachting te worden. In partijzucht ligt de vloek der verdeeldheid. Verscheidenheid te dulden, dat wil zeggen haar te waardeeren, is een karaktertrek des Christens, evenzeer als het zich aankanten tegen partij-maken en partij-drijven hem onderscheide. De apostel PAULUS is ook hier onze voorganger. In zijnen brief aan de Romeinen, XIV, vs. 5, 6, schrijft hij: de een acht wel den (eenen) dag boven (den anderen) dag, maar de ander acht alle dagen (gelijk). Een iegelijk zij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd. Die den dag waarneemt, die neemt hem waar den Heere en die den dag niet waarneemt, die neemt hem niet waar den Heere. Die daar eet, die eet den Heere, want hij dankt God, en die niet eet, die eet den Heere niet en hij dankt God. Waardee-

---

[1]) Gedichten, 1e deel (1878), bl. 125.

ring van gemoedelijke overtuiging doet hem aldus zich hooren; hij weet wat hij andersdenkenden verschuldigd is; boven alles vraagt hij, of ware vroomheid tegenover God zich openbaart bij verschil van gevoelen. Is hij hier een ander man, dan hij zich vertoont tegenover de gemeente der Galatiers? Wordt hij daar door een anderen geest gedreven? In geenen deele: maar bij de Galatiërs vereenigen zich zij, die van zijne zienswijze verschillen tot eene partij, welke de rust der gemeente verstoort en alles waagt, om haar gevoelen te doen zegevieren. Te Rome zijn het stillen in den lande, die niets meer verlangen, dan den Heere te dienen naar den eisch hunner innige overtuiging, die er niet aan denken anderen te dwingen en derhalve alle recht hebben op het volle genot der Christelijke vrijheid.

Helaas! hoe velen hebben in den loop der eeuwen geweigerd, den Apostel op dit gebied als leermeester en voorganger te eerbiedigen! Hoe weinigen zijn verdraagzaam geworden, geleid door den geest van CHRISTUS. De ijver van SAULUS vindt meer navolgers dan de verdraagzaamheid van PAULUS. Ik lever voor die stelling een bewijs van betrekkelijk jonge dagteekening. Dr. PH. WACKERNAGEL, een man, wiens naam met eere verdient genoemd te worden, schreef op een der bladzijden van zijn klassiek werk, das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII Jahrh, III, S. 439, bij de mededeeling van eenige liederen der Schwarmgeister und Wiedertäufer het volgende: »ich hatte sie in meinem frü»hern Werke Martyrer genannt, kann diesz aber jetzt mit »ganzem guten Gewissen nicht mehr thun: sie stunden mit »den wichtigsten Artikeln des Glaubens, die sie bekannten »und um welcher willen sie litten, auszerhalb der Wahrheit, »auszerhalb der heiligen lutherischen Kirche". Indien het passende is te spreken over »de heilige Luthersche kerk,"

is men reeds gevorderd op den weg, om het heilig te verwisselen met het alleen zaligmakend.

Doch ook bij WACKERNAGEL herneemt de waarheidszin zijne rechten, daar hij niet aarzelt om die »Schwarmgeister und Wiedertäufer" te roemen als »einander in aufopfernder Liebe dienenden". De zorg door hem aan de verzameling van hunne liederen gewijd, waarvan ik later proeven hoop te leveren voorgelicht door zijnen reuzen-arbeid, pleit voor den diepen indruk, dien hun leven en werken ook op hem hebben gemaakt, een indruk voor welken hij te ontvankelijker was, dewijl liefde tot hun Heiland en Heer ook zijn binnenste vervulde. Maar waar de dogmatiek zich in alle kracht gelden laat, krijgt de Christelijke verdraagzaamheid nauwelijks het woord. Zacht van stem en bescheiden van houding wordt zij gemakkelijk overschreeuwd of op zijde gedrongen. Onder het gedruisch der heethoofden dreigt zij te verstommen.

Ik eindig met de woorden van een man, die meer dan menig ander zich op het gebied des kerkelijken levens bewogen en zijne hand geleend heeft tot het hechten van kerkelijke banden; van Dr. L. F. W. HOFFMANN, in 1873 als hofprediker te Berlijn ontslapen; deze schrijft: ich wäre sogleich confessionell, wenn man mich überzeugen könnte, dass das Seelenheil des Einzelnen und das Wohl der Kirche dabei sicherer berathen wäre. Da ich aber im Gegentheil weisz, dass die Vertiefung in die Gemeinschaft mit dem Herrn in dem Maasse abnimmt, in welchem die Werthschätzung der Differenzen wächst, dass der Zank und die Bitterkeit sich unausbleiblich an diese Confessionssucht anhängen und dass die Kirche wieder wie ehemals unterliegen muss, wenn sie sich Angesichts ihrer Feinde, des Pabstes und Unglaubens, der Secten und Rotten, innerlich befehdet, so stimme ich so lange für die Union, als es noch möglich ist, halte aber diese allerdings nicht für das letzte und einzige Mittel

des Heils, sondern das Leben in Gott durch CHRISTUM, sei es nun so oder so gefärbt. Das aber ist hier verächtlicher Subjectivismus. Die Leute wollen objectiv seyn, als ob am jüngsten Tage nicht nach dem Subjecte allein gefragt würde, oder als ob es etwas Objectiveres geben könnte, als wenn wir nicht selbst leben, sondern CHRISTUS in uns[1]).

---

[1]) Leben und Wirken des Dr. L. F. W. H. dargestellt von Lic. CARL HOFFMANN (1880), II, S. 47.

DE VERTALING DES NIEUWEN VERBONDS DOOR CAREL CATZ.

Onder de door JAN RIEUWERTZ, Stadsdrukker en Boekverkooper in de Beursstraat »in 't Martelaarsboek" te Amsterdam, uitgegevene werken zijn er zeker vele, die beter verkocht en minder besproken zijn, dan eene vertaling van het N. V. aan wier inhoud en auteur de volgende bladzijden gewijd zijn. Zij verscheen in 1701 onder den titel: het Nieuwe Testament of Verbond van onsen Heere JESUS CHRISTUS. Op nieuw uyt het Grieks vertaalt met de verscheide Griekse Lesingen vergadert uyt meer als 100 verscheide Griekse afschriften des Nieuwen Verbonds in een 8° deel; gevolgd door een kort vertoog aangaande het Nieuwe Testament van onsen Heere JESUS CHRISTUS herdrukt, vermeerdert en verbetert, terwijl nog in datzelfde jaar uitgegeven werd, met den naam des auteurs, CAREL CATZ op den titel, een sleutel of reden-geving, dienende tot bewijs van de vertaling des Nieuwen Testaments of Verbonds van onsen Heer JESUS CHRISTUS, op nieuws uyt het Grieks overgeset door CAREL CATZ.

Ter kenschetsing van deze vertaling en haren bewerker begin ik met eene waarschuwing: naar den inhoud des titels zou men hier de vrucht van veel omvattende kritische studiën verwachten, opgezameld uit eene vergelijking van 100 handschriften. Niemand echter vergisse zich; de vertaler zou meer naar waarheid en voorzeker met meer bescheidenheid zich geuit hebben, indien hij eenvoudig geschreven had, dat hij bij het bewerken zijner vertaling gebruikt had de Grieksche uitgaaf des Nieuwen Testaments van Dr. JOHN TELL, op wier titelblad wij lezen: N. T. libri omnes. Accesserunt parallela scripturae loca, nec non variantes lectiones ex plus 100 Mss. codicibus et antiquis versionibus collatae, e Theatro Sheltoniano".

De reeds genoemde »Sleutel" ontsluit ons het noodige licht over de regelen en beginselen, welke bij deze vertaling gevolgd zijn. CATZ heeft zich, naar zijn eigen getuigenis, op zuiverheid van taal toegelegd; in plaats van »hem" of »hen" heeft hij »zich" gebruikt, als het op den eersten persoon slaat: b. v. JESUS betrouwde hem aan haar niet, is, volgens hem, niet zoo goed »Duyts" als: JESUS betrouwde zich aan hen niet. Intusschen spreekt hij zijne overtuiging uit, dat ook de minst gelukte vertaling altijd nog zooveel goeds heeft, dat als men gelooft al wat er in staat en men in het leven getrouwelijk uitdrukt, wat men van de vertaling begrepen heeft, dat den »zoodanigen van God zal ontfermd worden". Desniettemin behoort men ook in deze zaak den vooruitgang in kennis lief te hebben, daar God, wiens almachtige hand niet verkort is, licht geeft in de duisternis.

Op de voornaamste verbeteringen, in de vertaling opgenomen, wordt in dezen »Sleutel" de aandacht der lezers gevestigd. Wij laten er enkele volgen, naar welke de overige gemakkelijk te beoordeelen zijn.

Matth. I vs. 1, voor: het boek der geboorte; lees: het boek der geschiedenissen. Ik weet niet, zegt CATZ, een vertaalder, die het zowel getroffen heeft.

Matth. III vs. 2, voor: bekeert u; lees: doet boete. De boete toch onderstelt en sluit in de bekeering.

Matth. III. vs. 11, voor: Ik doope u wel met water. Zal men doopen, dan moet men het doen als de eerste Christenen, die geheel onder het water gedoopt zijn. Doopen en besprengen is niet hetzelfde.

Matth. VI vs. 1: hebt acht dat gij uwe gerechtigheid niet doet voor de menschen. Gerechtigheid sluit het geven van aalmoezen, dus hier al wat in het vervolg geboden wordt, in.

Matth. VI vs. 10, voor: leid ons niet in de verzoeking; lees: laat ons niet leiden in verzoeking.

Matth. XV vs. 9, voor: leerende leeringen; lees: onderwijzende leeringen.

Matth. XIX vs. 16, voor: goede Meester; lees: goede Leeraar.

Matth. XX vs. 23, voor: maar het zitten — staat bij mij niet te geven, maar dien het bereid is van mijnen vader; lees: maar het zitten — komt mij niet toe te geven, 't en zij aan diegenen, dien het bereid is van mijnen Vader. Het is dus, volgens CATZ, uit deze plaats duidelijk, dat het door CHRISTUS zelven gegeven zal worden aan dien, dien het bereid is door den Vader.

Matth. XXI vs. 21, voor: voorwaar zeg ik u; lees: ik zegge u de waarheid. Dat woord »voorwaar" wil CATZ vermeden hebben, dewijl het naar sommiger meening gelijkt op een eed.

Matth. XXI vs. 31, voor: hoeren en tollenaars; lees: die hoeren en tollenaars geweest zijn.

Matth. XXV vs. 36, voor: gij hebt mij bezocht; lees: gij hebt opzigt over mij gehad. Want het is niet genoeg, een gevangene, kranke of weduwe te bezoeken, maar men moet ook acht geven, wat er van noode is; want het is veel beter

den arme niet te bezoeken, dan hem te komen zijne armoede verwijten, of als een ijdelheidspreker, of als een gapert bij eenen troosteloozen sieken of gevangenen sich te gedragen.

Matth. XXVI vs. 28, voor: mijn bloed, dat vergoten wordt; lees: mijn bloed, hetwelk voor velen zal vergoten worden. Sic de Vulgata: deze Griekse lezing lijkt veel duidelijker: als »vergoten word''. Want CHRISTUS' bloed werd nog niet vergoten.

Matth. XXVII vs. 31, voor: zij leidden hem henen om te kruisigen; lees: zij leidden hem weg, om gekruist te worden. Anders, so is het, of CHRISTUS andere soude kruicigen.

Matth. XXVII vs. 46, voor: mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten; lees: mijn God, mijn God, hoe hebt gij mij zo seer verheerlijkt. Dit Sabachtani in 't Sierisch, is hetzelve woort, dat staat vijf malen Joh. XII; ik heb Hem verheerlijkt en ik zal Hem verheerlijken. Die andere Griekse lesing aan de kant van Mark. XV vs. 34: waartoe of waarom of hoe verwijt gij mij? komt mij ook so vreemt niet voor; want als zij CHRISTUS aan het kruys hangende, verweten en lasterden, Mark XV vs. 29, toen heeft CHRISTUS afbreekende van »mijn God, mijn God'' konnen gezeid hebben tot die Hem lasterden deze volgende woorden: waarom verwijt gij mij; te meer dewijl men achter het woord »God'' een punt kan stellen in plaats van een komma; de stippen in het N. T. zijn geenzins zoo oud als het N. T. selven.

Mark. IV vs. 11, voor: het is U gegeven te verstaan; lees: het is u gegeven te kennen of te weten; dat komt hier ook wel. Want kennen of weten is hier so veel als een seer naauwe vereeniging of gemeenschap hebben met Gods geest en met het Heiligdom.

Mark. XI vs. 13, voor: want het was de tijd der vijgen niet; lees: want daar was het der vijgen-tijd. Het Griekse woord wordt vertaalt: daar, of niets: alleen de stippen brengen de verandering. Nu begrijpen wij, waarom de vijgen-

boom met recht vervloekt werd, geen vijgen hebbende, want daar was het der vijgen-tijd.

Mark. XIV vs. 72, voor: en hij zich van daar makende, weende; lees: sich bedekkende, weende hij; als of PETRUS met zijn neusdoek of kleed sijn aangesicht bedekt. Van daar makende, vind ik niet in den tekst.

Hand. II vs. 23. Desen, die door den bepaalden raad en voorkennisse Gods ons gegeven was: Sie LE CLERC, DE RAKAUER en FELBINGER's oversetting. Ik vind geen overgegeven in 't Grieks, wel: gegeven. Het is ook een seer vreemde zaak, dat de Apostel PETRUS zal verwijten den Joden deze hunne groote misdaad, die se aan CHRISTUS begaan hadden, zijnde CHRISTUS daar toe aan hen overgegeven door een bijzondere schikking Gods: zulken verwijt van den Apostel lijkt immers 't eenemaal onnosel en sonder fondament: want heeft God CHRISTUS hen alzo overgegeven, zo hebben zij geen kwaad konnen doen, die CHRISTUS gedood hebben: hoe kan ook een Mens anders doen als Gods-schikking over hem is? Maar de Apostel kon haar met recht hunne boose daden verwijten, met te zeggen, aldus: Desen die door den bepaalden Raad en voorkennisse Gods ons gegeven was, of tot een present gegeven was, of geheel tot ons genegen was, hebt gij genomen, en door de handen der ongeregtigen aan het Kruys gehegt en gedood.

Hand. III vs. 26. Daarin, dat sig een ider van sijne boosheid afwende. Sie de Vulgata. Dat hij een ider (van u) afkeere van uwe boosheden past zo wel niet: want hier mede souden de kwade voet krijgen om te zondigen, en zij zouden altijd inbrengen: ik kan niet anders doen als ik doe, omdat God de boosheden noch niet van mij afkeert. Daar staat zo duidelijk in de Schrift: dat God algemeen Genaden en Talenten heeft uitgedeeld, en dat het nu seer wel aan de Mens staat met deselve te woekeren en winst te doen, ook sich te bekeeren en te beteren, daarom zal de verdoemenis

over de kwaden rechtveerdig wesen. Ik kan niet vinden dat anders de verdoemenis rechtveerdig kan toegaan, als God altijd alleen sonder de Mens de boetveerdigheid werkt.

Hand. XI vs. 26. En dat eerst te Antiochien de Christenen, de Discipelen Goddelijke openbaring deden: Dit is het selve woord van Matt. 2, 12. Daar word het aldus van der Staten Overs. vertaald: Door Goddelijke Openbaring vermaand zijnde. Dit past ook alzo wel met de kort daar op volgende reden, sie Hand. XI: 27, 28.

Hand. XV vs. 39. En daar ontstont een verschil. Der Stat. Overset. vertaald dit selve woord, Heb. 10, 24. Opscherping. Verbittering past hier zo wel niet: het is ook niet te gelooven, dat om sulken geringen voorval een verbittering soude ontstaan hebben, onder de Apostelen PAULUS en BARNABAS.

Hand. XVII vs. 30. God de tijden der onwetendheid verachtende, past beter als overgesien hebbende. Want God veracht en haat de bijgeloovigheden en afgoderijen en wilse niet verschoonen met de selve over het hooft of door de vingeren te sien; nochte ook niet met de selve over te sien.

Rom. IX vs. 12. Gelijk geschreven is: JACOB heb ik lief gehad en ESAU heb ik .... minder lief gehad.

Rom. IX vs. 17. Dog de Schrift zegt tot FARAO: want daarom heb ik u opgewekt, opdat ik in u mijn kragt betoonen soude en opdat mijn naam op de gantse aarde verkondigt worde vs. 18. So dan: Hij ontfermt over wien Hij wil; maar Hij verhard dien Hij wil.

Aan den kant van vs. 18 plaatst CATZ de vraag: »verhard Hij dien hij wil?"

Van de autoriteiten, waarop CATZ zich beroept, heb ik den naam van JEREMIAS FELBINGER, den welbekenden Sociniaan [1]), een keer vermeld; vaak komt hij voor, even als

---

[1]) Een opgaaf der door hem geleverde schriften geeft SANDIUS in de Biblioth. antitr., pag. 157 sq.

een beroep op de Vulgata en op de vertaling door BIESTKENS uitgegeven, die bij de Doopsgezinden veel in gebruik was en op de Rakausche vertaling. Uit het noemen dezer autoriteiten schijnt te volgen dat de auteur eerst Catholiek geweest, toen Doopsgezind geworden is en later de gevoelens der Socinianen met voorliefde omhelsd heeft.

Straks onderzoeken wij, of deze gissingen welgegrond mogen heeten.

Eerst sporen wij na, welk oordeel over het werk van CATZ geuit werd.

In de twee maandelijksche uittreksels van P. RABUS werd, jaarg. 1701 bl. 1101 volg. eene scherp afkeurende aankondiging van dit werk geplaatst. De toenmaals in Amsterdam levende GICHTEL deelt in een zijner brieven iets over de vertaling en haren auteur mede, dat over de geschiedenis van dit boek eenig licht verspreidt. Hij schrijft het volgende.[1]: Es hat ein Mennonit CARL CATZ eine neue Uebersetzung des Neuen Testaments in Niederteutscher Sprache herausgegeben, da er von der Staatischen Version in einem und andern abgegangen: JACOB hab ich geliebet, ESAU nie geliebet; mein Gott, mein Gott, wie hast du mich verherrlichet! an Platz verlassen; worüber er gefänglich eingezogen, in die fünf Wochen unter der Erden bey Dieben und Mördern ligen müssen, endlich ist er vor einige Zeit ausgebannet, auch der Druck meist confisciret worden. In deze regelen wordt CATZ Mennoniet of Doopsgezinde genoemd. Het zal echter ons niet moeielijk vallen het bewijs te leveren, dat GICHTEL zich niet nauwkeurig uitgedrukt heeft, daar CATZ, toen deze vertaling in het licht verscheen, reeds als tegenstander der Doopsgezinden zich had doen kennen.

Overigens is het oordeel over deze vertaling eenparig

---

[1]) Theosophia Practica, 1, S. 407.

ongunstig geweest. LE LONG heeft in de Bibl. Sacra (1723) pag. 415 uit een opstel van J. FLEEG (dat mij in het oorspronkelijke onbekend bleef) deze woorden overgenomen, die wij hier, als belangrijk voor de kennismaking met CATZ, afschrijven: est ille CATZ, natione Belgo-Hispanus prope Trajectum ad Mosam e nobili prosapia ut in religione Pontificia natus et educatus, a Patre vero exhaeredatus, vel ut ipse dicebat, deserens patrimonium propter CHRISTUM: domi enim cum duriter propter enthusiasmum et talia tractaretur aufugit. Latebat meo tempore hinc illinc crebrumque cum illo sermones habui. Homo facie totus melancholicus, caeterum rudis, Latine parum doctus, Graeca nec intelligere, Hebraica nec scribere recte nec legere poterat. Unde nec ipse auctor est versionis N. T., sed pleraque opera WILHELMI HOMMAE, concionatoris quondam Mennonitarum Amstelodami, aliorumque secundum editionem CH. HARTSOECKER, Ministri ecclesiae Remonstrantium apud Roterodamenses, prodiere.

Deze mededeelingen strekken ter aanvulling van het door ISAAC LE LONG opgeteekende in de Boekzaal der Ned. Bijbels, bl. 843 volgg.

Niemand zal het mij euvel duiden, dat ik allereerst den aard der betrekking tracht te bepalen, die er bestaan heeft tusschen CATZ en de Doopsgezinde Broederschap dier dagen.

De geschriften van CATZ, die wij in handen mochten krijgen, stellen ons daartoe in staat.

In 1696 gaf hij een klein stukje aan het publiek, welks inhoud ons den aard der betrekking, die er toenmaals tusschen hem en de Doopsgezinden bestond, kennen doet. Het is getiteld: oogen-salf voor sommige Doopsgezinde, door CAREL CATZ, met noch een brief aan N. N. ook noch twee Liedekens, alles tot een maygift, voor alle Liefhebbers der waarheyd. Gedrukt voor den autheur in de maand van

May[1]). In dit geschriftje vinden wij een verhaal betreffende onaangenaamheden, die sedert Zondag 4 December 1695 tusschen CATZ en de predikanten der Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente bij 't Lam en den Toren hadden plaats gegrepen[2]).

In de Roomsch-Catholieke kerk opgevoed, had CATZ uit volle overtuiging deze verlaten. De beoefening van de H. S. schijnt hem tot dezen stap gebracht te hebben. Hij zelf verhaalt, dat hij te Rome zijnde een hem dierbaren vriend, FRANCISCUS DE REPPE, door dezen met haren inhoud bekend te maken, bewoog, om de heilige beelden en crucifixen van zijne kamer te verwijderen. Hij betuigt zijn spijt, dat deze vriend later door de geestelijkheid zich heeft laten bewegen, om daarover boete te doen, hoewel zijn conscientie en de H. S. hem duidelijk het onwaardige van den beeldendienst geleerd hadden[3]). Andere levensomstandigheden van CATZ bleven mij tot heden onbekend; wij weten alleen dat hij, te Amsterdam gevestigd, de kerkelijke gemeenschap der Doopsgezinden gezocht heeft. Blijkens zijne eigene verzekering werd hij door dezen met veel liefde ontvangen, boden zij hem bij herhaling geldelijke ondersteuning aan, welke hij echter weigerde, dewijl hij met les geven in het aanleeren van vreemde talen voldoende in zijn onderhoud kon voorzien. In de welwillende vriendschap van GALENUS ABRAHAMSZ en de andere voorgangers mocht hij zich verheugen, en onder hunne goedkeuring maakte hij van de vrijheid gebruik, om in de oefeningen of godsdienstige samen-

---

[1]) Uit de Bibliotheek der Remonstrantsche gemeente van Amsterdam mocht ik het ter inzage bekomen.

[2]) De notulen dier gemeente, mij welwillend afgestaan, geven slechts een zeer kort bericht aangaande het voorgevallene.

[3]) Deze bijzonderheid vermeldt hij in zijn boekje, de Heyligheyd en hare trappen, bl. 94. Een exemplaar is in het bezit der Bibliotheek van de Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

komsten, waarin het allen broeders veroorloofd was, een stichtelijk woord te spreken, ook zijne stem te laten hooren. Het op boven vermelden Zondag door hem voorgedragene schijnt mishaagd te hebben. Waardoor dat mishagen is opgewekt, kunnen wij niet beoordeelen, daar het toen gesprokene wel in druk is uitgegeven — het verscheen zonder medeweten des autheurs onder den titel van Het Licht schynt uyt de Duysternis, of de verdrukte Waarheyd wederom verresen — doch ons niet onder de oogen kwam. Ik meen mij overtuigd te mogen houden, dat CATZ toen geen geheim meer gemaakt heeft van zijne meening, volgens welke elke kerkgenootschappelijke afzondering, elk dogmatiesch verschil afgekeurd moest worden als de vrucht eener kleingeestige miskenning van hetgeen in de Christelijke openbaring hoofdzaak is, namelijk: de liefde. Later kwam hij in geschriften openlijk daarvoor uit.

De tekst, over welks inhoud hij in de samenkomst van 4 Dec. 1695 handelde, was Luk. XX vs. 1—9. Den volgenden Zondag werd hem, niet zonder aanwending van geweld, de toegang tot de samenkomst ontzegd en hij alzoo verstoken van de door hem begeerde gelegenheid, om in de namiddag-godsdienstoefening een woord te spreken. Den opzieners der gemeente, vooral GALENUS ABRAHAMSZ, gaf hij de schuld van het gebeurde en beklaagde zich over hem in zijn zoo even genoemd opstel oogen-salf. In een Klaaglied anders eene missive aan GALENUS ABRAHAMSZ, zonder naam van uitgever te Amsterdam in het licht gezonden, wordt die beschuldiging herhaald en tevens de ambtgenoot van GALENUS, Dr. WILLEM HOMMA van alle medeplichtigheid vrijgesproken. Ook uit dit klaaglied blijkt, dat CATZ zeer tegen GALENUS was ingenomen. Hij vermeent, dat door den invloed van GALENUS ABRAHAMSZ de vrijheid van spreken zeer beperkt wordt, met name wat de »oefeningen”

betreft, »die nu al over de twintig jaren hier in Amster-»dam met consent van de Magistraat dezer Stede" bestaan; waarom hij begeert, dat aan hem en zijne geestverwanten een van de beide kerken der gemeente worde afgestaan, opdat zij daar naar hun overtuiging konden samenkomen en oefening houden.

Aan dit verzoek werd niet voldaan; toch blijkt het, dat CATZ bij de gemeente bleef, de samenkomsten bezocht en zelfs daar weder het woord voerde. Zondag 4 Augustus 1697 althans nam hij het woord [1]), nadat er gehandeld was over Joh. VII vs. 32 en gewaarschuwd voor den bitteren haat der geestelijken; hij wekte de broederen op, om wel toe te zien, dat zij niet aan zoodanigen haat, die zich niet alleen in woorden maar ook in gebaren en uitwendigheden dikwijls openbaarde, toegaven; hij betuigde zijne vrees, dat, indien CHRISTUS in hunne vergadering zich vertoonde en optrad, Hij zoo diep niet zou gegroet worden, als dezulken, die rijk en aanzienlijk zijnde nu en dan eens een woord spraken, terwijl onaanzienlijken nauwelijks met den hoed gegroet werden. »Daarenboven" vervolgt CATZ »recom-»mandeerde ik, so haer alle, als mijn zelven, de voorzig-»tigheid", enz.

Het door hem gesprokene vond afkeuring; hij werd verzocht na afloop der bijeenkomst te blijven en toen scherp doorgehaald, dewijl hij het woord gevoerd had op eigen autoriteit. Doch in weerwil dier bestraffing schroomde hij niet den 25en Augustus van datzelfde jaar, bij de behandeling van Joh. VIII, te spreken over hetgeen daar vers 2 te lezen staat: »JEZUS kwam 's morgens vroeg wederom in den »tempel"; hij knoopte daaraan de opwekking vast, om in de vroege morgenuren van elken dag, b. v. van 6 tot 7 uur

---

[1]) Alzoo wordt het gebeurde verhaald in het werkje de *Heyligheyd en haare trappen*, bl. 151.

bijeen te komen en stelde voor, dit reeds den volgenden dag te doen, vertrouwende, dat tot dit oogmerk hem en zijnen vrienden het kerkgebouw zou ontsloten worden.

Een der opzieners beschuldigde hem van preekzuchtig, ja, niet wel bij het hoofd te zijn. De vergadering werd onstuimig en het gevolg van een en ander was, dat de koster »van die soogenaamde weereloose Mennisten" hem namens den kerkeraad het bijwonen der oefeningen ontzeide, indien hij zich niet verbond, om voortaan het zwijgen te bewaren. Aan deze waarschuwing zich niet storende en de gevraagde belofte niet willende afleggen, werd hij uit den gang van het kerkgebouw gestooten en zoo hem de gelegenheid tot spreken benomen. Hij werd echter, naar zijn eigen getuigenis, aan dergelijke bejegening gewend; vroeger toch was het hem gebeurd, dat hij in het gasthuis als ziekentrooster optredende, daar door kerkelijk aangestelde krankenbezoekers werd gehavend, gesleurd, bij den mantel getrokken en uitgescholden voor Sociniaan: ja zelfs was het spreken met de zieken in het gasthuis hem ontzegd, dewijl hij geene aanstelling als ziekentrooster van den kerkeraad bezat. »Lieve vrienden", vraagt CATZ, »waar heeft CHRISTUS ooit »geleerd, dat men eerst moet geëxamineerd en tot zieken»trooster aangesteld zijn, eer men zieken en bedroefden mag »gaan vertroosten; moet ik ook niet zien, dat Roomsche »priesters, Lutherschen en anderen vrijelijk daar in- en uit»gaan?"

Uit een en ander is ons gebleken, dat CATZ tot de personen behoorde, wier welgemeende of voorgewende ijver meer lasten dan liefelijkheden teweegbracht. In eene kerkelijke gemeenschap gevoelde CATZ zich niet te huis. De tijdingen, welke de nieuwsbladen nu en dan mededeelden betreffende de zoogenaamde Philadelphische gemeente — hij beroept zich uitdrukkelijk op een bericht uit de Leidsche courant van 29 Juli 1697 — wekten zijne volle sympa-

thie [1]). Hem komt het voor, dat vele lieden meer der wereld eer en aanzien bewezen dan Gode, den band der liefde breken en alleen hun eigen secte volgen, maar anderen, welke daartoe niet behooren, hoewel deze God aanhangen, verlaten en daarvan zich afscheiden.

Aan het verbreiden van dit inzicht zijn de beide werkjes gewijd, van welke ik mij reeds bediende. Het eerst verschenen, J e s u s C h r i s t u s i s d e S a l i g m a k e r, enz., draagt tot motto dit kreupelrijm:

Laet ons tot hem gaen,
Laet ons bekeeren heden,
Ketters, Joden en Heyden;
Laet ons allen Hem hangen aen.

De naam des auteurs is foutief gespeld CATS, een fout, die nog eens voorkomt, en op de laatste bladzijde met andere verbeterd wordt. Maar die groote fout is eene kleinigheid tegenover al het gebrekkige der redeneering, zoo men nog van redeneeren spreken mag. De »opdracht aen God »Almachtig en aen alle Christenen" heeft deze onderteekening: »U.E. al te samen toegenegen en U.E. al te samen »voetfeyl, C. CATS".

Ik moet gulweg bekennen, dat dergelijke uitdrukkingen, als de schrijver betreffende zich zelven bezigt, mijnen tegenzin wekken: eene zoodanige nederigheid en zoodanig onwaardig spreken over zich zelven, neen, dat wordt niet geleerd in de gemeenschap met JEZUS CHRISTUS. Toch heette CATZ voor deze te ijveren. In zoover hij haar trachtte te verheffen en te doen waardeeren boven de zichtbare, de kerkgenootschappelijke gemeenschap, vraagt en verdient hij onze belangstelling. Zijn pleiten voor deze bepaalt de waarde van

---

[1]) Deze bijzonderheid ontleende ik aan een door CATZ in 1697 uitgegeven boekje, J e s u s C h r i s t u s i s d e S a l i g m a k e r d e r w e r e l d t, enz." bl. 107 volg. ook in het bezit van de Bibliotheek der Doopsgezinde gemeente te A m s t e r d a m.

zijne ascetische werkjes. De voorrede van het boekje JESUS CHRISTUS is de Saligmaker der werelt, is, volgens zijne eigene verklaring getrokken, uyt een Boekje, genaemt rechte aenwijsinge tot de ware sichtbare Kerke Gods, enz. Het belangrijkste daarvan neem ik hier over, alleen met verandering van taal en spelling. »Wij houden »alle menschen, die gelooven en belijden, dat JEZUS is de »CHRISTUS, de Zone Gods, voor onze lieve Broeders, 't zij »Papisten, Martinisten, Calvinisten, Mennisten of andere »Christenen, hoe zij ook genaamd worden, al is het, dat »velen van hen nog ongezond in het gelooven zijn, gelijk »PAULUS dit van de Cretensen zegt (Tit. I). Al willen zij »ons niet voor broeders houden, wij willen hen daarom niet »minder achten; willen zij ons niet voor broeders houden, »dat zij ons dan houden voor hunne naasten; willen zij ons »niet houden voor hunne naasten, dat zij ons dan houden »voor hunner naasten ezels; zien zij ons dan dwalen of in »een kuil vallen, of onder eenigen last bezwijken, dan mogen »zij aan ons de wet Gods volbrengen, die leert, dat men »niet alleen zijne broeders of zijne naasten, maar ook zijns »vijands ezel, wanneer men dien ziet dwalen. te recht zal »leiden, en als men weet dat die gevallen is of onder eeni»gen last bezwijkt, ophelpen en verlossen, gelijk geschreven »is in de heilige Schrift, namelijk in Exod. XXIII en »Deut. XXII".

Aan de verbreiding van deze denkbeelden wijdde CATZ zijne geringe krachten. »Om CHRISTUS wille", zoo luidt het slot dier voorrede, »moeten wij allerlei Christenen liefheb»ben. Och, of wij met waarheid mochten zeggen, dat wij »verwerpen, schelden en veroordeelen niemand (in 't bijzon»der) meer dan ons zelven: in het algemeen moeten wij »bestraffen alle zonden en scheuringen, door deze in het »openbaar ten toon te stellen voor de geheele wereld, opdat »zij, die kwaad doen zich bekeeren zouden".

Aan het slot dezer voorrede teekent zich CATZ: »U.E. al »te samen toegenegene Vrient, een 0 in 't cijfer".

De inhoud van het werkje bestaat uit een samenspraak tusschen een rechtzinnige en een dwalende; eerstgenoemde spreekt als voorstander der gevoelens van CATZ, zich beroepende op de Schrift en hare uitspraken, die zonder de verklaring van eenigen godgeleerde aangenomen en nagezegd worde. Hij onthoudt niemand de vrijheid om het eene dogmatische gevoelen boven het andere voor te staan, maar hij bestrijdt met ernst veler wijze van doen, die, hun gevoelen voor het eenig ware houdende, anderen deswegens verketteren, en vindt den grond van het kwaad in het drijven der godgeleerden, die niet willen erkennen, dat elke waar geloovigé van God geleerd en daarom bekwaam is, om tot stichting der broeders te spreken. Stichtelijke samenkomsten moesten en konden daarom op elken dag gehouden worden. »Maar" zegt men: »zelfs de bescheidenste secten »onder de Christenen, als Mennisten, Collegianten, Kwakers »en alle anderen, stellen daarvoor een bepaalden dag en »bepaald uur! Wat briefje uit den Hemel", vraagt CATZ, »hebt gij, Kwakers! om ten elf, Mennisten en Collegianten »om ten negen uur, Zondags alleen samen te komen". Ras lost de samenspraak zich op in een alleenspraak, wier beloop de lezer uit het medegedeelde gemakkelijk opmaakt.

De toepassing van zijn gevoelen geeft CATZ in het kort daarna door hem uitgegeven opstel de Heyligheid en haare trappen. Daarin wordt van dogmatiek geheel gezwegen en het Christendom van zijne practische zijde aangeprezen, met aanhaling van dichtregelen van CAMPHUYSEN, brieven van geestverwanten en plaatsen der H. Schrift. Tegen secten en sectenmakers ijvert hij vaak op veel te bitsen toon en vervalt zelf tot eenzijdigheid, die hij in anderen, welke meer waarde dan hij, aan het leerstellige hechten, scherp afkeurt.

Op dien grond mede vind ik volle vrijmoedigheid, om te beweeren, dat hij bij de uitgave van de op zijn naam staande vertaling des N. T. niet meer tot de Doopsgezinden gerekend mag worden. Want hoe vrij in sommige dogmatische punten de meerderheid der Amsterdamsche gemeente ook dacht, de onverschilligheid van CATZ ten opzichte van de schriftuurlijkheid van den doop op belijdenis des geloofs, sloot hem buiten den kring der broederschap.

Wij namen bl. 190 een citaat bij JACQUES LE LONG voorkomende over, waarin beweerd werd, dat CATZ als geheel onbekend met de Hebreeuwsche en Grieksche taal onmogelijk de bewerker der op zijn naam staande vertaling wezen kan, maar dat hij slechts dien geleend en WILLEM HOMMA eigenlijk de vertaling geleverd heeft. Doch hier heerscht stellig een misverstand: in 1694 was bij den boekhandelaar JAN RIEUWERTSZ verschenen het Nieuwe Testament van onzen Heer JEZUS CHRISTUS, uit het Grieksch vertaald door REYNIER ROOLEEUW, M. D. en van deze vertaling heette HOMMA de uitgaaf bezorgd te hebben, toen ROOLEEUW'S vrienden uit de nalatenschap van den vertaler deze erfenis tot algemeen eigendom wenschten gemaakt te zien. HOMMA was echter reeds in 1681 overleden.

De door CH. HARTSOEKER, den Remonstrantschen predikant van Rotterdam (aldaar 6 Aug. 1683 overleden) geleverde vertaling was reeds in 1680, dus lang vóór die van CATZ in handen van het publiek gebracht.

Heeft men ook tegen CATZ den krachtigen arm van het staatsgezag ingeroepen? De kerkeraad der Hervormde gemeente leende in zijne vergadering van 28 April 1701 een luisterend oor, toen de voorzitter Ds. HOMOET daarop de aandacht vestigde, als op eene vertaling, »waarin vele »plaatsen van den tekst zeer verdraaid worden" en het voorstel deed, Burgemeesteren der stad uit te noodigen, om zorg te dragen, dat de verspreiding van deze vertaling belet

wierd. De vergadering stemde het voorgestelde toe en verzocht haren voorzitter, de bedoelde commissie bij de Regeering te volbrengen. In de daarop gevolgde samenkomst van 12 Mei 1701 rapporteerde Ds. HOMOET, dat de exemplaren dier vertaling, door Burgemeesters, Hoofdofficier en Schepenen waren opgehaald uit het huis des drukkers en de regeering haar genoegen betuigd had over den ijver des kerkeraads.

Aangaande de gevangenneming van CATZ hebben wij buiten hetgeen GICHTEL bericht nergens iets gevonden. De verdere levensloop van CATZ bleef mij geheel onbekend. De door hem geleverde vertaling is, in den kwaden zin des woords, een curiosum geworden.

Alleen heeft hij gewis dien arbeid niet volbracht: er bestaat groote waarschijnlijkheid, dat een ander en bekend persoon van die dagen, op dezen arbeid invloed gehad heeft. Ik bedoel den, toenmaals te Amsterdam verblijfhoudenden, OLIGER of HOLGER PAULI [1]). In een der brieven van GICHTEL, die hem persoonlijk te Amsterdam gekend heeft, wordt verhaald, dat zekere P. — »einen Brief an PAULI geschrieben hat, und Eli, Eli, lama sabachtani zum besten deuten wollen, weils schon 1500 Jahr in diesem Verstand bey den Christen wäre gebräuchlich gewesen, dass es noch wohl stehen könnte [2]).

Voorzeker is hier de meer dan zonderlinge vertaling bedoeld, welke in de overzetting van CATZ is opgenomen. PAULI echter was niet te bewegen, om ten aanzien van dit en andere punten eenige dwaling te erkennen.

Wij weten, dat de kerkeraad der Hervormde gemeente van Amsterdam tegen het verbreiden van de geschriften

---

[1]) Vgl. over hem (CORRODI) Kritischer Geschichte des Chiliasmus, III. 2er B. S. 322 flg.

[2]) Theos. Pract. VI. S. 1410.

diens warhoofds den krachtigen arm der openbare macht inriep. Wel keuren wij het middel van bedwang af, maar in de verontwaardiging des kerkeraads deelen wij volkomen.

PAULI was een man van vermogen, die voor eigen rekening zijne onsamenhangende boeken liet drukken, en op conventikelen voor zijne chiliastische droomerijen aanhangers zocht te verkrijgen. »Er treibet den Millenarium bey den »Christen mit solchem Eifer, dass er allen die solchen nicht »annehmen werden, den Himmel wil zuschliessen und eben »dadurch auch bald wird ausgepredigt haben" [1]).

Deze verstandige opmerking van GICHTEL werd spoedig door de uitkomst bevestigd. In of omstreeks 1697 te Amsterdam gekomen, uit zijn geboorteland Denemarken, verzekerde PAULI verschijningen van de aartsvaders, profeten en van CHRISTUS zelven gehad te hebben, die hem aantoonden waarin de Christenen blind zijn en gezonden te wezen, om de Joden voor te bereiden op de komst van den waren Messias, die thans nabij was. In een van de mondgesprekken met de Joden gehouden, betuigden zij, te willen gehoor geven, zoodra hij hun uit hunne schriften bewijzen konde, dat JEZUS waarlijk de Zone Davids te noemen is, terwijl volgens MATTHEUS JOZEF niet zijn vader geweest en volgens LUKAS MARIA uit den stam van LEVI afkomstig was [2]).

Vol dwalende denkbeelden en droomerijen had hij Denemarken verlaten, en een offer gebracht, dat hem zwaar viel. Denemarken toch — hij beweerde het — was het land, waar SIMRAN, ABRAHAM'S en KETURA'S zoon, zich had gevestigd. Vandaar leidde hij de benaming Cimbren als verbastering van Simmerianen af. In zijns ouders huis had hij betere dingen kunnen leeren. Zijn vader was de beroemde SIMON PAULI, uit Meckelenburg afkomstig,

---

1) Theos. Pract. III. S. 2401.
2) Theos. Pract. V. S. 3290.

die te Kopenhagen grooten roem als professor in de medicijnen en koninklijk lijfarts ingeoogst had, en zijne moeder had den naam van fijne beschaving nagelaten. HOLGER of OLIGER meende, dat zijn geslachtsnaam PAULI door een zijner voorouders was aangenomen, die het Jodendom verlaten en aan zijn nazaat de taak opgedragen had, om zich het lot van de Joden met alle kracht aan te trekken. De naam, dien hij droeg, deed hem in zich zelven iets groots vinden. Παῦλος moet gering aanduiden; met het Hebreeuwsche eli, mijn God, tot één woord gevoegd ontstond de naam: PAULI, eigenlijk PAULELI; doch tot heden met opzet zoo wat verdonkerd, gaf deze te kennen: »mij, den »kleine is de Almachtige genoeg". Natuurlijk vielen hem reeds vroeg aangrijpende visioenen ten deel, waarop hij niet weinig roem droeg. Volgens deze waande hij zich tot koning van Polen bestemd, eene verwachting, die hem het plan deed ontwerpen, om zoodra hij gekroond zou zijn, Turkije te vermeesteren en de Joden door Konstantinopel naar Kanaän te begeleiden. Verijdelde de loop der dingen deze verwachting, eene nieuwe werd hem geboren, toen hij zich koning der Joden waande. Laat ons niet vergeten, dat hij, hoe verdiept en gestreeld door dergelijke uitzichten, tijd en doorzicht behield, om allervoordeeligste zaken als koopman te drijven, zoodat zijn rijkdom aanmerkelijk toenam, tot hij eindelijk door zijne godsdienstige dweeperijen hart en oog voor aardsche dingen verloor. Hier te lande verkeerende, verkondigde hij zijne overtuiging, dat koning WILLEM van Engeland, onze Stadhouder, als veldheer zich aan het hoofd der Joden plaatsen zou. Hij twijfelt er niet aan, of koningen en keizers zullen gaarne het hunne doen, om dit groote werk te laten gelukken. Vóór 1720 zou de zaak in al haren omvang volbracht wezen, in dien zin, dat hij, PAULI, als koning der Joden, en als voorlooper van den Mes-

sias zijne taak voleindigd heeft, en de Messias op aarde komt, om daar het duizendjarig rijk te vestigen.

De meeste zijner geschriften zijn wel naar den titel, doch niet naar den inhoud bekend. Zij kenmerken zich door uiterst zonderlinge titels, die men deels uit de »twee »maandelijksche berigten" van RABUS, deels uit elders geplaatste uittreksels kan leeren kennen. De brieven, welke hij aan koning WILLEM schreef, komen voor in zijn werkje den afgehouwen steen sonder handen, 1697. Men kan ze lezen in het merkwaardig stuk: Novus in Belgio Judaeorum Rex, das ist: der Neuen Juden-König, gedrukt naar Latijnschen en Duitschen tekst in het werk van CORVINUS, Anabaptisticum et enthusiasticum Pantheon.

De regeering liet zich gelden; de profeet uit Denemarken werd veroordeeld tot een gevangenis van twaalf jaar en na het verstrijken van dien tijd tot een bannissement van 25 jaar uit Amsterdam. Zijne familie, waarschijnlijk door machtige tusschenkomst gesteund, wist eene wijziging in OLIGER's lot te bewerken. In een brief van 25 Februari 1702 kon GICHTEL het bericht mededeelen: »PAULI ältester »Bruder ist hier, der ihn frey gemacht, auch so bald er »von seiner Unpässlichkeit herstellet, mit sich nach Cop»penhagen nehmen wird[1]).

OLIGER telde toen reeds meer dan zestig jaar, en zal, naar wij hopen, in den kring der zijnen opgenomen, zijne dagen in rust hebben geëindigd.

---

[1]) Theos. Pract. VI. S. 1469.

WILLEM DEURHOFF EN ZIJNE RECHTSZAAK.[1]

De rijke bibliotheek, die weleer aan de Amsterdamsche predikanten D. C. VAN VOORST (den vader) en J. J. VAN VOORST (den zoon) behoorde, werd bij haren verkoop door onzen kundigen, helaas ontslapen, bibliograaph FREDERIK MULLER beschreven. Onder vele artikelen waarop deze de aandacht vestigde, (pag. 29 der catalogue raisonné) behoorde een handschrift, dat mij later door de vriendelijke tusschenkomst van den toenmaligen eigenaar, den boekhandelaar MARTINUS NIJHOFF, ter inzage werd afgestaan. Het besloeg 8 deelen in folio, was voorzien van uitvoerige voor- en naredenen, bevatte twee portretten van den auteur van den tekst en uitvoerige registers. De inhoud leverde eene uitlegging en verklaring van het boek Job, vervaardigd door WILLEM DEURHOFF en aldus in schrift gebracht door JOHANNES MONNIKHOFF. Spreken wij eerst over den man, wiens hand de vermoeiende taak van het afschrijven dier honder-

[1]) Dit opstel werd den lezers der Godgeleerde bijdragen, jaarg. 1864, medegedeeld; op menig punt herzien vinde het nu hier zijne plaats met passender opschrift, dan het weleer droeg, toen het heette een pleidooi van HERMANNUS NOORDKERK.

den bladzijden volbracht heeft. Hij was geboren te Amsterdam in 1707 als oudste zoon van den heelmeester WILLEM MONNIKHOFF en ELISABETH TOP. Het vaderlijke beroep koos hij tot het zijne, was daarin met goed gevolg van 1730 werkzaam en werd in 1752 tot stads-breukmeester en collegiemeester bij het Chirurgynsgilde aangesteld. Zijn vader ontsliep in 1759 op 83-jarigen ouderdom; de moeder, als weduwe bij haren oudsten zoon inwonende, in 1772 op 96-jarigen leeftijd. De ouders hadden alle reden, om zich over de voorspoedige loopbaan van hunnen zoon te verblijden. Zijn naam werd weldra ook als schrijver bekend en geëerd door proeven van wetenschappelijk onderzoek op het gebied der heelkunde [1]). Van zijne liefde voor de wetenschap getuigde het door hem gestichte fonds ter bekroning en uitgaaf van letterkundigen arbeid aan de heelkunde gewijd, eene instelling, waardoor naar het getuigenis van bevoegden veel nut gesticht en de nagedachtenis van den op 23 Juni 1787 ontslapenen in eere gehouden is, tot zij in 1832 werd opgeheven [2]).

In het aangehaalde levensbericht wordt bij herhaling over MONNIKHOFF'S godsvrucht gesproken. Te dien tijde was het waarlijk geen ongewoon verschijnsel, genees- en heelmeesters onder de belijders van het Christendom eene eerste plaats te zien innemen. Meer dan één Med. Dr. diende als leeraar bij Doopsgezinde gemeenten; anderen onderscheidden zich door de poging, om hun wetenschappelijken arbeid vruchtbaar te maken voor de verheerlijking van Gods naam. Ik gedenk hier vóór allen den beroemden entomoloog SWAMMERDAM, vriend en geestverwant van ANTOINETTE BOURIG-

---

[1]) Het levensbericht, geplaatst vóór het 1e deel der verhandelingen bekroond met den prijs van het legaat van den Heere JOHANNES MONNIKHOFF (1797) deelt den inhoud dier proeven mede.

[2]) Vgl. over de geschiedenis dezer erfmaking, E. WINTGENS, Joh. Monnikhoff en zijn legaat, Leiden 1879.

NON[1]). Sommigen, gelijk MONNIKHOFF, zochten stichting in de talrijk bestaande conventikelen en sloten zich geheel aan bij den voorganger, wiens woord, naar hun hart gesproken, hun gold als het woord van God.

De niet genoemde auteur van het levensbericht maakt hiervan geene bepaalde vermelding, hoewel hij niet verzwijgt, dat MONNIKHOFF ook op een ander gebied, dan dat der heelkunde, werkzaam was. In 1760 bekroonde het Stolpiaansch legaat zijne beantwoording der vraag: qua ratione sequatur ex eo, quod aliquid existit, dari Ens necessarium, aeternum, immutabile, et ab hoc universo distinctum. Zinspelende op die liefde voor metaphysica schrijft de genoemde biograaph het navolgende: »door diezelfde afgetrokkene werkzaamheid die hem »tevens ter uitspanning diende, werd hij somtijds verleid »tot onderneemingen, die hoezeer zij misschien nutteloos »schijnen mogen, echter voor hem van waarde en voldoende »aan zijn oogmerk van nuttige verpoozing van anderen ar»beid waren; zoodanig was het afschrijven der werken van »anderen, waaruit hij meende te eeniger tijd nut te trek»ken en waarvan hij eenige boekdeelen heeft nagelaten, »en onder dezelve met getekende afbeeldingen, ter ophelde»ring der daarin voorkomende Natuurkundige voorwerpen".

Deze mededeeling is blijkbaar met omzichtigheid gesteld: de schrijver heeft zeker geschroomd alles te zeggen, wat hij wist. Wij kunnen ons zijne terughouding verklaren; welke luide kreten zouden er tegen MONNIKHOFF's nagedachtenis zijn opgegaan, indien men geweten had, dat hij, als vereerder van SPINOZA, van diens werken in eigen vervaardigd handschrift de Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand[2]) bezat en hij bij COLE-

[1]) Vgl. R. SINIA, Joh. Swammerdam in de lijst van zijn tijd, bl. 45 volg.

[2]) In 1869 uitgegeven bij FREDERIK MULLER door C. SCHAARSCHMIDT.

RUS' levensbeschrijving des wijsgeers belangrijke aanteekeningen vervaardigd had. Eerst in 1864 heeft onze landgenoot A. VAN DER LINDE MONNIKHOFF'S arbeid op dit gebied openbaar gemaakt [1]) en hem onder de vereerders van SPINOZA eene welverdiende plaats aangewezen.

De reeds besprokene mededeeling wordt verder bevestigd door een blik op en in het door ons genoemde handschrift, dat evenzeer getuigt van MONNIKHOFF'S ingenomenheid met de voordrachten en leerbegrippen van DEURHOFF, als van zijn onuitputtelijk geduld. Het manuscript heeft te meer waarde, daar de tekst slechts voor een klein gedeelte werd gedrukt, namelijk een 1e deel en enkele vellen van het 2e.

Behalve deze verklaring van Job zijn door de pen van MONNIKHOFF ook andere werken van DEURHOFF bewaard gebleven, en wel deze: DEURHOFF'S laatste ure, ter uitlegging en verklaring van den 1en algem. Zendbrief van Johannes II vs. 10. De goede zaak van STEPHANUS. Uitlegging en verklaring van den 32e Psalm, mitsgaders over Psalm 144 vs. 4 en Jes. 38 vs. 15, 16. Brieven van en aan DEURHOFF. De zeven gelijkenissen van onzen Heer JEZUS CHRISTUS voorgesteld in 't 13 Hoofdstuk van het Ev. van MATTHEUS. Opening en verklaring des XIV—XVI hoofds. van het Evangelie van JOANNES. Met voorreden betreffende het leven en de werken van DEURHOFF, samen vormende een foliant van ongeveer 1000 bladzijden. Verder: Verklaring over het XVII hoofddeel des Ev. van JOHANNES, of 't Hooge priesterlijk gebed. (Met voorreden van J. M. (556 bl.) [2]).

---

[1]) Notiz zur Litteratur des Spinozismus, in Zeitschrift für Phil. und Phil. Kritik, Band XLV, S. 301 folgg.

[2]) Ook werden door DEURHOFF in 1708 uitgegeven de godgeleerde en wijsgeerige keurstoffen van GERRIT TULP, koster en voorlezer te Wormer. De bundel is mij alleen naar den titel bekend.

Zooveel ijver, zooveel geduld veden onze weetgierigheid, om den man te leeren kennen, wiens woord door de pen van MONNIKHOFF bewaard bleef. WILLEM DEURHOFF werd bij zijn overlijden in den vroegen morgen van Zondag 10 October 1717, op den ouderdom van ruim 67 jaren, in den kring zijner vrienden en vereerders ten diepste betreurd. Van burgerlijke afkomst en bij een burgerlijk bedrijf — het vervaardigen van bandelieren en militaire versierselen — had hij vroeg en onafgebroken zich met wijsgeerige en godgeleerde onderzoekingen beziggehouden. Van moeders zijde nauw verwant met den hoogleeraar SENGUERD, was hij door dezen in de wijsbegeerte van CARTESIUS ingewijd en daarvan een vriend, maar volstrekt geen slaafsch navolger geworden.

Wie zijn winkel binnentrad vond hem vaak met schrijven bezig, en wie tot den engeren kring zijner vrienden behoorde, werd toegelaten tot eene samenkomst op Dinsdagavond, die aan zijn huis gehouden, wel eerst bestemd en gebezigd was tot beurtelings afwisselend onderhoud, maar welhaast alleen voor DEURHOFF tot het mededeelen van zijne denkbeelden diende. Naar den leiddraad van vluchtige aanteekeningen sprak hij over godgeleerde onderwerpen ter verklaring van onderscheidene deelen der H. S., waarover hij alles behalve eene grammatische, maar eene philosophiesch-theologische uitlegging mededeelde. Van 's mans gedrukte werken is gewis geen merkwaardiger, dan de in 1715, dus bij zijn leven, door hem zelven uitgegevene Overnatuurkundige en schriftuurlijke saamenstellinge van de H. Godgeleerdheid, afgeleid uit het kennelijke Gods, uit de weezendlijke genaadegifte en uit de Heilige Schrift, 2 deelen in 4to, samen groot ongeveer 1500 bladzijden. Indien niemand tegen dit werk de stem had verheven, het zoude al lang vergeten zijn. Om in des schrijvers haarkloverijen ketterijen te vinden, moet men den lust dier tijden voor polemiek in rekening brengen.

Hem is het heelal het product eener gestelde of geordende beweging, zoodat alles wat er geschiedt, eigenlijk natuurlijk is, niets buiten, noch tegen, noch boven de natuur; alles vloeit voort uit de ongedeelde denking, door God geschapen en neergelegd in de uitgebreide stof. Dit moet zoo worden verstaan, dat Gods daden eigenlijk geen begin of voortgang of gevolgen hebben. God werkt alles door de kracht in de dingen gelegd. Zonderling klinkende gevolgtrekkingen worden uitgesproken, waar de schrijver op zijn wijze eigenlijk gezegde werking der voorzienigheid als onnoodig ter zijde schuift. De noodwendigheid en noodzakelijkheid aller dingen wordt zonder beperking geleerd, terwijl toch de schriftuurlijke voorstellingen behouden blijven. Bevestigt hij de kerkleer, b.v. die der borgtochtelijke genade, hij doet het op zoo vreemde manier, dat men verlegen staat om zijne rechtzinnigheid te verdenken of te bevestigen.

Maar wat moeite hij doe, om het te verbergen, hij is Spinozist, in diens terminologie te huis geraakt, zonder dat men bij hem eenig spoor vindt van de diepte zijns voorgangers [1]). Waarschijnlijk was SPINOZA's Ethik hem in handschrift bekend twee jaar vóór deze in openbaren druk verscheen [2]). Op zeer zonderlinge wijze worden vele schriftuur-

---

[1]) »Mit DEURHOFF's zur Carricatur verzerrtem Spinozismus, der mit bibli»scher Terminologie aufgefrischt war, beschäftigen wir uns nur flüchtig, »denn er ist weiter nichts als ein philosophisches Curiosum". Aldus oordeelt Dr. V. D. LINDE S. 142 zijner Inaugural Dissertation over Spinoza, seine Lehre und deren erste Nachwirkungen in Holland; gansch anders dan DEURHOFF's tijdgenooten. COLERUS, SPINOZA's welbekende biograaph, schrijft (Levensb. 1880, bl. 72), »ik wil ook WILLEM DEURHOFF »van Amsterdam zijn lof en eere garen gunnen, die in zijne voorleeringe »der H. Godgeleertheid SPINOZAAS gevoelen aangrijpt; van wien de Heer »FRANS VAN HALMA in zijne aanmerkingen op 't leven en gevoelen van SPINOZA, »pag. 85, met regt mag zeggen, dat hij 't gevoelen van SPINOZA zoo kragtig »wederlegt heeft, dat tot nog toe niemand der ongodisten heeft bestaan, dezen »scherpzinnigen schrijver voor de vuist op te nemen".

[2]) Vgl. V. D. LINDE, Zeits. für Phil. u. s. w. A. a. O. S. 303.

plaatsen verklaard, andere ontdaan van het duister, waarmede zij bedekt waren; zoo beweert hij, dat de onzondigheid van CHRISTUS niet afgeleid moet worden uit de onzondige ontvangenis en geboorte, uit de niet toerekening van ADAM's zonde, uit de onzondigheid van MARIA, uit de heiligheid der stof waaruit het vleesch van den CHRISTUS genomen was: zij moet hieraan worden toegeschreven, dat Hij in tijd vóór ADAM reeds denking en lichaam had, en niet naar de ziel voortsproot van de Moeder zijns vleesches. Het vierde kruiswoord: »mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten," wordt zijns achtens deerlijk misbruikt, alsof het beteekende dat CHRISTUS er mede te kennen gaf, dat Hij onder den last van Gods schrikkelijken toorn tegen de zonden der menschen, zonder het gevoel van Gods gunste en hulp te genieten, verlaten was. CHRISTUS wil er zijne overtuiging mede uitdrukken, dat God Hem niet verlaten, neen, bij Hem zal blijven.

Blijkbaar is het voor ieder, die in de geschriften van DEURHOFF een oog slaat, dat deze zich verlustigt in het bespreken van onderwerpen, welke in dien tijd gerekend werden tot de »overnatuurkunde" en ligt vervoerden tot onverstandigheden. Talrijk was de schaar der tegenstanders die zich hooren liet: de namen van JOHANNES DUYKERIUS, JACOBUS KOELMAN, SALOMO VAN TIL, PAULUS BUCHIUS, TACO HAJO VAN DEN HONERT, RUARDUS ANDALA en de Utrechtsche predikant H. BRINCK staan hier vermeld als die der voornaamsten, wier aanvallen hij op enkele uitzonderingen na in vlugschriften beantwoordde. Nog lang na zijnen dood werd zijn naam door de mannen der rechtzinnige partij met minachting genoemd. Hem te prijzen viel menigeen zeer zwaar. Wilt gij een voorbeeld hoe hij dan geprezen werd? DEURHOFF had beweerd, dat de vaak in het N. T. voorkomende uitdrukking »toekomst des Heeren" hier en daar, zoo als I Thess. II:19; 2 Thess. II:1; 2 Petr. I:6, door

»tegenwoordigheid des Heeren" moest vertaald worden. Deze vertaling smaakte in hooge mate aan PETRUS HOFSTEDE, die haar in zijne Bijzonderh. over de H. S. II bl. 19 overnam, maar hoe? Met aanhaling van DEURHOFF's woorden, het is waar — doch die aanhaling dus inleidende: »vindt »men wel eens een honigraat in den muil van een leeuw »en mag men zich daarvan bedienen; het belge dan niemand »dat ik de verklaring van WILLEM DEURHOFF hier eene plaats »geve". Dat heet ik met omzichtigheid prijzen en waken voor het gevaar, om met verdacht gezelschap geëncanailleerd te worden.

Het veelvuldig schrijven en wederschrijven van DEURHOFF en zijne tegenstanders wekt onze bevreemding niet, wanneer wij ons in zijnen leeftijd trachten te verplaatsen. Het waren de dagen toen philosopheeren en philosophiesch keuvelen aan de orde was en het ging als in dezen tijd, nu het moderne en antimoderne vaak daar besproken en betwist wordt, waar de geringe vatbaarheid om de zaak te begrijpen tot omzichtigheid van oordeel moest vermanen en tot zwijgen brengen.

DEURHOFF bezat ook hartelijke vrienden en voorstanders. WILLEM VAN BLYENBERG, de geachte raad van Dordrecht, stelde hoogen prijs op briefwisseling met DEURHOFF; evenzoo HENRICUS VELSE, predikant te 's Gravenhage, GERARDUS MEYER, predikant te Beerta, JOH. HILARIDES, de welbekende vertolker van AESOPUS' fabelen, voor welke uitgave zelfs een opdracht aan DEURHOFF prijkt; om slechts eenige der voornaamsten te noemen. Kort na zijn overlijden verscheen een bundel alle de gedichten, voor en tegen den grooten godgeleerde en schranderen wijsgeer, den Heere WILLEM DEURHOFF. Een vreemd mengelmoes van lof en blaam. Een der dichters, de krankenbezoeker der Hervormde Nederduitsche gemeente van Amsterdam, CORNELIS VAN HEUSDEN, verdedigde de schimpende

taal door hem geuit in een breede afgeperste verantwoordinge, terwijl in 1719 eene zoete samensprake het licht zag ter verdediging van de leere en eere van myn Heere WILLEM DEURHOFF, die eigenlijk een doorloopende bestrijding van DEURHOFF's denkbeelden heeten mocht, ja eene satire op zijne geschriften. Zij werd aan BURMANNUS, den tweeden hoogleeraar in de godgeleerdheid van dien familienaam, welken Utrecht bezitten mocht, toegeschreven. Eenige jaren scheen het, dat de zaak van DEURHOFF van de rol der belangstellenden verdwenen was; doch het tegendeel kwam aan het licht, lang na den dood van den veel besproken man. Onder zijne vrienden had een eerzaam burger van Amsterdam, JOAN VAN DE VELDE, eene eerste plaats ingenomen; deze, geholpen door CORNELIS VAN LOON, DEURHOFF's zwager, teekende het in de samenkomsten gesprokene op en bewaarde alzoo voor de vergetelheid wat van de lippen huns vereerden leermeesters vloeide.

Van die ingenomenheid getuigt ook het handschrift, waarvan ik sprak, dat door MONNIKHOFF naar het exemplaar van V. D. VELDE is afgeschreven en meer dan 6000 folio bladzijden beslaat. Het bevat alles wat DEURHOFF in 394 samenkomsten, van 1708 tot 1717, ter verklaring van Job voorgedragen had. Bijna het 4e eener eeuw had V. D. VELDE dezen hem dierbaren schat bewaard, toen hij, nu niets meer vreezende van de ketterzucht zijner tijdgenooten, het besluit nam, het geschrevene ter perse te doen leggen. Hij ontveinsde zich echter het gevaar niet, om dit op een openbare drukkerij, werwaarts allerlei menschen den toegang hadden, te laten uitvoeren en besloot eene gelegenheid te zoeken, waar het werk in stilte en in het verborgen het licht kon zien. Die gelegenheid werd gevonden ten huize van CHRISTIAAN PETERSEN, in wiens schilderswinkel op de Prinsengracht over het Amstelveld, plaatsing voor de aangeschafte drukpers gevonden werd, terwijl de bij het

werk behoorende platen vervaardigd en gedrukt werden door HENDRIK DE LETH, kunst- en kaartendrukker te Amsterdam. De breedte, die het werk besloeg, de begeerte der vrienden om het te bezitten en de altijd gevaarlijke omstandigheden, waaronder de uitgave, eigenlijk steelsgewijze, plaats had, maakten het raadzaam, het afgedrukte dadelijk te verspreiden.

De druk en aflevering van het 1e deel had plaats gehad en de bewerking van het 2de was gevorderd tot het 42ste vel, toen 7 Maart 1741 — het was op een Dinsdag, dus op dien dag der week, waarop DEURHOFF weleer gewoon was zijne vrienden te vereenigen — 's middags 1 uur, geheel onverwacht, de Amsterdamsche hoofdofficier FERDINAND VAN COLLEN, FERDIN. ZOON, de Schepenen Mr. SALOMO DEDEL en BRUNO VAN DER DUSSEN en de Secretaris JAN WOLTERSZ DE JONGE, vergezeld door hunne beambten, het lokaal binnentraden, op alles beslag legden en de voortzetting van den druk op hoog gezag verboden.

Het reeds afgeleverde 1e en de uitgegevene vellen van het 2e deel konden zij natuurlijk niet machtig worden, dus niet beletten, dat in de Acta Lips. van October 1742 een zeer aanprijzend verslag van het verschenen gedeelte des werks geleverd werd.

Toen VAN DE VELDE, na de plaats gehad hebbende confiscatie, den hoofdofficier vroeg, of hij het werk gelezen had, antwoordde deze ontkennend, betuigende dat hij zich nooit verledigde tot het lezen van godgeleerde boeken buiten den bijbel. Het blijkt dus, dat hij op aanstoken van een of ander, ons onbekend gebleven, persoon handelde. Wie de aanbrenger geweest zij, weten wij niet. In een der vlugschriften van dien tijd wordt de waarschijnlijke gissing gewaagd, dat een der gezellen, die met dit werk bezig was, het geheim verklapt en de zaak daardoor aan het licht heeft gebracht.

Van collen haastte zich, het gevondene ter keuring aan den kerkeraad der Hervormde gemeente van Amsterdam te zenden, om van dezen voorlichting te ontvangen. De kerkeraad benoemde in commissie de Heeren cornelis houthoff, johan didericus visscher, casparus goris en jacobus tijken, doch in plaats van eerstgenoemde, die ontslag vroeg, gerardus kulenkamp. Houthoff was sints 1719 predikant te Amsterdam; visscher sints 1722; goris had zijn intrede gedaan in 1729, tijken pas korte dagen geleden 8 Januari 1741 en kulenkamp in 1733. Laatstgenoemde is de meest bekende; zeker zou hij vreedzamer dagen doorleefd hebben, indien hij alleen toegegeven had aan zijne ingenomenheid met de uitlegkunde, vooral die des O. V. — hetgeen hij daarvoor deed, bezorgde hem in 1739 eene beroeping tot hoogleeraar naar Bremen, de stad zijner geboorte, aan welke hij echter geen gevolg meende te moeten geven — en zijn drift tot polemiek bedwongen, althans beteugeld had [1]). Nu echter, in dit geval, zouden hij noch zijne ambtgenooten het kettervuur aanblazen.

De commissie, en op haar advies de kerkeraad, legde de verklaring af, dat hoewel het werk in vele opzichten niet overeenkwam met de leer der Hervormde kerk, maar verscheidene onrechtzinnigheden bevatte, waaruit bij gevolgtrekking wel iets ten laste van het geschrift kon worden opgemaakt, het niet gerekend kon worden strijdig te zijn met de wetten des lands en te behooren tot die boeken, wier verspreiding verboden moest worden.

Wij behoeven niet te vreezen, dat de Eerw. mannen, naar wier advies de Amsterdamsche kerkeraad in deze zaak luisterde, met onachtzaamheid zullen zijn te werk gegaan.

Deurhoff — men weet het — had bij zijn leven zich

---

[1]) Van zijn ijver tegen de Hernhuttersche beweging in ons vaderland gaf ik verslag in Johannes Stinstra en zijn tijd, II. bl. 93 volgg.

nooit kunnen zuiveren van de smet der ketterij en ongehoorzaamheid, hem door den kerkeraad aangewreven, en het is niet onwaarschijnlijk, dat de heer hoofdofficier, of liever degenen, die in het verborgen dezen hadden opgestookt, op de anti-Deurhoffsche stemming des kerkeraads gerekend hadden, toen zij den voorgenomen druk van Job verklaard zochten te verhinderen. Men kan zich de teleurstelling van VAN COLLEN denken, en, keurt men het ook af, het laat zich licht begrijpen, dat de genoemde hoofdofficier een anderen weg zocht, waarlangs hij hopen kon de rechtvaardiging van den door hem gedanen stap te vinden. Hij zond het corpus delicti naar Leiden ter keuring aan de theologische faculteit, toenmaals bestaande uit JAN WESSELIUS, JAN VAN DEN HONERT, JAN ALBERTI en JAN ESGERS. Prof. VAN DEN HONERT was juist decanus en zal ook waarschijnlijk wel in deze zaak penvoerder der faculteit geweest zijn. Zij had het in deze dagen met zaken van dien aard vrij volhandig. In Juni van datzelfde jaar hadden de Staten van Vriesland ook haar advies gevraagd over de tegen den Doopsgezinden predikant van Harlingen, Ds. JOHANNES STINSTRA, ingebrachte beschuldigingen van Socinianisme, gebouwd op diens vijf predikatien over de natuur van Gods Koningrijk [1]) en terwijl zij bezig was, om aan deze zaak hare aandacht te wijden, kwam het verzoek van den Amsterdamschen hoofdofficier in. Doch haar decanus VAN DEN HONERT wist van geene vermoeienis; bovendien heugde hem nog de ijver, waarmede wijlen zijn vader, TACO HAJO VAN DEN HONERT, weleer tegen DEURHOFF gestreden had, en van zijns vaders ijver was hij, vooral tegenover het Socinianisme, ten volle erfgenaam geworden.

Den 13den Juli zond de faculteit haar advies den hoofd-

---

[1]) Vgl. over dit geschrift, Joh. Stintra, II. bl. 45 volgg.

officier toe. Dat advies luidde voor het werk zeer ongunstig. Laat ons den inhoud er van beknoptelijk samentrekken: wij worden dan met DEURHOFF's werk tevens meer bekend. »De inhoud van DEURHOFF's geschrift is lasterlijk tegen de »Godheid van JEZUS CHRISTUS, onzen Heiland." Want DEURHOFF ziet in JEZUS CHRISTUS niets meer dan het eerste en volmaaktste schepsel Gods, die als eene machine Gods wil heeft volbracht en slechts in zooverre waarachtig God genoemd mag worden, als Hij, ook vóór zijn voorbestaan, zijn ziel en lichaam van God had en in beide de volheid Gods woonde. Diens lichaam wordt gezegd volkomen onsterfelijk te zijn, als bestaande uit zulke vaste deelen, dat deze door geen geweld konden ontbonden worden noch eenige holligheden daarin plaats vinden, waarom het niet in grove lucht, maar in eene fijnere luchtgesteldheid verkeeren moest, gelijk dan ook de CHRISTUS bij zijne verschijningen in de dagen des O. V. altijd zich vertoonde in eene lichtgestalte, die met de grove lucht niets gemeen had. Bij zijne menschwording, waarin DEURHOFF alleen machinale onderwerping aan den wil van God eerbiedigt, heeft Hij dat fijne lichaam afgelegd. Verder durft hij leeren, dat »de Heilige Geest niet is »een persoon, maar eene personificatie van de liefde Gods »in CHRISTUS, en dat men door de bespiegelende beschouwing »van het wezen Gods redelijker wijze tot de erkenning der »heilige Drieëenigheid komt, zonder dat men eenig regt heeft, »dit leerstuk te houden voor eene verborgenheid des geloofs". Geloofsverborgenheden zijn, volgens DEURHOFF, slechts kunstgrepen der godgeleerden; want wat men niet verstaat, dat kan men niet gelooven. Over de menschelijke ziel draagt hij het gevoelen voor, dat zij geenszins in elken mensch iets zelfstandigs is, maar elke ziel »slechts modificatie is van de »algemeene denking". »Eene zakelijke vereeniging met God" is het hooge doel, waarnaar de mensch streven moet, hetwelk de ziel, daar zij bij haar verhuizen van hier »nog niet

»zuiver bolrond is", ook niet dadelijk na den dood bereikt, zoodat er van »heiligen" in den zin van »brave afgestorvenen" niet gesproken mag worden. Gaat alzoo het begrip der waarachtige zaligheid verloren — zeggen de adviseurs — even sterk ontkent DEURHOFF de eeuwigdurendheid der straffen. Tot dit gevoelen is hij gebracht door zijne meening over het niet werkelijk strafbare der zonden, ontkennende hij zelfs de onzondigheid der Engelen. Alles is bij hem »eene »geordende beweging, zamenbinding van lotgevallen", zoodat volgens hem het gebed niets anders is dan »eene onder»werping van het gemoed aan God en eene ontvankelijk»heidsstelling voor de ziel". De wonderen, door de Schrift verhaald, zijn bij DEURHOFF slechts »gevolgen van het eens vast»gestelde, hetwelk CHRISTUS ten klaarste voorwist en waar»nam", zoodat alle wonderen voortvloeien uit »de eerste stip »der beweging, die God in de stof gelegd heeft". Over de ontkenning van eenen localen hemel, over miskenning van den eerbied, dien men verschuldigd is aan kerkelijke en wereldlijke overheden handelt het advies slechts vluchtig, daar het bijgebrachte naar de meening der faculteit voldoende is, om DEURHOFF'S instemming met Arianen en Socinianen, wier leer door placaten verboden is, aan te toonen.

Na kennis gemaakt te hebben met dit advies, uiten wij vrij natuurlijk de vraag: hoe de Amsterdamsche kerkeraad en de theologische faculteit zóó verschillend konden oordeelen? Ik geloof dat het verschil in dat oordeel zeer gemakkelijk vereffend wordt, indien men aanneemt, dat de kerkeraad, gedachtig aan de waarheid, dat dergelijke bespiegelingen, als van DEURHOFF, over zaken loopen, die met der Christenen geloof niets te maken hebben, oordeelde, de dwaze beschouwingen van het boek gerustelijk aan de kritiek des tijds te kunnen overlaten; terwijl de mannen der wetenschap, DEURHOFF als wetenschappelijk onderzoeker veel hooger stellende dan hij verdiende, aan zijn geschrift eene waarde en

beteekenis hebben toegekend, die wijsheid hun had moeten verbieden, daaraan te geven. Door dit advies gesteund, verzocht de hoofdofficier den kerkeraad de zaak op de aanstaande Noord-Hollandsche Synode, die in Haarlem, 18 Juli en volgende dagen stond gehouden te worden, ter tafel te brengen. Zonderling genoeg gaf de kerkeraad aan dat verlangen gehoor, en machtigde zijne deputaten Ds. THEODORUS VAN SCHELLUYNE, Ds. JOH. VAN DIEPENHEIM, ANTONY RUYGROK en JOHAN DE NEVE, predikanten te Amsterdam en te Muiden, de beide laatstgenoemden ouderlingen in genoemde steden, de zaak ter harte te nemen. Wie eenigszins met de voornaamste dienaren der kerk in de 18de eeuw bekend is, twijfelt er geen oogenblik aan, of VAN SCHELLUYNE zal deze lastgeving met grooten ijver volbrengen. Want hoewel hij reeds den leeftijd der bezadigdheid bereikt had — hij telde 49 jaar — kende zijne bereidvaardigheid, om de eer van zijne kerk en van hetgeen hij de zaak van zijn Heer noemde, te verdedigen, volstrekt geene verflauwing. Niet op zuiver wetenschappelijk gebied, maar op dat der ascetische literatuur heeft hij zich als schrijver bewogen. Preken, vertalingen van stichtelijke geschriften, aanprijzende voorredenen bij het werk van anderen, schonk zijne hand ons in groote menigte. Eere in dat opzicht aan zijne vlijt en goede bedoelingen. Zelfs nog kort vóór zijnen dood — hij stierf 9 Maart 1776 — stelde hij eene voorrede bij de Handleiding tot het recht verstand en gebruik van 's Heeren heilig avondmaal, voor, bij en na de bediening, door HENDRIK LUSSING, MATTHIJS ZOON; zoodat hij van zich zelven mocht zeggen: »versleten te zijn »in de dienst des Heeren". Aan VAN SCHELLUYNE gelukte het de Synode te bewegen tot het besluit, om twee harer leden, G. DE BIE en E. WEBSTER, predikanten te Alkmaar en te Edam, naar 's Hage af te vaardigen, met last, om daar bij den Raadpensionaris A. VAN DER HEIM op het uitvaardi-

gen van een placaat, waarvan het model hem zou worden voorgelegd, aan te dringen. Maar deze onderneming stuitte af op het gevoelen der Staten: »de zaak van DEURHOFF is »verouderd en zal zóó blijven; de Staten hebben te veelvul- »dige en gewigtige bezigheden, om over zaken van dien »aard gestadig in hunne vergadering te delibereeren". Wat de kwaadwilligheid uitstrooide, dat VAN SCHELLUYNE mede naar den Haag getogen was, om er zijn invloed te doen gelden, laten wij onopgemerkt; maar dat het antwoord van den Heer VAN DER HEIM voor hem en zijne geestverwanten bitter teleurstellend klonk, behoeft geen bewijs.

Alzoo is de zaak geëindigd? Verre van daar; de hoofdofficier zette haar voort, daagde VAN DE VELDE en bracht de zaak voor de kleine rechtbank der Schepenen, 9 punten van ketterij noemende:

1°. Dat CHRISTUS een bloot schepsel is.
2°. Dat Hij was een machine waardoor God werkt.
3°. Dat God sprak met het taallid van den Eerstgeborene.
4°. Het machinaal bestaan van een volmaakt onzondig schepsel.
5°. Dat CHRISTUS een schepsel is van God onderscheiden, bestaande uit ziel en lichaam.
6°. Dat de Heilige Geest geen persoon is.
7°. Dat de wonderwerken voortvloeien uit de eerste stip van beweging, die God in de stoffe gelegd heeft.
8°. Dat CHRISTUS geen wonderdaad doet, maar God die werkt.
9°. Dat een wonderdaad geschiedt naar de wet der natuur.

Door het nu ontstane rechtsgeding leeren wij den verdediger van DEURHOFF kennen, dien wij wel niet onder zijne aanhangers zouden durven plaatsen, doch volgaarne den lof toekennen, van zeer gezonde woorden niet slechts ter gunste van DEURHOFF'S nagedachtenis, maar ten nutte van de zaak der vrijheid gesproken te hebben. Ik bedoel HERMAN NOORDKERK en zijn beroemd geworden pleidooi. Hem gelukte het, de zaak in reauditie voor de volle rechtbank

der Schepenen behandelende, het geslagen vonnis, volgens hetwelk VAN DE VELDE ten eeuwigen dage uit Holland en West Friesland gebannen en PETERSEN tot een boete van *f* 3000 veroordeeld was, te doen vernietigen.

Het toen door NOORDKERK gehouden pleidooi is weleer door MAURITS CORNELIS VAN HALL besproken [1]). Ik wensch iets anders te doen dan deze, die NOORDKERK beschouwt als Nederlandsch redenaar en letterkundige en de bewijzen voor zijn beweeren ontleent aan schriftelijke aanteekeningen van het toen door NOORDKERK gesprokene. VAN HALL geeft in den tekst dier schriftelijke aanteekeningen een stijl en eene taal te lezen, die in gekuischtheid en rondheid met de beste voortbrengselen onzer hedendaagsche letterkunde wedijveren mag. Hij noemt als bron dier aanteekeningen de schriftelijke nalatenschap van MONNIKHOFF; doch dan kunnen geene andere bedoeld zijn dan die in het handschrift, waarvan wij reeds spraken, voorkomen, en die wel een gedeelte, maar geenszins het geheel van het pleidooi bevatten. De afkeurende toon, waarop VAN HALL over de gedrukte uitgaven van het pleidooi spreekt, is niet in alle opzichten gewettigd; althans verdienen zij niet met een paar woorden als onbeduidend en verminkt ter zijde geschoven te worden.

De gewoonte, die in de 18e eeuw vrij algemeen heerschte, om in de pleitzaal en op den preekstoel voor de vuist het overdachte voor te dragen, legde den redenaar de verplichting op, om, wilde men het gesprokene lezen, òf te berusten in hetgeen goed luisterende hoorders bij zijn spreken opteekenden, òf zelf later het gesprokene zooveel mogelijk zich te herinneren en dan in druk te geven. NOORDKERK heeft het laatste niet gedaan; door hem zelven is geenerlei uitgave van het pleidooi geschied, hoewel er, zeer weinig

---

[1]) Rechtsgeleerde verhandelingen en losse geschriften (1838), bl. 245 volgg.

weken, nadat hij ter openbare zitting het woord gevoerd had, meer dan één uitgave in het licht verscheen. Het exemplaar, dat ik het mijne mag noemen, werd te Harderwijk bij JAN WIGMANS uitgegeven. De volledige titel is deze: Pleitreeden voor DEURHOFF'S Job, saakelijk dus uitgesproken in het repliecq door den Heer advocaat HERMANUS NOORDKERK, ter saake van appel voor de volle bank der Edele achtbare Heeren Schepenen der stad Amsterdam. Van elf tot half twee uuren op Dingsdag 14 Mey 1743. Vermeerderd met twee uitwijdingen over de Arrianery en de Eerstgeboorne. Benevens het vonnis en 't verdrag tot afdoening der saak, met andere verschikkingen en bijvoegsels, door den toehoorder en in druk gever, EYSBRANT NERGENS. Hebbende de eerste druk beschaafd en meest gevolgd in den tweeden druk. Met verbetering van wel 300 fouten. Na de Harlinger druk van FOLKERT VAN DER PLAATS. 1746.

De genoemde uitwijdingen zijn blijkbaar door den mij onbekenden uitgever van dezen druk tusschen het pleidooi ingevoegd en zeker niet van NOORDKERK. Wanneer wij nu de door VAN HALL medegedeelde stukken met den bedoelden druk vergelijken, blijkt het zonneklaar, dat de door VAN HALL uitgegevene fragmenten een beschaafden tekst ons schenken, terwijl het in en na 1743 gedrukte, hoezeer hier en daar onvolledig, slordig gestileerd, slecht geredigeerd, in tal van proeven de kenmerkende eigenschappen eener improvisatie vertoont.

Daar geen enkel uitgever voor de openbare verspreiding van dit pleidooi van NOORDKERK octrooi gevraagd had, kon niemand hier het recht van eigendom doen gelden. Volgens het getuigenis van hen, die meer dan één uitgave hebben kunnen raadplegen, waren die uitgaven wel niet gelijklui-

dend, maar dit verschil overigens zoo weinig beteekenend, dat de onechtheid door niemand beweerd is. Nooit is een zijner vrienden tegen die afdrukken opgekomen, nooit hun inhoud als zijns onwaardig verworpen.

Maar is dan dat gedrukte pleidooi geene proeve van ware welsprekendheid? Zijn de voorstanders van zijne echtheid gehouden voortaan niet meer NOORDKERK's naam te plaatsen onder die der voortreffelijkste redenaars der 18de eeuw? In geenen deele: onaangevochten blijft zijn roem, indien wij hem vergelijken met zijn tijd en natuurlijk niet van hem verwachten dat hij reeds den gezuiverden stijl der 19de eeuw gesproken heeft. Bij den lagen stand van den spreek- en schrijftrant der vorige eeuw onderscheidde zich deze redenaar gunstig, al droeg ook zijn taal het kenmerkende van zijn tijd.

Zeker klinkt het niet welluidend, NOORDKERK te hooren spreken, waar hij gewag maakt van de door hem zeer gelaakte bemoeiingen der theologische faculteit van Leiden, over de »4 Eerwaardige Jannen", zelfs van de »4 Jan Gads"; waarbij de redenaar de verklaring voegt: »GAD was een van JACOB's zonen": maar zoo zich uitdrukkende spreekt hij werkelijk de taal van zijn tijd. Zal men het pleidooi met billijkheid prijzen, dan bouwe zich die lofspraak niet op de beweering, dat hier eene zuivere taal gehoord wordt en een schoone periodenbouw bewonderd kan worden, maar op het feit, dat verstaanbaar, boeiend en met groote actualiteit de heerschzucht der kerkelijke en het drijven der bovenliggende partij tentoongesteld is. Men hoort het den redenaar aan, dat hij, zoo pleitende, niet alleen een ambtsplicht, maar een levensdaad volbrengt en hij slechts den mond had te openen, om het volgestroomde hart te ontlasten. 't Zij verre van ons, schoonheid van stijl en zuiverheid van taal klein te achten; gaarne scharen wij ons aan de zijde van hen, die beide een vereischte noemen in den

redenaar, doch daarin niet de kracht en de grond van de zegepraal der welsprekendheid gelegen achten. Hare aanbeveling en aantrekkelijkheid liggen in eigenschappen die elken hoorder, ook den minder gevormden en beschaafden, moeten bekoren, namelijk, in het duidelijke van de voorstelling, in het boeiende van de schikking der zaken en vooral in het gepaste van de keuze des onderwerps, in datgeen, wat wij straks noemden, in de actualiteit. Zelfs de mondelinge voordracht, hoe voortreffelijk zij zijn moge, neemt slechts een ondergeschikten rang in; zij is zeker bij machte veel gebreks te verbergen, maar zij is onvermogend, om volkomen aan te vullen, wat van eene welsprekende rede in waarheid geëischt mag worden.

Ik noemde NOORDKERK's pleidooi meer dan het volbrengen van een ambtsplicht; ik noemde het een levensdaad. Om de rede naar eisch te waardeeren, herinnere men zich des redenaars levensloop.

Afkomstig van eenen eerwaardigen voorvader, die om des geloofs wille uit Duitschland herwaarts geweken, hier edelmoedige hulp genoten had; kind van ouders, wien de middelen ontbroken hadden, om hunnen zoon de wetenschappelijke loopbaan te ontsluiten, die hij gaarne betreden wilde en niet zou betreden hebben, ware niet krachtdadig hulpbetoon van vreemden toegeschoten, droëg hij der vrijheid van geloofsovertuiging een ruim harte toe en toonde zich van iederen vervolgde een vriend en beschermer. Het lidmaatschap der Luthersche kerk versperde hem den weg tot staatsbedieningen en sloot hem buiten die kringen, waarvan hij gewis het sieraad geweest zou zijn.

In zijn binnenste huisde een sterk gevoel van wrevel jegens de kerkelijke heeren, die somwijlen schenen te vergeten, dat de verdraagzaamheid ook behoort tot de plichten, die beoefend moeten worden. Buiten de Hervormde kerk staande maakte hij gebruik van de gelegenheid en de be-

voegdheid, om haar menige harde waarheid te zeggen. Hadden de Staten van Vriesland den Harlinger Doopsgezinden predikant STINSTRA, op aanklacht der Vriesche synode en advies der theologische faculteiten, wegens verdenking van Socinianisme, in zijnen dienst geschorst, NOORDKERK behoorde onder hen, die door deze handeling geërgerd waren.

De pleitbezorger en de mensch was één. Ook hier rechtvaardigde zich de spreuk: het hart maakt welsprekend. »Daar is", dus ving hij aan, »daar is in de samenleving »niets edeler, dan de vrijheid; zij is de grondvest van dezen »vrijen staat, de zuil waarop die gebouwd is, de ziel van »alle rechtsgedingen; neemt de vrijheid om veilig het zijne »in goed en geloof te bezitten weg, of berooft den pleitbe»zorger van die vrijheid, gij verwoest den staat en roept »de dwingelandij in het leven.

»Let op het voorbeeld der eerste vierschaar, van welke »de H. S. gewaagt. God dagvaardt ADAM en vraagt: waar »zijt gij? Hebt gij ook van die verbodene vrucht gegeten?" »Desgelijks handelt hij met KAIN: »waar is uw broeder »ABEL? Wat hebt gij hem gedaan?" De Alwetende wist dit »zonder vragen wel; nogtans, om tijd tot verantwoording »te geven, de misdaad door eigen bekentenis te hooren en »niet ongehoord te oordeelen, is dit ons even als alle woor»den Gods ten voorbeelde en als een richtsnoer voorgeschre»ven aan alle menschelijke rechtbanken, wier feilbaarheid »en vervoering door partijdige driften, het bewijs der schuld »en het hooren der verdediging te noodiger behoeven".

Bij vier punten staat pleiter achtereenvolgens stil: Ie bij het onregelmatige der procedure; IIe het onvoldoende van het Leidsche advies; IIIe het ongepast beroep op 's Lands placaten; IVe de ongegrondheid der bewijzen, tegen DEURHOFF uit diens werk over Job getrokken.

De inquisitoriale wijze, waarop dat proces gevoerd is, gaf aan NOORDKERK stof tot strenge berisping; stellig keurde hij

het af, dat, bij de uiteenloopende zienswijze der beide schepenen, niet het voorbeeld gevolgd ware van het rechtsgeding tegen ORESTES' moedermoord; toen daar de stemmen staakten, daalde de wijsheid zelve in de pleitzaal en beval door het bijwerpen van een witten steen — symbool der vrijspraak — dat voortaan, als veroordeeling en vrijspraak in den evenaar hing, goedertierendheid dien naar de zachtste zijde moest doen overslaan [1]).

Doch vraagt hij, »waar is hier plaats voor goedertierendheid? Reeds voorlang had prof. V. D. HONERT DEURHOFF onder de Atheïsten genoemd en Ds. VAN SCHELLUYNE op de Synode tegen de Deurhovisten gewroet. Maar al dat razen en tieren op de Synoden was vergeefsch geweest; want God den Opperheer heeft het behaagd Holland te behoeden voor bijgeloovige en lichtgeloovige regenten. Wel verre dat de wijze overheden lust toonden, om den haat der geestelijken te stijven, heeft een Enkhuizer burgemeester met recht gevraagd: »waarom zouden wij DEURHOFF's boeken verbieden? om ze duurder te maken, want men leest ze toch?"

Maar — heeft wellicht de hoofdofficier gedacht — »als »DEURHOFF geen kwaaddoener ware, zou der Schriftgeleer»den nijd hem niet overgeleverd hebben." Wat was hier hun plicht geweest? Bij het placaat van 21 November 1715 wordt het recht van visitatie en approbatie aan de hoogleeraren in de godgeleerdheid opgedragen; doch in welken zin? In dezen: dat onderzocht zal worden, of eenig werk, door een lidmaat der Hervormde kerk uitgegeven, iets bevat strijdig met de leer dier kerk. Over boeken door hen geschreven, die tot deze kerk niet behooren, zwijgt het placaat. Welke straf nu bedreigt het? alleen deze: dat er dan

[1]) Bij de eerste behandeling der zaak voor twee Schepenen, DEDEL en VAN DER DUSSEN, had DEDEL vóór, de ander tegen DEURHOFF's veroordeeling gestemd. Het gevoelen eens toen opgeroepenen, dat van FRANÇOIS DE WIT, had de zaak ten nadeele van DEURHOFF beslist.

openlijk werd verklaard, dat zulk een geschrift niet mocht worden aangemerkt als uit den schoot der Hervormde kerk te zijn voortgekomen. De faculteit had dus, toen haar oordeel over het boek van DEURHOFF gevraagd was, moeten antwoorden, dat zij het niet kon erkennen als een plant op Gereformeerden bodem geteeld. »Laat haar DEURHOFF's boeken »des noods Turksch noemen en ze eveneens lasteren, als de »Inquisiteurs dat gewoon zijn te doen ten aanzien van de »schriften van CALVIJN — een verstandig mensch lacht met »zulke oordeelvellingen."

»En wie zijn de godgeleerden, die hier een oordeel geveld hebben?" NOORDKERK deelt ter beantwoording van die vraag een beknopt overzicht mede van de vonnissen der ketterij, door den eenen hoogleeraar over den anderen uitgebracht. Hij begint met prof. MARESIUS, die zijnen collega WITTICHIUS 323 dwalingen ten laste legde en noodigt de hoorders uit, om ook de andere hoogescholen van dien tijd te doorloopen. Te Harderwijk vinden zij eenen Spinozistischen CREMER, te Groningen VAN VELZEN, een hoofd der Hattemisten en een met allerlei ketterijen besmetten DRIESSEN. Gaan zij Vriesland in, naar Franeker, daar is de Sociniaansche VENEMA, en vóórheen de uit Zeeland verdrevene VAN DER WAEYEN. Utrecht wordt door den verdachten VOGET versierd. Reizen zij Holland door: Leiden praalde met den Spinozistischen WITTICHIUS, ja nu nog met VAN DEN HONERT, dien grooten Sociniaanschen, (in superlativo gradu, zooals STINSTRA ergens schrijft) met duivelarij besmetten ketter, en met dat toonbeeld van onvoorzichtigheid, den Spinozist WESSELIUS. Zeker: de Roomsche kerk zou aan deze mannen het heilig officie niet hebben toevertrouwd.

Wat wint men door Geneefsche inquisiteurs te kiezen? 70 jaar geleden verklaarde de liefderijke klasse van Zevenwouden, dat alle Coccejaansche leeraars Kerk- en Staats-

beroerders waren en verlangde hunne verwijdering van de Academische zetels, opdat de oefenplaatsen der jeugdige Nazireërs niet in kweekscholen van schadelijke nieuwigheden veranderen zouden. Wie van deze, hier en daar voor ketters verklaarde, hoogleeraren zal nu over DEURHOFF een vonnis vellen, daar het zelfs niet ontbreekt aan geleerden, die DEURHOFF houden voor den grondigsten bestrijder van SPINOZA, gelijk de schrijvers in de Leipziger Acten, over DEURHOFF's Job sprekende, en COLERUS in het leven van SPINOZA erkend hebben?

Is dit zoo, hoe kan men dan op hem van toepassing maken het plakaat, door de Staten in 1674 tegen de werken van SPINOZA gericht? Doch neen — men scheldt DEURHOFF een Sociniaan, en Sociniaansche geschriften te verbreiden is bij Statenverbod een ieder ontzegd. Dwaalt niet, roept de redenaar uit, de plakaten handelen uitdrukkelijk tegen het invoeren van buiten 's lands gedrukte Sociniaansche boeken. Kan het tegen PONTIAAN V. HATTEM en diens geestverwanten uitgevaardigde plakaat van 1732 hier in aanmerking komen? Die zulke dingen bijeen paart, vermengt hemel en hel. »Ziet — klaagt hij — zoo zweept de vervolging voort als »men haar te paard helpt en zou de oude juichtoon der »inquisiteurs wederom klinken, die, nadat zij het land ont»volkt hadden, God loofden voor het zuiveren zijner kerk; »zoo wordt hetgeen de zegenrijke regeering der vaderen op»gebouwd heeft, verdelgd, want deze lieten het geweten vrij »te geloven wat het wilde en veroorloofden, dat men deed »drukken wat men geloofde".

Hij gaat daarna over tot het aanvoeren der bewijzen, waaruit het ongegronde der beschuldigingen, die tegen DEURHOFF ingebracht zijn, blijken zal. Overeenstemming met de Arianen, zoo luidde de misdaad, hem ten laste gelegd.

Toegestaan dat hij het is, althans toegestaan voor een oogenblik, herneemt NOORDKERK — wanneer hebben de Sta-

ten verboden, dat men Ariaansch gezind wezen mag. In de 4e eeuw woedden de plakaten der Arianen en Athanasianen op het wreedst tegen elkaar. Naar de keizers of Gothische koningen gedreven werden, naar het vooroordeel der opvoeding, naar den invloed, dien Arianen of Athanasianen bij die vorsten, hunne vrouwen, nichten of zielsvriendinnen bezaten, werden de plakaten zaamgesteld. Maar dat alles is buiten ons en verre van ons geschied, tenzij het, wat God verhoede, hier herleefde". Wij zullen echter den redenaar niet volgen in zijne breede uitweiding over DEURHOFF'S gewaand Socinianisme; de duistere en onklare voorstellingen, waarvan DEURHOFF zich bedient, konden door NOORDKERK zonder veel moeite in het belang van den aangeklaagde aangewend worden. Dat DEURHOFF in menig punt met de Socinianen overeenstemt, zal NOORDKERK niet loochenen; maar, vraagt hij, wat zou men zeggen van deze sluitrede: »de Gereformeerden gelooven met de Socinianen, dat de »H. S. Gods woord is, dat er hemel, engel, deugd, zonde, »duivel, loon en straf is; verder de 12 artikelen des geloofs — »ergo: de Gereformeerden zijn Socinianen. Een ergo, dat »de hoogleeraars, even als PAULUS de adder in het vuur, op »hunnen gehaten broeder zullen afschudden. Zoo min deugt »de gevolgtrekking: in dit of dat stemt DEURHOFF met SOCIJN »overeen, ergo is hij een Sociniaan!"

Evenzeer ontkent NOORDKERK, dat er eenige grond wezen zou, om DEURHOFF de begrippen van SPINOZA aangaande de wonderen toe te rekenen. Hij onthoudt er zich niet van, om de moeielijk te ontwijken dorheid van dit gedeelte zijns betoogs te verfrisschen door het mededeelen eener opmerking van dezen inhoud: »het grootste wonder zou dit zijn, als »theologasters ophielden te lasteren hetgeen zij niet verstaan".

Hij zet het eigenaardige van DEURHOFF'S inzichten over menig betwistbaar punt uiteen en doet zich blijkbaar te goed, wanneer hij ten laatste diens nagedachtenis zuivert

van den blaam, alsof hij eerbied en gehoorzaamheid aan kerk en staat weigerde. Wat zijn eerbied voor de kerk betreft, mag zijn naam zonder vlek gespeld worden.

»Giet TACO HAJO zeven fiolen vol droessem, vol van bitter-»heid op DEURHOFF uit, hij trooste zich met een teugje »weerom. Zoo doe ook zijn zoon, als iets van vaders hoofd »in zijn baard of kleederzoom druipt. Maar gaarne zag men »den dommen eerbied herleven, dien de Roomschen voor de »papen hebben. Hoe naar zou het zijn, als zij de magt der »wraak in handen hadden, die nu stoken, om DEURHOFF »wegens zijne laatste lettervrucht bij de hooge overheid stin-»kende te maken".

DEURHOFF beijvert zich om de grootschheid des levens tegen te staan en beweert, dat het Christenen niet voegt naar heerschappij te streven. Hij meende ook, dat, als ieder zijn plicht betrachtte, er geene overheid noodig zou zijn en niemand het pak der regeering op zich behoefde te nemen. En genomen eens, hij ware Menist (die het bedienen van een overheidsambt voor Christenen ongeoorloofd achten), zou men hem dan niet gerekend hebben tot dezulken, die het gemakkelijkst te regeeren zijn: zoeken deze ooit door kuiperij de heerschende kabaal van het kussen te schoppen: zullen zij niet eene overheid, die hunne weerloosheid beschermt, te meer liefhebben. Tot hiertoe — zoo luidt het slot der pleitrede van wier voornaamsten inhoud ik getracht heb den lezer, die het stuk niet kent, eenig denkbeeld te geven — »heb ik de vrijheid of de basis, waarop onze vrije »staat gebouwd is, voor de eerste maal bepleit; geve God, »dat het nimmer noodig worde, dit voor de tweede maal te »doen; zij deze eerste reize ook de laatste; dat zij nooit weder »geschonden worde. De schat van een vrij geweten was zulk »een pleidooi overwaardig. Wat vordert men met al dat heer-»schen over de gewetens? Kan men daardoor gevoelens doen »veranderen? Alle beulen te zamen kunnen dat niet; vervol-

»ging verhardt en verspreidt de meeningen. Het is een regel »van eeuwige kracht in de staatkunde der Christenen: is iets »uit God, gij kunt het niet keeren: is het uit de menschen »zoo gaat het van zelf te niet.

Wie durft dan tegen God strijden door het straffen van gevoelens, iets, wat Hem alleen toekomt?

Men behelpe zich niet met de uitvlucht, dat ter eere Gods en ter wraak van diens geschonden naam godslasterlijke ketters verdelgd moeten of gebrandofferd aan den welstand der kerk. Want alle inquisiteurs schreeuwden, dat hun moorden tot Gods eer geschiedde en al wat van de rechtzinnigheid afweek is als godslasterlijk gebrandmerkt. Beter zeiden de oudste en beste der Heidenen: laat het ongelijk den goden aangedaan, door de goden zelve gewroken worden. Vertrouwden zij daartoe hunnen goden de macht, kent die ook den Almachtigen wreeker toe, die duizende middelen heeft om zijne lasteraars te straffen, waarbij geene ballingschappen in strengheid halen mogen. Maar doet Hij dit terstond? O neen! Hij doet zijne zonne opgaan over boozen en goeden en giet zijne weldaden uit tot in den mond zijner lasteraren. Duldt dan de Opperheer des heelals dit op zijn aardbodem, laat gij toch datgeen wat aan geene menschelijke rechtbank onderworpen is, opwassen tot den dag des oogstes, opdat gij niet misschien ook het goede kruid verbranden moogt.

»Daar op uwe plaats, o rechters, op die gravelijke kussens »zaten weleer zij, die uwe voorvaders om hunne godsdienst »ten vure doemden, eene straf, die volbragt werd op de »plaats, slechts weinig schreden van hier verwijderd. Zegt »niet, dat uwe rechtzinnige vaders dit ten onrechte geleden »hebben van de anti-christelijke inquisiteurs. Wat is de recht»zinnigheid anders, dan de praedomineerende gezindheid; »toen zat Roomsche rechtzinnigheid op het kussen; heden »zit er de uwe op, morgen kan er de mijne op raken, en

»zoude dan telkens die rechtzinnigheid het recht erven, om »de onderliggende te jagen en te plagen? In weinig tijds »ontaarden de vervolgden in vervolgers; één maand tijds, »in één uur gaans, in eens mans gril veranderen de too»neelen der rechtzinnigheden. Vervolging is vervolging, wie »en waar men die plege; of de inquisitie van Rome, van »Genève of van elders komt, het verscheelt niet. 't Is »waar: onze goedertierende overheid verbrandt niemand om »het geloof; slechts ballingschap en geldboete worden geëischt »en gevonnisd. Maar wie verzekert mij, dat hetgeen nu »bannen is niet haast branden wordt".

»De inquisiteurs, die daar op uwe plaats de brandvon»nissen velden, waren niet terstond zoo wreed; eerst boeken »ophalende en verbiedende te lezen, dan geldboeten opleg»gende, daarna ballingschap, vervolgens gevangenis, hierop »pijniging, eindelijk de dood. Laten de vaders met bannen »de inquisitie invoeren, de kinderen voeren haar in top door »branden. Of dunkt u die zorg te verregaande? Nooit zorgt »hij ver genoeg, die zorgde voor den Staat".

»Mijne rol is afgeloopen; ik heb voleindigd de onschuld »te verdedigen en ik, die voor de waarheid sprak, zal om »des vredes wil zwijgen. Moet de vrijheid hier zwichten — »welnu de nakomelingen zullen op de graven diegenen ver»vloeken, die de inquisitie hier weêr hebben ingevoerd, de »vrijheid uit Holland gebannen, de burgers bedorven door »boeten en verbod van kostwinning; dan hoop ik dat op »mijn graf geschreven worde: Hier rust hij, die voor de vrij»heid pleitte en de vervolging tegenstond".

Hij had gezegd; van elf tot half twee uur was het woord gevoerd en een oorverdoovend gejuich liet zich van alle kanten hooren. Het vonnis werd vernietigd. Dat de hoofdofficier in de vernietiging niet berustte, zal wel door niemand ter oneere van NOORDKERK's succes aangerekend worden. VAN COLLEN, tot de burgemeesterlijke waardigheid ge-

roepen, vond in zijnen opvolger Mr. DANIEL DE DIEU eenen geestverwant, die van de uitspraak der Amsterdamsche rechtbank zich beriep op het hof van Holland, Zeeland en West-Vriesland. Het hof dagvaardde VAN DE VELDE en PETERSEN; doch beiden, gehoorgevende aan den raad van NOORDKERK, verkozen liever den weg van minnelijke schikking, ja van onderwerping in te slaan. Beiden passeerden eene acte, waarbij in alle behoorlijke vormen beloofd werd »nooit of ooit, geheel of ten deelen, direct of indirect, weder »te drukken of te doen drukken of de opgehaalde exem»plaren wederom te zullen opeisschen of deswege eenige »pretensie te zullen maken, wordende alle vorige procedure »met de gevolgen en aankleve van dien, gemortificeerd en »te niet gedaan".

Wie zal over de gevolgen van deze schikking klagen? Met dat lijvig werk is alzoo de letterkunde niet bezwaard geworden. De geschiedenis van het boek is voor ons belangrijker dan zijn inhoud; het gaf in ieder geval aanleiding tot NOORDKERK's welsprekend pleidooi. NOORDKERK's naam werd met eerbied uitgesproken; hij had waarheden verkondigd, wier geldend gezag, omstreeks dienzelfden tijd, elders in ons vaderland, namelijk in Vriesland, schromelijk werd miskend. Nog eens herhaal ik de reeds gemaakte opmerking — zijn pleidooi was eene levensdaad, de man had er zich zelven in gegeven. Levende in veel bewogene tijden was hij doorgaande met dien tijd in tweespalt, en veel van hetgeen hij zag en hoorde leerde hem het begeerlijke eener ruste kenken, die hij met stervende lippen omschreef, toen hij sprak: »na de stormen in de haven".

De rechtszaak was geëindigd en het bestrijden van DEURHOFF bleef voortaan alleen de taak der polemische godgeleerdheid. Dat deze zich van die taak met ijver gekweten heeft, trekt niemand in twijfel. Eene proeve echter zij ons ten bewijs, dat die polemiek, hoe heftig ook gevoerd, het oog niet slui-

ten wilde voor het karakter en de gaven van DEURHOFF. Wij leerden prof. JAN VAN DEN HONERT kennen als een van DEURHOFF's strengste tegenstanders; nog eens zullen wij hem hooren spreken, lang nadat de zaak in geschil was afgeloopen. In de voorrede van de verdediging der profeetsien van den kristelijken godsdienst, in de fransche taal geschreven door den geleerden Jesuit BALTUS[1]) tegen twee vermaerde mannen HUGO GROTIUS en RICHARD SIMON, thans in het Nederduits vertaald, door eenen liefhebber der waerheit, en voorzien met eene voorreden van JAN VAN DEN HONERT, enz. (1747) komt de Leidsche hoogleeraar, in overeenstemming met andere bestrijders van DEURHOFF, nog eens op tegen een van des wijsgeers voornaamste denkbeelden, namelijk, zijne theorie van wonderverklaring. De wonderen zijn volgens hem geene gewrochten van goddelijke almacht in dezen zin, dat zij op eens in een stip des tijds ontstaan, terwijl zij vroeger niet aanwezig waren, maar altemaal uitvloeisels van het eerste stip der beweging, door God in de stof gelegd, ontstaan uit de wet der beweging, die haren grond heeft in dat eerste stip of aanvangspunt der beweging.

Deze voorstelling hief volgens VAN DEN HONERT eigenlijk het begrip en de werkelijkheid van het wonder op. De

---

[1]) Deze scherpe, hoewel daarom niet grondige, wederlegging van GROTIUS en SIMON, genoot bij hare uitgave veel goedkeuring onder protestanten en werd wegens de daarin voorkomende aangehaalde plaatsen uit de kerkvaders zeer gezocht. De auteur, JEAN FRANÇOIS BALTUS, geboren te Metz in 1667, gestorven te Reims in 1743, hoogleeraar te Dyon en Straatsburg, eenige jaren te Rome belast met de beoordeeling der door de orde voor den druk bestemde geschriften, heeft zich door zijne patristische studien eenen gunstigen naam verworven en behoorde onder de godgeleerden zijner kerk, die het den kerkvaders aangewreven Platonisme bestreed en hen van dien blaam zocht vrij te pleiten. De lijst der door hem vervaardigde werken komt voor bij DE BACKER, Bibliothèque des écrivains de la compagnie de JESUS, I, 4, ss.

hoogleeraar meende, dat de wonderen in het tijdstip, waarop zij geschieden, door God in zijne schepselen gewerkt worden. DEURHOFF echter schaarde zich zonder aarzelen onder hen, die aan de werkelijkheid en de bewijskracht van het wonder geloofden. Dit is het wat VAN DEN HONERT in de volgende regelen aanwijst: »ondertusschen moet ik, in het midden van dit alles, zeggen, dat ik mij verwondere, dat deze man (wiens schrander oordeel, wiens belezenheid in Gods woord en wiens zeggingskracht, in vele opzigten, door onloochenbare blijken openbaar geworden zijn en van wien ik nooit geloofd heb en nooit gelooven zal, dat hij doolde en anderen misleidde omdat hij dolen en misleiden wilde, maar alleen omdat hij in een ongelukkig en van de waarheid meer en meer afwijkend spoor getreden was) de onuitdrukkelijke verkeerdheid en dwaasheid van deze zijne gissingen, voorstellingen en droomen (om nu van andere zijner droevige wanbegrippen niet te spreken) uit den invloed, dien Gods wonderwerken op de vestiging van de leer der waarheid hadden, niet ten klaarste ontdekte, en dat hij zich zelven niet overtuigde door hetgeen hij te dezen opzigte elders geschreven heeft, zeggende: »naardien wij dikwijls onze inbeelding vervuld »vinden met zamenschakeling van dingen, die inderdaad »niet zamengeschakeld bestaan, wordt met regt onderzocht, »waarin de overreding (der profeten) om zich te verzekeren, »dat de verbeeldingen niet uit den gemeenen loop der be»weging spruiten, maar bijzonderlijk dienen, om het voor»ledene of toekomende aan te wijzen, gelegen ligt. MOZES »werd zijner zending zeker, door te zien, dat de braambosch »brandende niet verteerde, zijne staf in een slang en we»derom van een slang in een staf veranderde en dat hij »zijne hand in den boezem stekende, die melaatsch er weêr »uithaalde" ".

Deze proeve van welwillende beoordeeling des persoons bij strenge afkeuring van diens systeem, is ten allen tijde,

maar vooral in de werken van de polemici der 18e eeuw te zeldzaam, dat men niet daarvan als eervolle uitzondering melding maken zou. De godgeleerde richting, tot wier invloedrijkste vertegenwoordigers deze hoogleeraar behoorde, de kerkelijk-bijbelsche theologie, duchtte van het wijsgeerig onderzoek en van al, wat zich daarvoor uitgaf, veel kwaads. Vergeten wij niet, dat de beoefening der wijsbegeerte door anderen sterk en luide aangeprezen werd en b.v. de eerste boekbeoordeeling, welke de oudste Boekzaal, die van 1715, aan het publiek te lezen gaf, eene aanprijzing is van... DEURHOFF's overnatuurkundige en schriftuurlijke samenstelling der H. Godgel. 1e deel; een werk, waarin, zooals VAN DEN HONERT schrijft, de auteur heeft durven zeggen: »Gods eeuwigheid wijst aan, dat men alle »during en tijd van hem en van zijne werken moet afweren »en dushalven, dat de voortbrenging der wereld, als Gods »daad aangemerkt, in de eeuwigheid geschiedt. Om dan »eigenlijk te spreken: God heeft de wereld voor zes duizend »jaren niet voortgebracht, noch volhardt met dezelver doening, »waardoor hij de wereld eerst voortbracht, aan dezelve haar »bestaan te dezer tijd te verleenen, nademaal Gods daad »geen begin, voortgang of achtervolging heeft. Maar alleen»lijk God wilde wezenlijkheid der schepselen en omdat God »zulks wil, enkel daarom zijn de schepselen; welke wil, in »de eeuwigheid geschiedende, noch begin, noch einde, noch »eenig berouw toelatende, wij achten te zijn de kracht, waar»door God de wereld geschapen heeft, of liever, deze wil is »de schepping zelve". Dit, zoo besluit VAN DEN HONERT, toont ten klaarste, wat deze man bedoelde en hoeverre hij verviel, toen hij aan zijne eigene gevormde, nooit bewezene en nooit bewijsbare stellingen dienstbaar geworden was.

Allengskens — het is ligt te begrijpen, — verminderde de belangstelling in DEURHOFF's geschriften en begon de schorre stem der polemica te zwijgen. Wie zou nu de schriftelijke

nalatenschap van DEURHOFF, gelijk zij door de zorg van genoemden Amsterdamschen heelkundige bewaard is, aan een opzettelijk en grondig onderzoek willen onderwerpen? De persoon en de werken van DEURHOFF waren misschien reeds vergeten geworden, indien niet het pleidooi van NOORDKERK dwong met het onderwerp kennis te maken, dat zoozeer de ziel van den beroemden pleitbezorger wist te boeien en zoovele woorden van waarheid en van gezond verstand van zijne lippen te lokken.

Het ontbrak hem bij zijn leven niet aan waardige hulde en de mond zijner vereerders zweeg niet bij zijnen dood. Wie denkt niet aan ELISABETH WOLFF's lijkzang ter gedachtenis van NOORDKERK, waarvan Dr. HARTOG enkele regels overnam [1])? Zelfs werd het pleidooi door menigen dichter terstond na de uitgave met gezang begroet. Slechts van één enkel lofgedicht wil ik hier melding maken, dewijl het in die dagen algemeene en groote beweging veroorzaakte. Het was een uitvoerig vers in Alexandrijnen, droeg den titel de vrijheid op den troon gezet door de Edele-Achtbare Heeren Schepenen der stad Amsterdam, den 20en van Herfstmaand 1743, telde 122 bl. in 4to, en droeg als onderteekening den pseudonym PARRHASIUS. Scherp, bijtend vooral KULENKAMP en VAN SCHELLUYNE aanvallende, wekte het letterlijk sensatie. Als poëtiesch produkt schat ik het niet hoog; als bijdrage tot de kennis van den kerkelijken toestand dier tijden zij het niet verworpen. Alleen dit moeten wij den vervaardiger euvel duiden, dat hij losse geruchten en ongegronde aantijgingen als feiten vermeldt. Ik bedoel vooral dat gedeelte, waarin aan VAN SCHELLUYNE eene reis naar 's Gravenhage, welke ten doel had, om door intrigneren de zaak van DEURHOFF's Job te benadeelen, ten laste gelegd wordt.

---

[1]) De Gids, t. a. p. bl. 449.

Wie is PARRHASIUS? De zoo rijke — hoewel niet aantrekkelijke — pamfletten-literatuur der 18e eeuw beantwoordt deze vraag. Hier en daar wordt PARRHASIUS genoemd, zeker niet zeer welluidend, »die vuile Haarlemsche spin"; elders: »die meniste SPINNIKER." Genoeg, om ons voor goed op den rechten weg te helpen. PARRHASIUS is niemand anders geweest dan ADRIAAN SPINNIKER, aan allen bekend, die SCHIJN's geschiedenis der Mennonieten bezitten, dewijl SPINNIKER auteur is van de bijschriften onder de portretten, in dat werk voorkomende, geplaatst. Vooral echter is de naam van SPINNIKER bekend, als auteur van het weleer gezochte dicht- en plaatwerk leerzame zinnebeelden. Vóór het 2e gedeelte of vervolg dier zinnebeelden (1758) vinden wij de levensschets van SPINNIKER, door de hand van zijnen vriend G. W. VAN OOSTEN. Uit deze schets vernemen wij, dat SPINNIKER, 18 Maart 1677 te Groningen geboren, een zoon was van MELIS SPINNIKER, predikant aldaar en vandaar vertrokken naar de toen bloeiende gemeente van Schiedam, waar hij in 1681 overleed.

De jeugdige SPINNIKER genoot na het onderwijs der Latijnsche school van Schiedam dat van het Athenaeum te Amsterdam, en woonde daarna de godgeleerde lessen van LIMBORCH en GALENUS ABRAHAMSZ. bij. Reeds op zijn twintigste jaar trad hij als Evangeliedienaar in Amsterdam op, huwde met de zuster van zijnen vriend en studiegenoot VERDUYN en scheen een gelukkig levenslot te mogen verwachten.

Doch een misstap, in een gehuwd man niet te verschoonen, noopte hem de Evangeliebediening neêr te leggen, Amsterdam metterwoon te verlaten en zich elders, in Haarlem, te vestigen. Diep gedrukt door het gebeurde, hechtte hij voorzeker hooge waarde aan het blijk van sympathie, hem door zijne Haarlemsche geloofsgenooten gegeven, die zoo veel prijs op zijne bekwaamheden stelden, dat

zij hem in 1728 uitnoodigden, zich te belasten met de taak der wetenschappelijke opleiding van jonge lieden voor den predikdienst. Slechts weinig maanden echter hield hij zich met dien arbeid bezig; want al spoedig verkreeg hij de overtuiging, dat zulk een opleiding met beter gevolg door eenen in dienst zijnde predikant kon gegeven worden [1]).

De vertalingen van het door VERDUIN gestelde examen argumentorum Ad. A. CATTENBURG pro necessitate jurisjurandi (1729); van HOCHSTETTER's ontwerp over de volstrekte voorschikking, zijn wij aan hem verschuldigd. Het levensbericht bewaart ons de opgave van het door SPINNIKER geschrevene; die opgave echter loopt slechts tot 1743, hoewel SPINNIKER eerst 28 April 1754 overleed. In het eerstgenoemde jaar zag het bovenvermelde gedicht de vrijheid op den troon gezet het licht. Het werd — zoo luiden de woorden van den biograaf — »standvastig »en niet zonder grond van waarheid, aan onzen dichter toe»geschreven. Evenwel heeft hij dezelven nooit voor de zijnen »erkend, zelve niet onder zijne vrienden, altoos dubbelzin»nige woorden gebruikende als men daarvan sprak". Of de overtuiging, dat hij in zijn gedicht veel onnauwkeurigs had opgenomen, hem tot het niet-belijden van het auteurschap genoopt heeft, kunnen wij niet beslissen, maar willen wij hopen. Niet zonder waardigheid verhief VAN SCHELLUYNE zijne stem tegen dit gedicht. Hij liet eene door hem geleverde vertaling van het Engelsche werk van ISAAK WATT, de toekomende wereld, voorafgegaan door een brief aan zijnen vriend en geestverwant, prof. GERDES, waarin hij

---

[1]) Wij danken de kennis dezer bijzonderheid aan Dr. K. SYBRANDI, schrijver van het opstel, dat onder den titel van een onuitgegevene brief van het jaar 1740 over de Doopsgezinde gemeente te Haarlem, den 3en Jaargang der Doopsgezinde Bijdragen, uitgegeven onder redactie van Dr. D. HARTING en P. COOL (1863), versiert. Vgl. aldaar bl. 162.

zich ten sterkste verdedigde tegen het hem in SPINNIKER's hekeldicht ten laste gelegde.

PARRHASIUS antwoordde te zijner verdediging weêr met een hekeldicht van 53 bladz., in toon en strekking vrij gelijk aan zijn eerste dichtstuk. De belangrijkste bladzijde is gewis die, waar hij in een noot uitweidt over het oogmerk, waarmede de commissarissen politiek ter Synode tegenwoordig zijn. VAN SCHELLUYNE had dit doel omschreven met de hoogklinkende woorden: »om den luister van »den Staat te verbeelden". Doch SPINNIKER verklaart dit zich niet te laten wijsmaken. Behalve op TRIGLAND's kerkges. bl. 707 en 709 beroept hij zich ter verdediging van zijn gevoelen op hetgeen pas te Rotterdam, ter Synode van 1746, gebeurd was.

De Doopsgezinden van Schiedam hadden, bij gemis van een geschikt lid in hunne gemeente voor den post van voorlezer en voorzanger, op een tractement van *f* 50, een lidmaat der Hervormden voor die betrekking gekozen. Deze Gereformeerde broeder werd voor het consistorie zijner gemeente geroepen en hem het avondmaal ontzegd; doch de veroordeelde beriep zich op de klasse en deze bracht de zaak voor de Synode. Zoodra zij daar ter tafel kwam, vroeg een der Commissarissen politiek: »of die aangeklaagde broeder »in de Doopsgezinde kerk eenen anderen bijbel voorlas, »dan dien der Staten; of hij er ook andere Psalmen zong en »of hij zich bij die gemeente als broeder begeven had?" Elke vraag werd met neen beantwoord en vervolgens gevraagd: »wat kwaad deze man bedreef, die tot verbetering »van den toestand van zijn gezin, die bediening waarnam »en waarom hij niet zoowel in deze of in eene andere ver»gadering Gods woord mocht lezen en Psalmen zingen, als »in zijn huis?"

De klacht werd op hoog bevel ingetrokken. »Zoo zitten" — zegt SPINNIKER aan het slot van zijne mededeeling — »de

»Heeren, om den luister van den Staat te verbeelden!"

Moeten wij eenige verklaring geven van de groote belangstelling door SPINNIKER in de uitkomst van NOORDKERK's pleidooi betoond, wij vinden die terstond bij het doorloopen der hekeldichten. Evenals vele zijner geloofsgenooten was hij diep verontwaardigd over STINSTRA's schorsing. Hij zoekt blijkbaar de gelegenheden op, om aan zijne verontwaardiging lucht te geven, en wil het zijne doen, om het scherp verschil tusschen den afloop der zaak in Amsterdam en den gang van STINSTRA's geding te laten uitkomen. Ergernis is bij hem door de gebeurtenissen, die in Vriesland hebben plaats gehad, opgewekt. Indignatio facit versus. STINSTRA blonk in het leeraarschap der Harlinger gemeente als een helder puikgesteente; de kerkelijken, als waren zij bijna niet dan één lichaam, hebben hem van Socinianerij beschuldigd en daaronder een van wien men dit niet had verwacht. Wie hier bedoeld is, laat zich wel bepalen, hoewel de dichter »uit vroegere achting, den naam des bedoel»den verzwijgt". Het gezegde gold gewis prof. ALBERTI van Leiden, medeonderteekenaar van het Leidsche advies, die, hoogstwaarschijnlijk gedurende de jaren, dat hij te Haarlem den predikdienst vervuld had (1728—1740) aan SPINNIKER persoonlijk bekend geworden, dezen iets anders en beters had doen verwachten, dan de nu geblekene instemming met het oordeel der »Eerwaardige Jannen", zijne ambtgenooten. Dat VENEMA »Gods welgetrouwe knecht" hoogelijk geroemd wordt, verwacht gij en gij vindt u niet teleurgesteld. Terwijl de dichter woorden van verontwaardiging spreekt over Vrieslands potentaten, die het beruchte vonnis geslagen hebben, weidt hij breed uit in den lof van Amsterdam's Schepenen, die geroerd en overtuigd door de taal van »het puik der redenaren" in weêrwil van het drijven der kerkelijke Heeren, de vrijheid op den troon gezet hebben.

Een ongenoemde PHILOPARRHASIUS gaf aan PARRHASIUS,

wegens zijne verdediging tegen de beschuldiging van den Amsterdamschen predikant, PARRHASIANA ten beste in XIX bl. (uitgegeven te 's Hage), terwijl een ander ongenoemde te Amsterdam in 1747 »een voorstander van vrijheid op »waarheid en godsdienst gegrond" als ANTIPARRHASIUS optrad met een gedicht 102 bl. groot. Deze auteur, een ijverig tegenstander van DEURHOFF, veroordeelt PARRHASIUS' beschouwing van STINSTRA's zaak op gezag »van 't geene ons daar- »van zegt de Heer RIJSDIJK, een leeraar bij de Doopsgezin- »den", in en buiten hun kerkgenootschap algemeen vermaard wegens de heftigheid waarmede hij voor het oude streed. Doch een »Redenminnaar" trachtte in eene aanspraak aan de vrijheidsminnaars over het gedicht van ANTIPARRHASIUS (Zwolle 1747) de eer van PARRHASIUS te handhaven; ten opzichte van het beroep op RIJSDIJK wees hij aan, dat diens woord bij somm'ge Doopsgezinden, wel het minst bij PARRHASIUS, den echt Lamistischen SPINNIKER, niet veel te beteekenen had en betoogde dit in een gedicht van 36 bladz. Terecht zijn deze stukken ook in de dichtkundige wereld in vergetelheid geraakt. Wij hebben ze hier slechts als letterkundige merkwaardigheden vermeld. De Vrijheid op den troon gezet van SPINNIKER bleef lang na de uitgave een doorn in het vleesch van vele clericale personen; harde waarheden waren er in verkondigd, b. v. betreffende de houding der overheid en der kerkelijken tegenover de plakaten. De predikant BAREUTH, de advocaat der vaderlandsche kerk, nam (in het 2e stuk bl. 95 volg.) eenige regels over, die hem bijzonder geërgerd hadden en daaronder deze:

»Hier tusschen toond ons het gedrag der Overheden,
»Hoe weinig, in dit stuk, de wetten, die zij smeeden,
»Hen zelfs ter harten gaan. Want zo de Hierarchy
»Hen nimmer lelde aen 't oor, en tuk op dwinglandy
»Hen wekte met den kreet van wapen, wapen, wapen,
»Zij lieten zeker die Plakkaten eeuwig slapen".

Deze regels mogen tevens den lezer, die het dichtstuk niet kent, tot een proef van het geheel dienen. Die proef lokt niet tot verder lezen uit. Vorm en inhoud laten veel te wenschen over. Overdrijving en eenzijdigheid zijn voor een goed deel de bron der dichterlijke inspiratie geweest. Maar helaas! dit is de vloek der polemiek, dat de wapenen waarvan zij zich bedient niet alleen de kortzichtigheid, maar ook de zondigheid van den mensch kennelijk verraden.

Ten slotte zij van goeder harte een woord van dank aan SPINNIKER, vooral aan NOORDKERK, ja aan allen gebracht, die het hunne gedaan hebben, om de vrijheid van spreken en schrijven op den troon te zetten. Zoo ooit, onze eigene leeftijd leert ons gewis, dat die vrijheid, vooral op staatkundig en godsdienstig gebied, gebruikt wordt op eene wijze, dat men somwijlen geneigd wordt, te vragen of het niet nuttig kon zijn hare vrijheid of eigenlijk losbandige vaart te beteugelen. Maar dra werpen wij zulk een denkbeeld verre van ons, geleid door de ervaring van het voorgeslacht en gesteund door het geloof aan de alvermogende kracht der waarheid. Alsof men niet weet, dat de menschelijke natuur naar het verbodene trekt en met begeerige hand grijpt naar hetgeen haar onthouden wordt, verbiedt men in sommige staten den verkoop van geschriften, die voor godsdienst, voor zedelijkheid, voor staatsburgerlijk leven gevaarlijk geacht worden. Al grenzen die staten aan de oevers van ons dierbaar vaderland, wij vreezen niet, dat de Nederlandsche regeering zoodanig voorbeeld volgen zal. Verzet en verbod wekken den boozen lust en menig geschrift leefde slechts voor korten tijd, indien niet de reactie tegen zijnen inhoud de algemeene nieuwsgierigheid prikkelde. De herdenking van hetgeen in de 18e eeuw plaats greep, wettigt onze blijdschap, dat op letterkundig gebied nu niet met boete en gevangenis en bannissement, maar met pen en inkt gestreden wordt. Is onze literatuur misschien dienten-

gevolge als overstroomd met onbeduidende en kwaadaardige geschriften — wij willen niet klagen; ten eerste: daar is geen wet die ons den plicht voorschrijft om iets anders te lezen dan wij begeeren; ten andere: waar geen lezers zijn, ontbreekt het ras aan schrijvers, zeer zeker aan uitgevers en drukkers. Vele geschriften van de 17e en 18e eeuw zijn spoorloos verdwenen; de 20ste eeuw zal dezelfde opmerking herhalen ten aanzien van menig letterkundig product onzer dagen. Zorgen wij maar, voor zoover wij bevoegd zijn op dit gebied mede te arbeiden, dat wij haar erfgenaam laten van veel degelijks en veel gezonds en het bewijs leveren, dat wij niet slechts in het bezit waren van vrijheid in spreken en schrijven, maar dit gouden kleinood op waardige wijze wisten te gebruiken.

REGISTER.

Door denzelfden Schrijver zijn vroeger uitgegeven:

Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap, 3e druk 1867 . . . . *f* 5.20

Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. Leid. 1865—66. 2 dl. 8°. . *f* 5.90

Inleiding. Eene bibliotheek. — I. Stinstra's vroegste vorming. — II. Wat de Nederlandsche Academiesteden voor Stinstra's ontwikkeling bezaten. — III. De zeven eerste jaren van Stinstra's evangeliebediening. — IV. Kerkelijke aanklagt tegen Stinstra's vijf predicatiën. — V. De adviezen der theol. faculteiten en Vriesche classen over Stinstra's vijf predicatiën. — VI. Voortzetting van den strijd over Stinstra's vijf predicatiën. — VII. Pogingen ter vernietiging van het over Stinstra geslagen vonnis, aangewend gedurende het stadhouderschap van Willem IV. — VIII. De Harlinger gemeente in de jaren van Stinstra's schorsing. — IX. Sinstra's letterkundige werkzaamheid tot den tijd zijner dienstherVatting. — X. De pogingen ter opheffing van Stinstra's schorsing eindelijk met gunstig gevolg bekroond. — XI. Het laatste tijdvak van Stinstra's evangeliebediening. — XII. Stinstra's rusttijd. — Besluit. — Verbeteringen en bijvoegsel.

Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw. Leid. 1873—74. 2 dln. 8⁰. . . . . *f*. 9.50

I. Naar Wittenberg, Heidelberg, Genève, werwaarts ter studie? — II. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de tien eerste jaren van haar bestaan. — III. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de jaren verloopen tot den dood van Arminius. — IV. De faculteit der Vriesche hoogeschool gedurende de jaren 1585—1618. — V. De faculteit der hoogeschool van Stad en Lande gedurende de jaren 1614—1618. — VI. De Harderwijksche hoogleeraar Anthonius Thysius. — VII. De opvolger van Arminius. — VIII. De hoogleeraren Polyander en Episcopius. — IX. Ter Synode. — X. De veroordeeling van het Remonstrantisme. — XI. De invloed der Dordsche Synode op de ontwikkeling der wetenschap. — XII. De heerschappij der theologia purior. — XIII. De doorluchtige scholen. — XIV. De hoogleeraar Voetius en zijne eerste ambtgenooten. — XV. De kweekschool der Remonstrantsche broederschap. — XVI. Voetiaansche en Coccejaansche hoogleeraren. — XVII. Godgeleerdheid en wijsbegeerte. — XVIII. Ethische, praktische en historische godgeleerdheid. — XIX. Proeven van ambtelijke waakzaamheid. — XX. Oordeelvellingen van een tijdgenoot. — Terugblik.

Geschiedkundige nasporingen. I—III. Leid. 1872—75. 3 dln. 8⁰. *f* 7.—

I. Prof. Meursius als geschiedschrijver der Leidsche hoogeschool. — De Schaffhausensche uitgaaf van Arnold's Kirchen- und Ketzer-Historien. — De veelgenoemde en weinig bekende geschriften van den wederdooper Bernt Rothmann. — Bijdrage tot C. A. Hase's werk over Seb. Frank von Wörd.

II. Hendrik Roll, de anabaptist. — De geschiedenis der Martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede. — Jacob Böhme's oudste vrienden in Nederland. — Ludwig Rabus, student te Wittenberg. — Eene levensbeschrijving van Fr. de Enzinas. — Gerhard Westerburg. — Grotius over Meursius.

III. Theologische Ana's. — Antonius Corranus, Bellerive, een „moderaet" theoloog. — Guy de Bres. — Een reis- en plaats-beschrijving door Anton. Sepp. — Johannes Stinstra. — A. W. van Beijerland.

Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorm. Leid. 1879. *f* 2.25

Jean Taffin. — Pieter de Zuttere, gezegd Overhaag. — Agge van Albada.

Date Due

